

ԱՆԱՀԻՏ

ՀԱՆԴԷՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

Բ. ՏԱՐԻ ԹԻՒ 2 1930 ՅՈՒԼԻՍ-ՕԳՈՍՏՈՍ

ANAHIT

Revue Littéraire, Artistique et Scientifique
Paraissant tous les deux mois

ՓԱՐԻԶ

Fonds A.R.A.M

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

		Էջ
Խմաստասիրական խօսուըտուք (անտիպ	*ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ*	*1*
Պրոմեթեւս արձակուած, Թատերաքերթուած (Շար.)	*ՇԷյի Թարգ. Յ ԱՆՏՈՆԵԱՆ*	*8*
Դարուս քննական եւ գիտական մտահայեացքը (Շար. եւ վերջ)	*ԲԻՒԶԱՆԴ ԵՂԻԱԵԱՆ*	*16*
Հաւբոյրի հէքեաթ (բանաստեղծուԹիւն)	*ՎԱՐՈՒԺԱՆ*	*22*
Թորիդային Հայաստանի նկարիչները. 2. Գաբրիէլ Գիւրջեան	*ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ*	*24*
Կիլիկեան գիւղը, Ա. կոչողը	*ՌՇՏՈՒՆԻ*	*26*
Մուտայիս, Գառնուկս, Ժամացոյցս (բանաստեղծուԹիւն)	*Չ. ՈՐԲՈՒՆԻ*	*31*
Աստղիկին կրակը	*Կ. ԽՐԱՅԵԱՆ*	*34*
Նու·ագ, Սպասում (բանաստղծ.)	*Յ. ՉՈՒՔՐԻԿԵԱՆ*	*41*
Հոգեկան անձնասպանուԹիւն	*Յ. ԿԱՊԵՆՑ*	*42*
Նուէր, ԹաղաղուԹիւն (բանաստղծ.)	*ՅՈՎՍԷՓ ՇԱՀԷՆ*	*44*
Քաղաքի մը երկունքը	*Յ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ*	*45*
Կորիւն եւ Խորենացի. Ա. Խորենացի, իր նպատակը, արժանիքը եւ ԹերուԹիւնները	*ԳԱՌՆԻԿ ՅՆՏԳԼԵԱՆ*	*48*
Վիրգիլիոսի երկհազարամեակին առԹիւ	*Մ. Մ. ԴԱՒԹ-ԲԷԿ*	*54*
Մելգոն Քէլասլճեան	*ԿԻՒՍԹԱՎ ՔԱՆ*	*63*
Մելգոն Քէլասլճեանի արուեստը	*Գ. ԽԱՆԱՄԻՐԵԱՆ*	*65*
Երազ	*ՆԱՀԱՆԻ*	*72*
ՅաղԹական սիրոյ երգը	*ԻՎԱՆ ԹՈՒՐԿԵՆԻՎ. Թարգ. Պ. ՇԻՐԻՐՃԵԱՆ*	*73*
Երաժշտական տպաւորուԹիւններ Հայաստանի միջով ճանապարհորդելիս	*ԱԼՕԻՍ ՄԵԼԻՇԱՐ Թարգ. Օր. Մ. ԲԱԲԱՅԵԱՆ*	*79*
Աբեսսաների Ոլիմպիադը Մոսկուայում	*ԿԱՐԼՆ ՄԻՒԱՅԼԼԵԱՆ*	*83*
Գրական գուեհիկ սեռի մը սկիզբը, զարգացումը եւ վերջաւորուԹիւնը	*Գ. ՀՆԱՄԼԻ*	*84*
Դեղփեան հանդիսուԹիւններ	*Գ. Յ. ԹԼՄՄՕԵԱՆ*	*90*
Քրոնիկ (ընդհ. տեսուԹիւն մը հայ արդի մտաւոր կեանքի արտասահմանեան բաժնին վրայ.— Աւետիս Ահարոնեանի գրական գործն ու յոբելեանը)	*Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ*	*97*
Մեր արուեստագէտները արտասահմանի մէջ		*122*
Լրատու գրականուԹեան եւ արուեստի՝ Հայաստանից եւ Կովկասից	*ԹՂԹԱԿԻՑ*	*124*

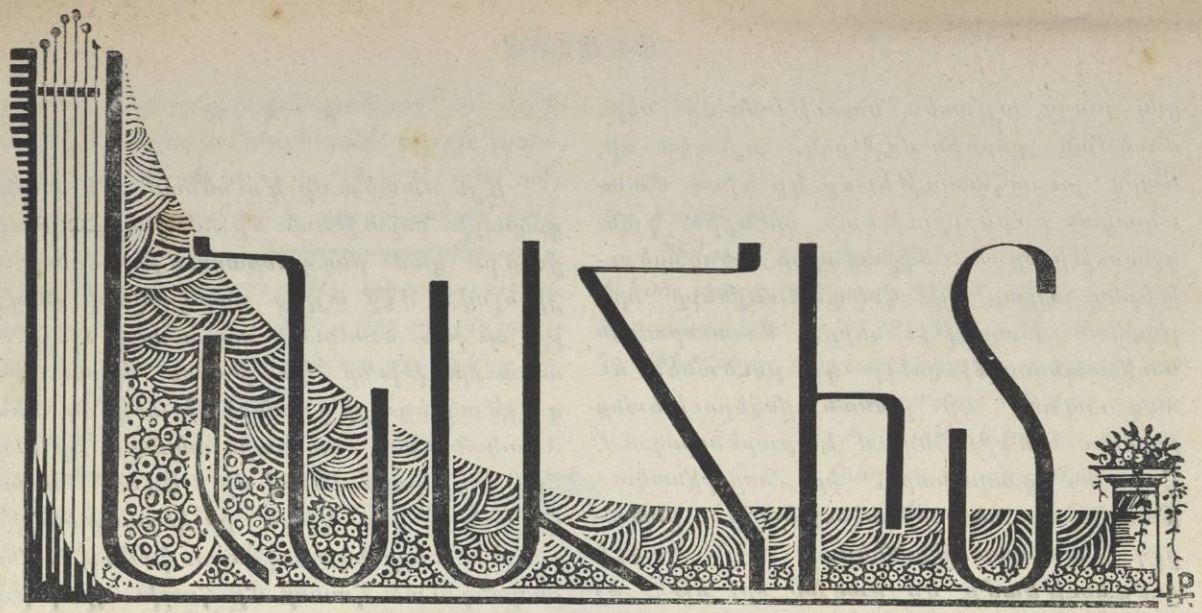
ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

Կենդանագիրներ Արտաշես Յարութիւնեանի եւ Ստեփաննոս Ադաւնի Պատրիարքի:

Երեք նկարներ Հաճրի տը Կրուի: Ութը նկարներ Գաբրիել Գիւրջեանի: Երեք նկարներ Մելգոն Քէլապճեանի: Կիսանդրի Վիրգիլիոսի:

Դեղփեան հանդիսութեանց վերաբերեալ նկարներ:

Fonds A.R.A.M

ՀԱՆԴԷՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Բ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 2 ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ ՅՈՒԼԻՍ - ՕԳՈՍՏՈՍ 1930

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԽՕՍՈՒԲՈՒՏՈՒՔ

(Ա Ն Տ Ի Պ)

Ընկերութեանց եւ ժողովուրդներու մէջ երբեմն կը տեսնուին, մասնաւորական խնդիրներու եւ կամ ընկերային կազմակերպութեան տեսակէտով, ոչնախընթաց տարօրինակ հակամիտութիւններ եւ ձգտումներ, որոնց գոյութեան պատճառները այնչափ մերթ անհիմն ու գրեթէ տագտանելի են որչափ հասարակութեան կողմէ անոնց տրուած կարեւորութիւնը եւ կամ զանոնք անդիտակցօրէն եւ կատարեալ անտարբերութեամբ պահելու տրամադրութիւնը՝ զօրաւոր։ Ու նուիրապործուածներ են ասոնք, — շատ անգամ հասարակութեան մխիթարական շօշափելիներ, — որոնցմէ արմատացած եւ միահաղոյն շեղումներ, եթէ ոչ հակառակ՝ գէթ աւելի կամ նուազ նոր ուղղութեամբ մը, գրեթէ գրասէնս անկարելի են, նկատելով որ ամենէն աննշան փոփոխութիւնները, որոնք անզգալապէս եւ դանդաղօրէն տեղի կ'ունենան ընկերութեան մը իմացական, անտեսական եւ կամ վարչական կազմակերպութիւններուն մէջ, հարկաւորապէս կապուած են պատճառներու, որոնք անմիջապէս եւ ամբողջապէս չեն կրնար իրենց ազդեցութիւնը քանեցնել։ Այս նկատումներով, պզտիկ շեղումներն իսկ, որք անկախ արմատական մտքերու եւ խիզախ մտածողներու նախաձեռնութեան կապուած են հարիւրամեայ կտրուածքի մը իր արմատէն հանելու դժուարութիւններուն եւ անպատեհութիւններուն կը հանդիպին, — եթէ երբեմն անսպասելի կերպով անկարելութեան չեն դատապարտուած։ Դժուարութիւնը կը շարունակուի այսպէս՝ ընկերութեան մը ատենդական հաստատութիւններուն ուղղակի դէմ չգա-

Fonds A.R.A.M

ցող բայց այլասեռ նորութեան մը ներմուծման գործին մէջ խակ, այնպէս որ, մարդ յուսահատութեամբ կը դիտէ մտաւորական բարեշրջութեան օրէնքին դանդաղութիւնը եւ միջավայրի ներգործութեանց այլաբնոյթ հանգամանքները՝ որք բնական խորութիւնները, մտաւորական նուիրապետութիւնները կը բուծանեն եւ անդունդներ կը բանան ընկերութեանց խաւերուն մէջ։ Շեղումի եւ բարենորոգումի հոչակող գաղափարը, իր նորօրինակութեամբ եւ տարօրինակութեամբը, ընթացիկ հաստատութիւններուն ա՛յն կարգի ուժգնութեամբ կը բաղխի որ, եթէ ոչ միշտ ամբողջական խորտակում մը, գէթ անվրէպ խզում մը, խեզութիւն մը կը սպառնէ իրեն։ Հասարակաց կարծիքն ու մքլոտած ողջմտութիւն մը իրենց ամենէն՝ ջերմեռանդ տրամադրութիւններով կը կուռվին անոր դէմ, ոչ այնչափ այդ նորութեան իրենց հակուածներուն հակառակ եղած ըլլալուն, որչափ իրենց սովորական եւ այնու՝ յաճախ՝ սիրելի. ատոմերժ գաղափարները սխալ եւ կեղծ հանելու յատակնութեամբ ներկայացած ըլլալուն համար։ Վասն զի գլխաւոր դժուարութիւնը, որուն ենթակայ է աւանդական—կրաւորական միաք մը, կը կայանայ՝ իրեն մէջ անսխալական համոզումի մը արմատականութեամբ ամրացած գաղափարը մերժելուն, արմատախիլ ընելուն մէջ։ Այդ բաժանումը, միսին ու եղունգին բաժանման դգայութիւնը կուտայ կարծես հասարակութեան, ինչ որ գրեթէ միշտ գործողութիւնը անկարելի խութեան կը դատապարտէ։

Եւ գաղափարը կ'իյնայ, յաճախ պինքը ներկայացնող մարդին հետ, զոր բնաջինջ ընելու հակամիտութիւն մը ունի ժողովուրդին մահացու արհամարհանքը։ Ու կը կարծեմ թէ այս երեւոյթը գուցէ ընկերային հոգեբանութեան մէկ էջն ըլլայ մանաւանդ ուսումնասիրութեան եւ հոգածութեան արժանի։

* * *

Այս մտածումը կ'ունենամ միշտ գաղափարի նորութեան մը ժողովրդականացումին կամ ընդհանրացումին հանդէպ, յիշելով ի մէջ այլոց բարոյականի խնդիրը, որ շատ ծամուած սատանայի պաչի մը տպաւորութիւնը կը թողու վրաս։ Ո՛հ, գայթակղեցուցի՛չ բանը։ Որչա՛փ ալ առաձգական բառ, սա բարոյականը։ կը խորհիմ թէ, կարճ ձեւով մը, Ադամ նախահայրէն ի վեր կրած իր կերպարանափոխութիւնները նկարագրելու համար՝ թանձրացմնդուած հատոր մը հազիւ պիտի բաւէր։ Ըմբռնումներու այլազանութիւնը իրմէ ձեւափոխութիւններէ անցուցած է խեղճ բարոյականը, որ իրմով գբաղողին քմահաճ շեղումներուն եւ ամենէն անխորհուրդ ձգտումներուն հպատակելու գերագանց ժլքաղգութիւնը կամ գուցէ գերագանց մեղքն ունի։ Տեսակ մը կաւ խմոր, զոր բարոյապէտը «իբրեւ գբրաւ» կը գործածէ, տալով անոր ամէն ձեւերն ու ամէն երանգները, ու գրեթէ կ'ապշիմ այդ գաղտնի ըմբռնումներուն իրարու հակառակ ոգին նկատելով։ Նոր աշխարհին ու հին աշխարհին յարաբերական գիրքը կայ անոնց միջեւ, ու, առանց չափազանցելու, գաղափարներու այս կարգին մէջ քոլոմպոսի դերն ստանձնողը՝ անվրէպ անոր ճակատագրին գաղտակից ըլլալու նախասահմանուած է տրամաբանօրէն։

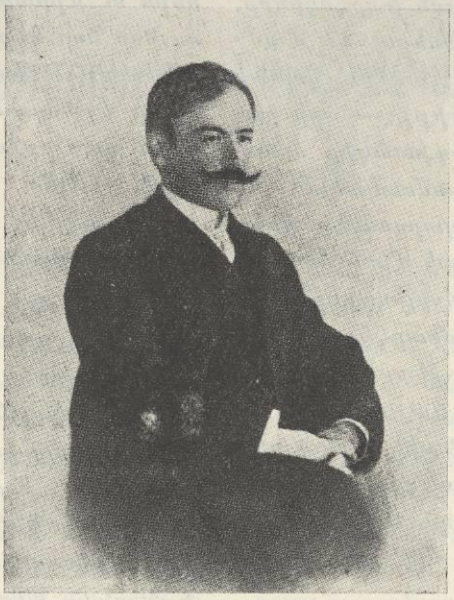
Դիտել ի է որ, մեր մէջ, դաստիարակութեան ընդարձակ սահմանին մէջ, բարոյականի խնդիրը, գիտութեամբ կամ անգիտօրէն, շփոթուած է կրօնքին հետ, և անգլիական դաստիարակութեան բարիքները մէջ բերուած առեն, ուզուած է կրօնքը հիմ նկատել անոր։

Համարձակօրէն ըսել եթէ յայտ թէ Անգլիացիները մեր ծերունի երկրին միւս քաղաքակիրթ բնակիչներէն աւելի բարոյականացած նկատելու տրամադրութիւնը, զոր շատեր մեր մէջ աչ ցոյց կուտան, սխալ տեսութիւններու պատրանք մըն է միայն, թէ

Fonds A.R.A.M

դերման ցեղերը, խառնուածքով ու կլիմայական հանգամանքներով աւելի պատշաճասիրութեան ու «ողջմտութեան» տէր ու իրենց ընկերական ու քաղաքական կազմակերպութեանց ճակատագրային բերմունքովն ալ՝ առերեւոյթս պիտակուած ու սարքուած բարքեր ունին, ինչ որ անշուշտ անկեղծ արտայայտութիւնը չէ իրենց հոգիին բնական արտայայտութիւններուն, եւ թէ ընդհակառակն լատին ցեղերը, որոնց մենք ալ կը նմանինք բազմաթիւ գիծերով, շատ չեն յարգեր պայմանապրութիւնը, ու անոր համար է որ, աւելի անկեղծ իրենց կերպերուն մէջ, կեղծ նկարագիրներու եւ կեղծ բարոյականութեան մը ցուցասիրութիւնը չեն մասներ,— պիտի խնդրեմ մեր բարոյականի չերմեռանդ առաքեալներէն, որ քարեհաճին ընդլայնել մեզի ինչ որ կ'ուզեն ըսել կրօնական դաստիարակութիւն ազատակելով, երբ իրենք իսկ չեն ընդունիր մեր բարոյական դաստիարակութեան ընթացիկ դրութիւնը: Մինչեւ որ այդ ճանձրութիւնը քարեհաճին ստանձնել, ես դիտել պիտի տամ թէ անոնցմէ ի սկսել մը մէջ կ'իյնան, երբ իմաստասիրական դրութիւն մը, ոգեղաշատութիւնը՝ կ'ուզեն քրիստոնէական կրօնքին հետ շփոթել: Ամենայն սիրով ու դիւրութեամբ պիտի կրնայի հաւկնալ պիրենք, եթէ ըսէին թէ նիւթապաշտական վարդապետութիւնները բարոյական չունին, եւ թէ ոգեղաշատութիւնը միայն՝ ընդունուած բարոյական օրէնքներուն եւ առաքինական վեհմտութիւններուն հիմ կրնայ ըլլալ: Այն ատեն դասը պիտի փոխուէր, եւ եթէ ոչ համոզել, գէթ պիտի հաւկնալ շատ դժուարին չպիտի ըլլար: Ինչ որ պէտք է սորվեցնել անոնց սակայն, ան է թէ պէտք է այլ եւս թողուն իրենց մտածելու եւ դիտելու ձեւերուն աստղախնդութիւնը, որոնք գիտակցութիւնը մեռցնելու միայն կը ծառայեն:

Հիմայ կը պարզուի թէ ինչ է հմտութեան որակը մեր «ողջմիտ» ըսուած հրապարակագիրներուն, որոնց բիւզանդաբանութիւնները (byzantinisme) պաշտօն ունին մտածողներու համարձակութեան սպառնալ եւ որոնք մեր խմբագրական աշխարհին մէջ՝ շատ յոռի կերպով պատրաստած հանրապետականութիւններու կրաւորական գործունէութեան հետքը պիտի թողուն միայն:

ԱՐՏԱՇԵՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

* * *

Մտածման նրբութիւններուն գերանուրբ առընչութիւնները որոշելու եւ իմաստասիրական ճշմարտութեան ահաւիրայ հանդիպացող գաղափարներու կապակցութիւնը մտածելու անընտել եւ անտաշ ուղեղներ՝ բնականաբար այդ կարգի շփոթութիւններու մէջ պիտի իյնան միշտ: Գաղափարի պայքարը, որ հետզհետէ կը բացուի նորերուն եւ հիներուն միջեւ, երեւոյթներու յաջորդութեան բնական կարգով մը ցոյց պիտի տայ թէ ի՛նչ կ'արժէ իւրաքանչիւր տարրի տեսնուելու ատեն: Մենք կ'ուզենք որ ինչ կերպարանք որ առած է ընկերական խնդիրը Ֆրանսայի թեօրիսիէններուն քով, նոյնն առնեն նաեւ պրակտիկութեան, արուեստի ու իմաստասիրութեան դասերը՝ մեր մէջ: Մոլեռանդներուն անամէնամներն ու պահպանողականներուն յաւակնութիւններն և ապատաճաքան իմաստասէրի հովեր առնող քննադատներուն ըսնուած մուկի ոգորումներն արժանապէս արհամարհելով, կը պնդեմ թէ

Fonds A.R.A.M

մեր հանրային հաստատութիւններուն եւ անհատական կեանքին կերպերուն մէջ երջանկաբեր բարեփոխումներ մտցնելու համար, անհրաժեշտ է որ նորութեան ու զարգացման դիմենք, տրամաբանելու եւ դատումներ ընելու հին կանոնականութիւնները լքանելով: Բաւական չէ՛ արդէն որ մինչեւ հոս մտքի բռնապատուած կրօնականութեամբ մը ապրեցան խորհողները, ծիծաղած նոր իրականութիւններու եւ մտառոտած վսեմութիւններու առջեւ խունկ ծխելով: Հաստարակաց կարծիքը,— ձրի շաղակրատութիւն մը, որ անգիտակից ունակական կարծիքներու շարունակական եւ անտեղի կրկնութիւնն է պարզապէս լինճի համար,—բաւական է որչափ մտաւորական նուիրապետութիւններու անսրբագրելի տասնաբաեայի մը առջեւ խոնարհեցուց նոր մխաքերը: Այսօր մենք կը թողունք զէնքը դառնալ մեզի դէմ եւս, բայց մտաւորականն բարեշրջութեան օրէնքին քերմամբ ինչ որ այս պահուս մտածողներու շատ պզտիկ խումբի մը կը պատկանի՝ վաղը «հաստարակաց կարծիքին» մէջ տեղ ունենալու վիճակուած է:

Անշուշտ Անաթոլ Ֆրանսի նման չենք ըսեր թէ քննութեան մէջ—գաղափարներու իմացական, բարոյական ու ֆիզիքական առումներով,— ամէն բան, ամէն երեւոյթ ու ամէն եղելութիւն անքննադատելի է և անստգամանելի, թէ ամէն ինչ գոյութեան իրաւունքն ունի, ամէն ինչ օրինաւոր է, քանի որ ամէն բանի մէջ բացարձակ յարաբերականութիւն մը կայ իրարու հանդէպ:

Իմացականութեան այս կատակները ու քմայքները, նրբին մտածողի այս ճարտար սոփեստութիւնները մեզի համար չեն տակաւին: Մտածման ոսկեդար մը չունեցանք որ անկումին եւ յափրացումին դիրկը դիմելու իրաւունք ունենանք:

Զարգացումը, եւ մտաւորական կեանքին մէջ նախ բացարձակ գիտակցութիւնը պէտք է մեզի, որովհետեւ մտքի մշակին համար կոչում եւ ընդունակութիւն ամէն բան չեն: Աջախաւուած ընթերցութիւնն ու մտաւորական աքնութիւնները են որ այդ ընդունակութեան մէջ օր մը կեանքի խնդիրներուն առջեւ ըմբռնումին համար գիտակցութիւնը պիտի արթնցնեն, պաղափարներու մշուշին ու տարտամութեան վրայ գարնան արշալոյսի մը շեկ նշոյլները ու ծիրանի շառաւիղները ցանելով,— ու նոր կերպարանափոխութենէ մը անցընելով: — Գաղափարներու եւ ըմբռնումներու էլտորատօ մը, կ'ըսէք, ուր առարկաները որոշ շրջագիծ ու պայծառ գծագրութիւն ունին, եւ ուր նպատակը, որուն կ'ուզէ դիմել մարդ, յստակ ուղիի մը ծայրն է ապահովապէս:

Այն օրը, երբ երիտասարդութեան մխաքը, ուռճացման եւ զարգացման, գաղափարներու առատութեան եւ գիտակցական ըմբռնումներուն հետեւանքով, անցնի այս վիճակափոխութենէն, այն օրը միայն ճշմարիտ, բարի ու արուեստագիտական յստակութիւններով լեցուն գրականութիւն մը պիտի ունենանք, այն ատեն միայն կրթական խնդիրը իր ամբողջութեան մէջ պիտի լուծուի. ու մտածումը, այնքան վատնուած մեր մխաքերէն, տեղ մը, կարեւորագոյն տեղը պիտի ունենայ մեր իմացական աշխարհին արտադրութիւններուն մէջ—եւ այն ատեն միայն ճշմարտապէս արուեստագէտ երաժիշտներ եւ նկարիչներ պիտի ունենանք, որք իրենց գործին խորունկ գիտակցութեամբ պիտի աշխատին եւ գլուխ-գործոցներ արտադրեն:

Ուրեմն կոչո՛ւմ երիտասարդութեան: Թո՛ղ եւրոպացի նշանաւոր մտածողներով լեցնեն իրենց ուղեղը, առատօրէն ու անկախօրէն ընդունին գաղափարները, որք խակաթիռ ու անձնական մտածումներու եւ դատումներու բողբոջման պիտի սատարեն, թող նեռուին մտաւորական զարգացման ամէն ձեւակերպութիւններուն, եւ մեզի այն ատեն միայն կրնան տալ անձնական

Fonds A.R.A.M

ճաշակ ունեցող մարքի պատուղներ, որոնց մէջ միայն կրնայ երեւան գալ ազգի մը ինքնայատուկ ընդհանուր նկարագիրն ու մարքին սոհմային ձեւը, որոնք մանուածրութեամբ մը եւ անձնական գոյնով մը պիտի պիտակաւորեն ղինքը մտաւորական զարգացման տարեգրութիւններուն մէջ:

ԿԱՐՕ

(ԱՐՏԱՇԵՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ)

Մալկարա, 1895

ԼԵՒՈՆ Գ.Ի ՍԱՂՄՈՍԱՐԱՆԻ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ (1)

Պ. Հայկազն Հաբէշեան «Հանդէս Ամսօրեայ»ի 1922 թ. Փետր.—Մարտ միացեալ համարի մէջ եւ ապա առանձին տետրակով հրատարակել է Լեւոն Գ.ի (Հեթում Ա.ի որդին) Սաղմոսարանի մանրանկարները կարեւոր յիշատակարանների նմանահանութեամբ (2): Գլխաւոր յիշատակարանի համաձայն ստացողն է «աստուածասէր արքայն Հայոց, թագաւորն Լէոն պայազատ եւ ժառանգաւոր թագի թագաւորութեանս Հայկազեանս զարմի», որի հրամանով եւ գրուած է ՉԼԲ=1283 թուին: Սաղմոսարանը զարդարուած է սկզբնազարդերով, զարդագրերով եւ լուսանցքի զարդերով, բայց նաեւ մի ամբողջական նկարով, որ Աստուածածինն է Յիսուս գրկին, նստած մեծ եւ փառաւոր բազկաթոռի վերայ, խաչակնքում է աջ կողմից ծունկ չոքած մի աղօթարար անձի, որի գլխին մակագրուած է, «Աստուածածին/Պր.Հանէս/Ջանլէրն քեզ յանձնի»: Այս պատկերը գրտնուում է ճեռագրի սկզբում:

Հէնց առաջին ակնարկից մեր մէջ կասկած է զարթնում պատկերի և սկզբնազարդերի կամ զարդագրերի արուեստաւորի անձի նոյնութեան նկատմամբ, պատկերի արուեստը նման է մեզ լաւ յայտնի, բազմաշխատ եւ տաղանդաւոր մանրանկարիչ Սարգիս Պիծակի արուեստին, ամբողի եւ պատկերի շրջանակի զարդարանքը, թռչունների պատկերաւորումը Աստուածածնի գլխի երկու կողմից, բայց առաւել եւս Հանէս Ջանլերի եւ հրեշտակների դէմքերը, մասամբ եւ Աստուածածնի դէմքը կատարուած այնպիսի մի ոճով, որ յատուկ է Սարգիս Պիծակին. իսկ ընդհակառակն սկզբնազարդերն ու զարդագրերը տարբեր են նորա զարդագրութեան ոճից, դորա հետ եւ Ո-ի մէջ ձեւացրած դէմքը: Պիծակի պատկերագրութեան մէջ դիմագծերը որոշ են, շեշտուած, մի քիչ խիստ, իսկ Ո-ի մէջ եղած դէմքը հարթ, խեղաթիւրած, քաղցր մեղմ գեղեցկութեամբ:

Այս կասկածն աւելի եւս հաստատուն կերպարանք է առնում, երբ Հանէս Ջանլերի անձնաւորութիւնն ենք կամենում ուրոշել. նոյնանուն Ջանպէրը ունէր Լեւոն Դ., «Յանէս երիցանց», որի Ջանպերութեան ժամանակ Սիկիլիացիք առացան իրենց պարգեւագիրը՝ «ի Հայոց մեծաց թուին ՉՅ (1): Սոյն Լեւոն Դ.ին նկարել է մեր Սարգիսը (2). Հէնց թագաւորի կողքին

(1) Ձեռագիրը այժմ ժամ Մաթոսեանի սեպհականութիւնն է:

(2) Սաղմոսարան. — Գրուած Լեւոն Գ. թագաւորի համար (ՉԼԲ=1283): Վիեննա, 1922:

(1) Ալիշան. Սիսուան. 365:

(2) Անդ. 481. տես եւ 235:

Fonds A.R.A.M

կանգնած պաշտօնեան ամենայն հաւատարմութեամբ այս Հանէս Ջանալէրն է. որքան եւ պատկերի վերարտադրութիւնը յայտնի չէ դէմքերի մանրամասնութիւնների նկատմամբ, բայց այստեղ եւս երկու արուեստների նմանութիւնը ակներեւ է:

Մեր կասկածն ունի հաստատութեան եւ ուրիշ կռուան. մի երկրորդ յիշատակարան, տարբեր բուն գրչից, յայտնում է, որ Սաղմոսարանս ընծայուած է մէկին Լեւոն Գ.ի կողմից (260ա.): Արդեօք 178բ. եւ 260բ. յիշատակարանների եւ նախընթացի գրի մէջ նմանութիւն կա՞յ. այս դէպքում խնդիրը բոլորովին պարզ կը լինէր: Յամենայն դէպս առանց ուշադրութեան չի կարելի թողնել անուններն, ժամանակի եւ արուեստների զուգադիպութիւնն ու նմանութիւնը: Լեւոն Գ.ի Յանուերը հեթումեան էր, յիշատակուած 1288 թուին. իսկ Հանէս անունով յայտնի չէ նորա ժամանակից: Լեւոն Զ.ի աստիճագլիսն էր Յովհան Դարդել, բայց նա ժամանակով շատ ուշ էր (1):

(1) Յովհաննու Դարդելի ժամանակագրութիւն Հայոց. Սպ./89,/185:

Այս խնդրի լուսաբանութիւնը կարեւոր է մեր մանրանկարչութեան պատմութեան համար. Սարգիս Պիծակի արուեստը այնքան բնորոշ է, ինքնուրոյն, որ համոզուած ենք թէ նա՝ է ստեղծել այդ իւրատեսակ ոճը եւ յետագայ ժամանակի կողմից որդեգրուել նորա ազդեցութեամբ: Հակառակ դէպքում պիտի կարծել, որ նորանից առաջ գոնէ եւս եղել է մի վարպետ, որ նոյն ոճի ստեղծագործողն է եւ Սարգիսը նորա հետեւողը կամ շատ շատ աւելի զարգացնողը: Այս տեսակէտով ցանկալի էր լսել Պ. Հաբէշեանի կամ մի այլ բանասէրի կարծիքը, որը հնաւորութիւն ունի անձամբ քննել ձեռագիրը եւ տեսնել, թէ բացի մեր յուշարձաններից կա՞ն այլ, արտաքին նշանները, որ հաստատէին մեր կասկածները, օրինակ՝ մագաղաթի կամ գոյների նմանութիւն կամ տարբերութիւն եւայլն:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Էջմիածին

ՀԱՆՐԻ ՏՂ ԿՐՈՒ. — Փախուստ հրդեհուած գիւղեն

Fonds A.R.A.M

ՊՐՈՄԵԹԵՒՍ ԱՐՁԱԿՈՒԱԾ

ԹԱՏԵՐԱՔԵՐԹՈՒԱԾ ՁՈՐՍ ԱՐԱՐՈՎ[1]

ԱՐԱՐ Ա.

(Շար.)

ՊԱՐ ՃԻԱՂՆԵՐՈՒ

Երկրի ծայրերէն, երկրի ծայրերէն,
Ուր գիշերն իր դամբանն ունի, եւ առաւօտն՝ իր ծընունդն,
Եկէ՛ք, եկէ՛ք, եկէ՛ք.
Դուք որ բլուրներ կը ցնծաք ձեր ցնծութեան ճ֊ի֊չերով,
Երբ քաղաքներ՝ ոռնալով աւերման մէջ կ՛ընկղմուզին,
Եւ դո՛ւք որ ձեր թեւազո՛ւրկ քայլով ծովը կը կոխեք,
Եւ արկածեալ նաւերու, նաեւ սովին հետքերուն
Կը հետեւիք, ու նըստած բեկորի մը վրայ ամուլ՝
Կը շաղփաղփեք բերկրանքով,
Եկէ՛ք, եկէ՛ք, եկէ՛ք.
Թողէ՛ք այդ ցած անկողինը պաղ, կարմիր,
Որ փըռուած է մեռեալ ազգի մը ներքեւ,
Թողէ՛ք այնտեղ ատելութիւնն, ինչպէս մոխրին տակ կըրակը կը թաղեն,
Ապագային բռընկըմնելու դիտումով.
Աւելի վառ, արիւնային բոցերով

Պիտի ժայթքի երբ գայն խառնէք, ձեր դարձին։
Թողէ՛ք նաեւ ինքնատեցուին՝ հաստատուած
Երիտասարդ ոգիներուն մէջ՝ որ հմայուած ըղգայութեամբ,
Թշուառութեան ատակէն են դեռ չարձարծուած։
Թողէ՛ք նաեւ կիսով չերգուած դաղտնիքները Դըժոխքին,
Երազատես մենամոլին, որ վախէն՝
Ա՛լ աւելի անողորմ է, քան դուք երբեք կրնաք ըլլալ ատելով։
Եկէ՛ք, եկէ՛ք, եկէ՛ք.
Շոգիի պէս կը ճաւալինք դժոխքի դուռնէն ընդարձակ,
Մթնոլորտին հըզօր շունչը կը ճանրացնենք, բայց ի գո՛ւր
Մենք կը սըքնինք, մինչեւ որ դուք ժամանէք։
ԻՕՆԷ.— Նոր թեւերու որոտումը կը լըսեմ ես, ո՛վ քոյր իմ։
ՊԱՆԹԷԱ.— Այս լեռները հաստատուն, կը թրթըռան այդ ձայնով,
Ինչպէս օդը սարսըռուն։ Փետուրներուս պարփակած
Միջոցն՝ անոնց ըսուերով՝ գիշերէն ալ սեւ կ՛ըլլայ։

Ա. ՃԻԱՂ

Ձեր կոչն էր կա՛ռք մը թեւաւոր,
Լըծուած՝ արագ թաթաւներու հեռագնաց,
Որ մեզ կորզեց ու բերաւ պատերազմի անդունդներէն կարմրավառ։

Բ. ՃԻԱՂ

Եւ ընդարձակ քաղաքներէն սովամահ։

(1) Անձինք.— Պրոմեթեւս. Դեմոգորգոն. Արամազդ. Երկիր. Ովկիանոս. Ապողոն. Հերմես։ Ասիա, Պանթէա, Իօնէ, Ովկեանադուստեր։ Հերակլես. Արամազդի Ուրուականը. Երկրի Ոգին. Լուսինի Ոգին. Ժամերու Ոգին։ Ոգիներ, Արձագանգներ, Պայեր, Ձիւաղներ։

Fonds A.R.A.M

Գ. ՃԻԱՂ

Կիսով լսուած հեծքերէ, չըճաշակուած արիւնէ։

Դ. ՃԻԱՂ

Արքայական խստաշունչ ժողովներէ սառուցիկ,
Ուր արիւնը՝ ոսկիով կը վաճառուի, կը գընուի։

Ե. ՃԻԱՂ

Ճերմակ ու տաք հնոցէն ուր...

ՃԻԱՂ ՄԸ

Մի՛ փսփսաք, մի՛ խօսիք,
Գիտեմ ինչ որ պիտ՚ըսէք.
Չի խօսելով, կրնաք քանդել
Այն հըճայքը որ պիտի խոնարհեցնէ վերջապէս
Անպարտելի՛ն, անպրկուելի՛ն խորհուրդով։
Դեռ ան գըլուխ կը ցըցէ դժոխքին ահեղ ուժին դէմ։

ՃԻԱՂ ՄԸ

Պատռէ՛ քօղը...

ՈՒՐԻՇ ՃԻԱՂ ՄԸ

Պատռած է...

ՊԱՐ

Տժգոյն աստղերն առաւօտեան կը փայլին
Անտանելի թշուառութե՛ան մը վըրայ։
Կը նըւաղի՞ս, Տիտան հըզօր, կ՚արհամարհենք քեզ ծաղրանքով,
Կը պարծենա՞ս դեռ այն պայծառ գիտութեամբ
Զոր դուն ծարդուն յայտնեցիր,
Եւ որ անո՛ր մէջ այն աստեն արծարծեց
Ծարաւ մը զոր կորընչելի ջուրերով
Կարելի չէ յագեցնել,
Ծարաւ մը բուռն ու տենդոտ,
Ցոյսի, սիրոյ, տարակոյսի, բաղձանքի,
Որ վէրք կ՚այրէ յաւիտեան։
Մէկը եկաւ, արժանիքի տէր ազնիւ,
Արիւնարբու երկրին վըրայ ժպտելով.
Իր խօսքերը իր ծահէն վերջ ապրեցան
Ու խաղրեցին, թոյնի մը պէս ապրեցիկ,
Ճշմարտութիւնն, անդորրութիւնն ու գութը։
Տեսէ՛ք, հեռո՛ւն, հորիզոնին շուրջն անեզը,
Այն բազմաթարդ քաղաքները որոնք վե՛ր
Պայծառ օդին մէջ ծուխ ու ծուխ կը ժայթքեն։
Լըսեցէ՛ք սա՛ ճիչն յուսահատ.
Իր քաղցր ու հեզ ոգին է,
Որ կ՚ողբայ իր հըրահրած հաւատքին վրայ, ու տեսէ՛ք,
Բոցերն հիմա նըւաղ են ու գըրեթէ
Փոսուռայի լամբարի մը վերածուած.
Վերապրողներն՝ սոսկումով մոխիրներուն շուրջ կուգան։

Հրճո՛ւռ՚նք, հրճուռ՚նք, հրճուռ՚նք.
Անցեալ դարե՛րը քու վրրագ կը շեղջըւին, կը յիշեն քե՛զ բոլորն ալ,
Բայց ապագան խաւար է, իսկ ներկան ալ՝ սըփռըւած,
Բարձի մը պէս փուշերու, գլխուղ համար այդ անքուն։

ԿԻՍԱՊԱՐ Ա.

Արիւնային օրհասի շիթեր է որ կը հոսին
Անոր ճերմակ ու սարսըռուն ճակատէն։
Քիչ մը հանգիստ տուէ՛ք իրեն դուք հիմա.
Տեսէ՛ք ազգ մը հմայաթափ,
Որ կը յառնէ աւերումէ, լոյսի պէս.
Պետութիւնը՝ ճշմարտութեան ճոնուած է,
Որուն ընկերն՝ ազատութիւնն՝ յաւէ՛ջ գանի կը վարէ։
Լեգէոն մը եղբայրներու մխացեալ
Ջորոնք Սէրը իրեն զաւակ կը կոչէ...։

ԿԻՍԱՊԱՐ Բ.

Ուրիշի մը զաւակներն են...
Տե՛ս ազգակիցն ի՛նչպէս ի՛ր ազգակիցը կը սպանէ.
Այգեկութքի ժամն է մեղքի եւ մահուան.
Արիւնն՝ որպէս նոր գինի՝ կը պղպըջայ անոնց մէջ,
Մինչեւ որ գայ վըհատութիւնն ու խեղդէ
Այս մարդնչող աշխարհը զոր կը շահին
Բռնակալներն, ըսարուվներն։

(Բոլոր ձիւաղներր կ՚աներեւութանան, բաց ի մեկեն)։

ԻՕՆԷ.— Ո՛վ քոյր, լըսէ՛, ի՛նչ հծծիւն մը, ցած եւ սակայն ահաւոր,

Fonds A.R.A.M

Անսանձօրէն կը պատառէ սիրտը բարի Տիտանին,
Մըրրիկներուն պէս որոնք ծովուն կուրծքը կը պատռեն,
Ու ցամաքի գազաններն որջերնուն մէջ կը լըսեն
Անոր հեծքը ողբաձայն,
Կրնա՞ս դիտել Տիտանին տանջըվիլը դեւերէն։

ՊԱՆԹԷՒԱ.— Աւա՛ղ, երկիցըս նայեցայ, բայց այլ եւըս չեմ ուզեր։

ԻՕՆԷ.— Եւ ի՞նչ էր որ դուն տեսար։

ՊԱՆԹԷՒԱ.— Տեսարան մը ողբալի.
Երիտասարդ մ'հմայքերատար նայուածքով,
Խաչափայտի՛ մը գամուած։

ԻՕՆԷ.— Եւ յետո՞յ։

ՊԱՆԹԷՒԱ.— Շուրջը՝ երկինքն. ու վարն՝ աշխարհ,
Մեռած մարդոց խիտ բազմութեամբ մ'էր լեցուած.
Զարհուրելի՛ բոլորն ալ, մարդոց ձեռքով կատարուած,
Եւ սմանք ալ կարծես թէ, մարդոց սիրտի՛ն գործն էին.
Որովհետեւ մարդիկ դանդաղ կը սպաննուէին
Ժըպիտներով ու նաեւ նայուածքներով ալ խոժոռ։
Ցետոյ ուրիշ տեսարաններ — որոնք պատմել կամ ապրիլ
Կարի՛ տըզեղ պիտ'ըլլար —անցան աչքիս առջեւէն։
Վատթարագոյն սարսափներ չըփորձենք ա'լ նայելով.
Այս հեծքերը բաւական են իրրեւ վիշտ։

ՃԻՒԱԳ.— Խորհրդանի՛շ մը, նայէ՛. անոնք որ խիստ անարդար
Տառապանքներ կը կըրեն, արհամարհանք ու շըղթայ, մարդոց սիրոյն, լոկ իրե՛նց
Եւ թէ անո՛նց գըլխուն վրայ
Բիւրապատիկ տաժանք է որ կը դիզեն։

ՊՐՈՄ.— Հանդարտեցո՛ւր անձկութիւնն այդ բոցավառ նայուածքիդ.
Գոցէ՛ շրթունքըդ ժպոյն. թող փուշերէ վիրաւոր
Ճակտէդ արիւն չըհոսի. արցունքներո՛ւդ կը խառնուի։
Հաստատէ՛, ո՛հ, հաստատէ՛, խաղաղութեան, մահուան մէջ, այդ աչքերըդ յոգնատանջ,
Որ տապնապներդ օրհասի՝ խաչափայտըդ չըլսնցնեն,
Գունատ մատերդ չ'խաղան մակարդացած արեանդ հետ։

Ո՛վ ՕհԷլի՛, պիտի չըտամ քու անունդ
Որ անէծք մը դարձած է։ Կը տեսնեմ ես, կը տեսնեմ,
Իմաստունն ու հեզամիտն, աղնըւատենչն եւ արդարն,
Որոնք կ'ատուին ըտրուկներէդ, վասն զի քե՛զ նըմանեն.
Ոմանք իրենց սիրած տունէն վատ սուտերով վըտարուած,
—Տուն զոր շատ վաղ ընտրած են, եւ շատ ալ ո՛ւշ ողբացած,—
Ինչպես ինձեր գըղակագլուխ, որ կը կառչին հալածական եղնիկին,
Ոմանք կըցուած՝ դիակներու, խուցերու մէջ վատաուղջ,
Իսկ ուրիշներ —ամբոխին գո՛ռ խնդո՛ւքն է որ կը լըսեմ,—
Ցիցը հանուած խարոյկին վրայ յամրավառ։ Կայսրութիւններ զօրաւոր,
Ոտքիս առջեւ կը ծըփան—արմատախիլ կղզիներ—
Որոնց սըղոքն՝ հատարակաց արեան մէջ են շաղախուած,
Իրենց այրող տուներուն բոցեղ լոյսին մէջ կարծիր։

ՃԻՒԱԳ.— Կրնաս արիւն ու հուր տեսնել, կրնաս լըսել հծծիւններ,
Բայց դեռ գալիք, չըտեսնըւած ու չըլըսուած, աւելի գէշ բաներ կան։

ՊՐՈՄ.— Աւելի՞ գէշ...

ՃԻՒԱԳ.— Ամէն անձի սիրտին մէջ, կը վերապրի սարսափը,
Հոն լեցուցած վիհէն վերջ. ամենէն բարձր անձերն իսկ
Կը վախնան այն բաներէն՝ որոնց մասին հաւատալ թէ ճշմարի՛տ են, իրենց՝ արհամարհանք պիտ'առթէր։
Սովորութիւն ու կեղծիք, մարդոց միտքը այլազան
Պաշտամներու —այժմ հինցա՛ծ— կը զարձընեն տաճարներ.
Չեն յանդըգնիր մարդկութեան օգտին բարիք յօրինել,
Սակայն նաեւ չեն գիտեր թէ նոյն իսկ չեն յանդգնիր։
Բարիները ուժ չունին, ամուլ արցունք կը թափեն.
Ուժեղները բարի չեն—իրենց պակասն յոռետոյն...—
Իմաստութիւնը սեր չունի. իսկ անոնք որ կը սիրեն,
Իմաստութեան կարօտ են...։

Fonds A.R.A.M

Ու լաւագոյն բաներն այսպէս կը շըփոթուին չարին հետ...:
Շատեր հըղօր, հարուստ են. կ'ուզեն արդար ալ ըլ.ալ.
Բայց հակառակ որ կ'ապրին տառապալոծ մարդոց մէջ,
Կարծես բան մը չեն լզգար, ու չեն գիտեր ինչ կ'ընեն:

ՊՐՈՄ.— Խօսքերդ ամպ մ'են թեւ ունեցող օձերու.
Բայց կը խըղճամ անոնց վրայ, զոր այդ խօսքերն չեն տանջեր:

ՃԻԱՂ.— Կը խըղճա՞ս, ա՛լ չեմ խօսիր:
(Կ'աւետեւուբանայ:)

ՊՐՈՄ.— Եղո՜ւկ, եղո՜ւկ, յա՛ւ, յա՛ւ, մի՛շտ յաւ, յաւիտեա՛ն:
Կը գոյեմ իմ անարգո՛ւնք աչքերս, սակայն աւելի՛ յստակօրէն կը տեսնեմ
Քու գործքերըդ, յաւերէ՛ լուսաւորուած մխոքիս մէջ:
Ո՛վ նրբամիտ բռնակալ. դամբանին մէջն է հանգիստն:
Հանգիստն ամէն ինչ կը ծածկէ որ բարի է, գեղեցիկ.
Աստուած մ'եմ ես եւ սակայն չեմ կարող զայն հոն գտնել,
Ոչ ալ պիտի փնտռէի, զի —թէպէտեւ կը սարսափիմ վըրէժէդ—
Պարտութիւնդ է ասիկա, ո՛վ կատաղի թագաւոր, ամենեւի՛ն յաղթութիւն.
Տեսարաններն որոնցմով կը չարչարես զիս, հոգւոյս
Նոր ուժ կուտան, մինչեւ որ հասնի ժամը երբ անոնք
Պիտի չըլլան ախպարներն այն բաներուն որոնք կան:

ՊԱՆԹԼԱ.— Ասա՛ղ, ուրիշ ի՞նչ տեսար:

ՊՐՈՄ.— Երկու յաւ կայ, խօսիլ, տեսնել.
Խընայէ՛ զիս առանց մեկէն:
Անուններ կան, նըւիրական կարգախօսներ Բընութեան
Տոհմագրութեան մէջ պերճօրէն պանծացուած.
Անոնց շուլջը խմբըւեցան ազգերը եւ միաձայն՝
Ճշմարտութի՛ւն, Ազատութի՛ւն, Սէ՛ր գոչեցին:
Ցանկարծ անոնց մէջ ինկաւ շըփոթութիւն երկինքէն,
Ու պայքարն էր ըսկըսաւ, նաեւ կեղծիքն ու երկիւղ.
Բըռնակալներ խուժեցին եւ աւարը բաժնեցին.
Այս էր ըստուերն ճշմարտութեան զոր տեսայ:

ԵՐԿԻՐԸ.— Որդի՛, տանջանքդ ըզգացի, խառն հրճուանքովն այն զոր ցաւն
Ու սրբութիւնը կ'առթեն: Խրախուսելո՛ւ համար քեզ,
Հրամայեցի որ վեր գան, այն նուրբ, ազուոր ոգիներն,
Որոնց տուներն՝ մարդոց մխոքին անճառներն են խաւարչտին,
Որոնք անոր աշխարհապատ մթնոլորտին մէջ կ'ապրին,
—Ճիշտ ինչպէս որ թռչուններըը կը թեւածեն հովին մէջ,—
Եւ հայելի մ'ըլլար կարծես, այդ ցայգային լոյսի մարդն,
Անոնք այնտեղ կը նշմարեն ապագան:
Երանի՜ թէ ըսփոփանքի խօսքեր անոնք քեզ բերեն:

ՊԱՆԹԼԱ.— Տե՛ս, քոյր, ինչպէ՜ս ոգիներու խումբ մ'այնտեղ
Կը խըմբըւի, որպէս ամպի ծուէններ օդին մէջ գարնային
Ու կապոյտը կը լեցնէ:

ԻՕՆԷ.— Նայէ՛, նորե՜ր ալ կուգան:
—Աղբերածին գոլորշիներ երբ քամիներն հանդարտ են—
Որոնք ցրուած շարքերով կը մագլցին վիհն ի վեր:
Մըտիկ ըրէ՛. շո՜ւիներուն նըւա՞ղն է,
Լի՞ճն է, թէ ոչ՝ ջրվէժն է:

ՊԱՐ ՈԳԻՆԵՐՈՒ

Անյիշատակ դարուց ի վեր մենք փափուկ
Առաջնորդներն ու պաշտպաններն ենք եղած
Երկինքի կողմէ կեղեքուած մահկանացու մարդկութեան.
Եւ մենք մարդոց խորհուրդի մթնոլորտը կը շնչենք,
Առանց հիւանդ ըլլալու.

Fonds A.R.A.M

Թէ միգապատ ան ըլլայ, կամ թէ խոնաւ, եւ կամ գորշ,
— Փոթորկայեղյ օրուան մը պէս,
Որուն վերայ մեռնող շողեր կ'ընթանան,—
Եւ կամ ըլլայ լուսափայլ, ինչպէս անաճպ երկինքին
Ու ջուրերուն միջեւ անսիւք, ի՛նչ որ կայ,
Լուռ, լուսանցիկ եւ անզորը,
Ինչպէս օդին մէջ թռչուններն,
Ինչպէս ձուկերն ալեայց մէջ,
Ինչպէս նոյն իսկ մարդուն միտքին խորհուրդներն
Որ գամբանէն կ'ալեծփին դէպ ի վեր,—
Այնտեղ է որ մեր որջն հեղուկ կը շինենք,
Ճամբորդելով, ամպերու պէս անկաշկանդ,
Այդ տարրին մէջ անսահման,
Եւ այն տեղէն կը քերենք Գուշակութի՛ւնը որուն
Դուն ըսկիզբն ու վախճանն ես:

ԻՕՆԷ

Ուրիշներ ալ դեռ կուգան, մէկիկ մէկիկ, եւ իրենց
Շուրջի օդը կը շողայ, ինչպէս օդը աստղի մ'շուրջ:

Ա. ՈԳԻ

Մարտափողի հնչումին
վերայ թառած, հոս սուրացի, արագ արագ, խա-
ւարին մէջ վերամբարձ:
Հինցած, մաշած հաւատքներու փոշիէն,
Բռնակալին բզկտկուած դրօշակէն,
Շուրջս հաւաքուած, դէպ ի յառաջ ընթացող
Աղաղակներ կային անթիւ, խառնիխուռն,
— Ազատութի՛ւն, Ո՛չ յս, Ծաղիկութի՛ւն, Մա՛հ —
մինչեւ
Անոնք օդի՛ն մէջ ցնդեցան:
Մրակ ձայն մը, վարը, վերը, ամէն կողմ,
Կ'ալեծփեր, եւ ան՝ Սիրոյ հոգին էր:
Ան յոյսն էր եւ գուշակութի՛ւնն էր որուն
Դուն ըսկիզբն ու վախճանն ես:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՈԳԻ

Ծիածանի կամար մը անշարժօրէն կանգնած էր
Վարն օրօրուող ծովուն վրայ:
Եւ յաղթական փոթորիկը կը սուրար,
Աշխարհակալ մ'ըլլար կարծես, արագաշարժ ու
հզպարտ,
Բազում դերի բըռնըւած ամպոց մէջէն—սեւ, անձև,
Փութկո՛տ ամբոխ — ամե՛նքն ալ՝ կայծակներէն
ճեղքըւած:
Ես լըսեցի խըռպոտ խնդուքն որոտման.
Ցարդի շիւղի պէս ցրուեցան ամենազօր տորմիղներ,
Մահուան դըժո՛խք մը սրփռելով ջուրերուն վրայ
ըսպիտակ:
Ու կայծակէն պատառուած
Մեծ նաւու մը վրայ ելայ,
Եւ դէպ այստեղ սուրացի հառաչովը մէկուն որ
Իր թշնամւոյն տըւաւ լա՛ւտն, ինք ցատկեց ջուրն
ու մեռաւ:

ԵՐՐՈՐԴ ՈԳԻ

Իմաստունի մ'անկողնոյն քով ես նըստայ,
Մինչ իր կարմիր լամբարը դեռ կը վառէր,
Այն գիրքին մօտ որմէ սընունդն էր առած.
Ու երազ մը, փետուրներով բոցեղէն,
Թեւախըփելով անոր բարձին քով եկաւ.
Ես ճանչցայ զայն. էր միեւնո՛յնն
Որ առենօք արծարծած էր
Գուլթը, պերճ խօսքն ու ցաւը,
Եւ աշխարհ ալ պահ մը, վարն,
Անոր յոլքը կըրած էր, եւ անով փայլն իր կազմած:
Տորմղի մը պէս, զիս հոս քերաւ ան կարծես,
Կայծակ ոսքն էր Բաղձանքի:
Պէտք է որ ես ղրկեմ դարձեալ զայն վաղուընէ
իսկ առաջ.
Ապա թէ ոչ իմաստունը ցաւով պիտի արթննայ:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՈԳԻ

Բանաստեղծի՛ մը շուրթին վրայ քընացայ
Երազելով, սիրահարի մը նըման,
Որ կը բըռնէ շնչառութեան իր ձայնն իսկ,
Եւ մարդկային երանութեանց եռեւէն ո՛չ կը վազէ,
ո՛չ ալ զանոնք կը գտնէ.
Իր սընունդն է՝ եթերային համբոյրներն
Ջեւերու որ կը յաճախեն խորհուրդի
Անապատներն: Ան կը դիտէ, արշալոյսէն մինչ
դիշեր,
Արեւը որ, լըճակին մէջ ցոլացիկ՝
Բաղեղներուն խարտիշագեղ մեղուները կ'ոսկեզօծէ,
Ո՛չ փոյթ կ'ընէ, ո՛չ կը տեսնէ թէ ի՛նչ են.
Բայց անոնցմով ան կարող է ըստեղծել

Fonds A.R.A.M

Զեւեր՝ ապրող մարդերէն ալ իրական,
Դիեցիկնե՛ր անմահութեան...:
Ասոնցմէ մին ալ սրթնցուց,
Եւ փութացի քեզ օգնել:

Կը շողային մութին մէջ: Թափառեցայ մինչեւ որ՝
դո՛ւն, ո՛վ արքայ արտմութեան,
Ժըպիտովըդ՝ անմոռա՛յ զըւարթութեան փոխեցիր
ամենէն գէշ տեսածս իսկ:

ԻՕՆԷ

Զե՞ս տեսներ դուն երկու ձեւեր որոնք կուգան, ա-
րեւելքէն, արեւմուտքէն,
Ինչպէս երկու տատրակներ դէպ ի բոյնը սիրական,
Ամէն տեղ կեանք սփռող օդին պիեցիկներ երկուո-
եակ,
Որոնք արագ, անաղմուկ թեւերով վար կը սահին
Մթնոլորտէն: Ու լըսե՛, քաղցր ու տրտում երգն
անոնց.
Վըհատութի՛ւնն է, սիրո՛յ հետ խառնըւած, եւ յե-
տոյ, տարրալուծուած՝ ձայնի մէջ:

ՊԱՆԹԷԱ.—Կրնա՞ս խօսիլ դուն, քո՛յր իմ. բառերս
ամբողջ կը խեղդուին:

ԻՕՆԷ.— Անոնց գեղն ինձ ձայն կուտայ: Տե՛ս թէ
ինչպէս կը ծըփան,
Իրենց նեցուկ թեւերով որ երկինքի գոյնն ունին,
Նարնջագոյն և կապոյտ, ու մութ ոսկի կը պառնան:
Անոնց փափուկ ժըպիտներն՝ նըման աստղի մը հու-
բին՝ օդը կ'ըլնեն լուսաւոր:

ՊԱՐ ՈԳԻՆԵՐՈՒ

Սիրոյ ձեւը տեսա՞ծ ես:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՈԳԻ

Մինչ ընդարձակ երկիրներու վըրայէն
Կը սուրայի ամպի մը պէս փութաձեեմ. որ կը ձախո-
րէ ամայութեանց մէջ օդին,
Մոլորակ մը իբրեւ կատար ունեցող այդ ձեւն ան-
ցաւ սուրալով, կայծակնահիւս թեւերով,
Իր ամբրոսեայ ծամերէն կեանքի վըճիտ հըրճ-
ուանքն իր շուրջ սփռելով.
Անոր քայլերն՝ աշխարհ լոյսով կ'սալարկէին.
Սակայն մ;նչ ես կ'անցնէի, ա՛լ մարելու վըրայ էր,
Եւ աւերումն անչատակ, եռեւէն կըլա՛ին էր բացած.
իմաստուններ մեծամեծ, չիմարութեան մէջ կապ-
ուած,
Ազգասէրներ գլխատուած, ու պարմաններ դալկա-
հար որ կ'ճեռնէին անտրտունջ,

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՈԳԻ

Աւերումը փափուկ բան մ'է, ո՛հ քո՛յր իմ.
Ան չի քալեր երկրին վըրայ, ոչ ալ օդին մէջ ծըփար,
Այլ ըսպանիչ քայլերով կը կոխոտէ, եւ անձայն
Կը հովահրէ թեւովը իր՝
Ինքզոյշ յոյսերն այն բոլոր, զոր ապնուագոյն էակ-
ներն սիրտերնուն մէջ կը կըլլան,
Եւ ըսփոփուած՝ հանգիստով մը խաբուսիկ,
հովահարիչ փետուրներէ երկնային,
Ի անոր փափուկ ու ծշտագբաղ ոտքերուն նըւագա-
ստեղծ շարժումէն,
Եթերային հրճուանքի տեսիլքներէ կը տարուին,
Եւ հրե՛շը Սէ՛ր կը կոչեն,
Ու կ'արթննան, եւ ցաւի ըստուերն է որ կը գտնեն,
Ինչպէս ան որ՝ մենք ներկայիս կ'ողջունենք:

ՊԱՐ

Թէեւ աւերն այժըմ ըստուե՛րն է Սիրոյ,
Եւ քանդելով անոր հետքէն կ'ընթանայ,
Մահուան ճերմակ նըժոյգին վրայ թեւաւոր,
Որմէ կարող չէ խոյս տալ ամենէն շուտ վա-
զողն իսկ,
Որ ամէն ինչ կը կոխոտէ, ծաղիկ, խոտ,
Մարդ, անասուն, տըգեղն, ազուորն,
Ամպրոպի մը պէս օդասլաց,
Պիտի կեցնե՛ս դուն ձիաւորն այդ մըռայլ,
Զըխոցուելով անդամներէդ կամ սիրտէդ:
ՊՐՈՄ.— Ինչպէ՞ս գիտէք, Ոգինե՛ր, թէ այդ պիտի
պատահի:

ՊԱՐ

Մթնոլորտին մէջ կը շնչենք
Բողբոջներու պէս որոնք՝ երբ ձիւն ու բուք հե-
ռանան՝
Կը կարմըրի՛ն վարը ածող Գարունէն,
Որուն մեղմիկ զեփիւռներն, կը շարժեն պտե՛ր
հինաւուրց,
Ու կը գիտնան թափառի՛կ հովիւներն ալ թէ մօտ է

Fonds A.R.A.M

Սըրափուշին ծակումը։
Իմաստութիւն, Արդարութիւն, Խաղաղութիւն, նաեւ Սէր՝

Երբ աճելու համար պայքար կը մըղեն,
Մեզ համար ա՛յն են ինչ որ են գեփիւռներն՝
Հովիւներուն ճանկատի, — գուշակութի՛ւնը որուն՝
Դուն ըսկիզբն ու վախճանն ես։

ԻՕՆԷ.— Ոգիներն ո՞ւր չըւեցին։

ՊԱՆԹԷԱ.— Ըզգայութիւն մ՛անոնցմէ սոսկ կը մընայ,
Որ նըման է նըւագին ամենայաղթ զօրութեան,
Երբ ներշնչեալ ձայնն ու տաւիղն կը հիւծին,
Դեռ չըլըռած պատասխաններն՝ որոնք խոր,
Լաբիւրինթոս հոգւոյն մէջ, վերդ արձագանգներ
Քարայրներու մէջ երկար, կը թաւալին կ՛ոլորուին։

ՊՐՈՄ.— Ի՜նչ գեղեցիկ են այս ձեւերն օդածին.
Եւ սակայն ո՛ւր ինձ կը թըւի ամէն յոյս
Բայց ի սէրէն... Եւ դուն հեռո՛ւ ես, Ասիա՛,
Դուն որ երբ իմ էութիւնըս կը զեղուր,
Ոսկի բաժակ մ՛էիր փայլուն գինիի,
Որ այլապէս պիտի թափէր փոշիին մէջ ծարաւի։
Հիմա լուռ է ամէն ինչ. աւա՛զ, ո՛րքան ծանրօրէն
Այս առաւօտն անզորրիկ սիրախս վըրայ կը ճ՛նշէ.
Թէ երազ իսկ տեսնէի, յաւով նիրհել կրնայի,
Եթէ քունն ինձ չըլլար յաւէտ արգիլուած։
Ցօժարակամ պիտ՛ըլլայի այն ինչ որ իմ ճակատագի՛րս է ըլալ,
Տառապակոծ մարդկութեան զօրութիւնն ու փրկիչը,
Կամ ընկլուզիլ իւրու ըսկզբնական վիհին մէջ։

Ոչ օրհաս կայ ինձ համար, ոչ ալ սիփոփանք մընացած,
Երկիրը դիս մըխիթարել չէ կարող, ոչ ալ երկինք կրնայ այլեւս դիս տանջել։

ՊԱՆԹԷԱ.— Մոռցա՞ծ ես դուն՝ ան որ քեզ ճօտ կը հոկէ
Ցաւրա ու խաւար գիշերով, ու երբեք չի՛ քընանար
Մինչեւ որ շուքն հոգիիդ չըսփոըւի իր վրայ։

ՊՐՈՄ.— Բայ ի սէրէն՝ զուր է ամէն յո՛յս, ըսի ես։ Կը սիրես դուն...

ՊԱՆԹԷԱ.— Խորունկ կերպով, արդարեւ։ Ըրեւելեան աստղն հիմա, սակայն, ճերմակ կ՛երեւայ,
Եւ Ասիա կը սպասէ, հեռո՛ւն, հովտին մէջ հնդկաց,
Իր սիրալիր աքսո՛րին վայրը, որ մինչ առեն օք
Այս անդունդին պէս ժայռուտ, ամայի էր և սառած,
Արդ սլա՛նդուա՛ծ է ծաղկներով ու բոյսերով գեղեցիկ,
Եւ յամախառած քաղցրալո՛ւր երգերով ու ձայներով,
Որ կը հոսին անտառներուն ու ջուրերուն մէջ՝ անոր
Ակլափոխիչ ներկայութեան եթերէն,
Որ առանց քեզ պիտի դնդէր, եթէ չըլլար քու եթերիդ խառնըւած։

Մընաս բարեա՛ւ։

ՇԷԼԻ

Թարգմ. ՅԱԿՈԲ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

ՎԵՐՋ Ա. ԱՐԱՐԻՆ

Fonds A.R.A.M

ՀԱՅՐ ՍՐ ԱՍՏՎ. — Խոնարհված Հայաստան

Դարուս Քննական եւ Գիտական Մտահայեցքը

(Շար. ճախորդ թիւեն եւ վերջ)

ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՑ ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

Վաղուց ի վեր մարդիկ խորհած են, եւ ոմանք դեռ կը խորհին, որ անքաւելի մեղքի մը հաւասար է Սուրբ Գրոց ուսումնասիրութեան մէջ գիտական-քննական մտահայեցք մը ունենալը, այն է՝ զանոնք ընկնել իրենց ժամանակակից պատմական իրադարձութիւններու, մտայնի հոսանքներու եւ դաւանական ըմբռնումներու լոյսին ներքեւ, բաղդատել ուրիշ դասական գրութիւններու հետ, հետեւիլ անոնց մէջ յայտնուած գաղափարներու աստիճանական աճումին, տեսնել սկիզբէն մինչեւ վերջը պատահած զեղքերու միջեւ եղած կապակցութիւնները, ճշդել անոնց աղբիւրները, հեղինակութիւնը եւ վաւերականութիւնը, եւ գիտնալ թէ ո՛ւսկից, ի՛նչու եւ ի՛նչպէս անոնք հասած են մեզի, ի՛նչ փոփոխութիւններ կրած են ձեռք ձեռք եւ ի՛նչ միջոցներով կրնանք անոնց իրական իմաստին եւ պատգամին խորերը թափանցել։

Բաւական շփոթութիւն կը տիրէ մանաւանդ Հին Ուխտի շուրջ։ Շատերուն համար՝ օգուտէ աւելի արգելք մը կը հանդիսանայ ան իրենց հաւատքի ճամբուն վրայ, եւ անհաւատներուն փաստեր կը հայթայթէ։ Պատահածը այս է. գիտենք որ կար առեն մը, երբ Սուրբ Գիրքը բառացիօրէն կ՚ըմբռնուէր, որպէս թէ անոր բոլոր մասերն ալ ճշդրիտ յայտնութիւններ ըլլային եւ հաւասար արժէք ունենային ճշմարտութեան առաջնորդելու մէջ։ Անոնց մէջ գտնուած ոչ մէկ բան վէճի կրնար ենթարկուիլ։ Ասոր որ եւ է էջը բացարձակ եւ վերջնական ճշմարտութիւնը կը պարունակէր։ Այդ օրը ա՛լ իր վերջաւորութեան հասած է։ Վերջին հարիւրամեակի ընթացքին մարդոց միտքը կատարեալ յեղաշրջում մը կրեց, մանաւանդ Հին Ուխտին հանդէպ։ Մէկդի թողուած է բառացի անսխալական ներշնչումի տեսութիւնը, եւ Ս. Գրոց քննական ուսումնասիրութիւնը կը կատարուի անկախապաշարեալ մտօք, ինչպէս ուրիշ ոեւէ հին վաւերաթուղթինը։ Եւ այս մտահայեցքով եղած ուսումնասիրութիւնները ինքնին նոր յայտնութիւն մը յառաջ բերած են, թէ ի՛նչ է ճշմարիտ ներշնչումի իմաստը, եւ թէ ո՛ւր կը կայանայ Ս. Գրոց իսկական արժէքը։

Ամէն կողմ քիչ շատ տարածուած է Ս. Գրոց բարձրագոյն քննադատութեան անունը. սակայն դժբախտաբար շատեր, չունենալով քննական ուսումնասիրութեանց իմաստին ու նպատակին մասին պէտք եղած տեղեկ ըմբռնումը եւ չկարենալով քննութեանց հետեւիլ մինչեւ անոնց վերջին խօսքը, տրուած արդիւնքներու մէջէն կ՚ընտրեն միմիայն իրենց ըմբռնումներուն պատշաճող մակերեսային մասերը, եւ փոխանակ լուսաւորուելու կը գայթակղին։ Այսպէս կան շատ մը թերուս ուսածներ որոնց համար քննադատութիւնը միմիայն քանդիչ դեր մը ունի, եւ չեն կրնար տակէ հետուն ո՛չ տեսնել ո՛չ յառաջանալ։ Անոնք՝ հազիւ թէ դպրոցականի մը բերնէն քննական տեսութիւն մը քաղած՝ անմիջապէս կ՚իւրացնեն զայն, առանց սակայն իւրացնել կարենալու ճշմարիտ քննադատի ոգին, եւ կ՚արտայայտուին անմարսողութեան ենթարկուած մտքի մը տենդերով։ Գիտական բառամթերք մը կազմած են անոնք, հոսկէ հոնկէ եղած փոխառութիւններով, այլ չունին գիտական առողջ մտահայեցք։ Այսպիսիներ քննական ուսումնասիրութեանց մասին բառեր ու բառեր միայն գիտեն՝ գոյ. սորված, եւ կը կրկնեն զանոնք առանց իմաստն ըմբռնելու։

Ասոնց հակառակ, կան Ս. Գրոց չերմեռանդ

Fonds A.R.A.M

ուխտեալները, որոնք կը կարծեն թէ ոեւէ կերպ քննական ուսումը կը նուազեցնէ Ս. Գրոց արժէքը եւ հիմնաքանդ կը կործանէ անոր հեղինակութիւնը: Ասոնք շատ անկեղծ են, սակայն պէտք ունին զգոյշ լուսաբանութեան, թէ Ս. Գրոց գիտական մտահայեցքի լոյսին ներքեւ առնուելուն մասին իրենց ունեցած վախը բոլորովին անտեղի է: Ճշմարտութիւնը երբեք չի վախնար քննութենէն:

Կան, սակայն, Ս. Գրոց քննական ուսումը իրենց կեանքին գործն ըրած բուն «դպրոցական»ները, որոնց համար քննադատութիւնը շինիչ ու պայծառացուցիչ դեր միայն ունի: Քանդիչ դերը երկրորդական է, եւ եթէ տեղ տեղ քանդումներ կը կատարուին, ատիկա՝ շինելու սիրոյն: Ճակատ այսպիսիներու հետեւողներուն թիւը կը շատնայ, եւ մարդիկ համոզում կը գոյացնեն թէ Ս. Գրոց քննական ուսումնասիրութիւնը ո՛չ միայն օգտակար, այլ մանաւանդ անհրաժեշտ է, անոր ոգին ու պատգամը վերակենդանացնելու համար գիտական այս դարուն մէջ:

Ցայտնի է այլեւս թէ այսպիսի լուրջ ուսումնասիրութիւն մը ո՛չ թէ Ս. Գրոց արժէքը կը պակսեցնէ, ինչպէս թիւրիմացութեամբ պիտի տարուէին հաւատալ ոմանք, այլ թէ ընդհակառակն՝ իրականութեան կը վերածէ անոնց մէջ թաղուած բարոյական եւ հոգեկան յաւիտենական արժէքները ու համամարդկային ճշմարտութիւնները, զանոնք գործնական կեանքի հետ սերտ կապակցութեան մէջ կը դնէ, կը լուսաբանէ այլապէս անհասկնալի համարուած կնճիռները, կը մեկնաբանէ այն հասկութիւնները ու անպատշաճութիւնները որոնք՝ գտնուելով անոնց մէջ՝ քար գայթակղութեան եղած են ու կ'ըլլան ու պիտի ըլլային այլապէս, եւ զայն գիտութեանց անսխալական ձեռագիրք մը համարելու տեղ՝ անոր կուտայ իր արժանի վարկն ու հարկը: Անկա կ'ազատէ Ս. Գիրքը միեղերքի եւ անոր մէջ գտնուած իրերու մասին ճշգրիտ գիտական ճանաչութիւններ հայթայթելու անխմաստ ենթադրութենէն, եւ կը յիշեցնէ միայն բարոյական ու հոգեւոր կեանքի մէջ անոր բռնած եզական դիրքը: Քննական ուսումնասիրութեանց լոյսին ներքեւ կրնան բառն ու տառը կորսնցնել իրենց հմայքը, սակայն ներքին իմաստութիւնն ու ոգին կը տառնան նոր նշանակութիւն մը: Եւ ասիկա իրական շահ մըն է:

Թէեւ Ս. Գրոց քննական ուսումնասիրութեանց սկիզբը դրուած է տասնեւրկուերորդ դարու առաջին քառորդին, Իսպն Էզրա անուն հրեայ ուսումնականի մը ձեռամբ, բայց անոր բուն ծաղկումը տեղի ունեցաւ վերջին հարիւրամեակի ընթացքին: Ցայն կազմակերպուած սիստէմի մը վերածողը եղաւ առաջին անգամ Ժան Աստրիւք (1684—1766), դաղղիացի ուսումնականը: Իրմէ վերջ հիմնական գործը կատարողները եղան Ֆէրտինանտ Պաւր (1792—1860), որ հիմնադիրը եղաւ Տիպինգէնի դպրոցին, Հանրիխ Եւալտ (1803—1875), Ք. Հ. Կրաֆ (1815—1869), Ուէլհաւսէյն (1844—1918) ծանօթ անունը, եւ դեռ Տիհմ, Ցայսման եւ ուրիշներ արդի սերունդի «դպրոցական»ներէն, որոնց անփոխարինելի աշխատանքին շատ բան կը պարտի արդի դպրոցականութիւնը: Այսպէսով, քննական-գիտական մտահայեցքը կ'իշխէ նաեւ Ս. Գրոց ուսման հոլիզոնին վրայ:

Երկու ճիւղերով ճանչցուած է Ս. Գրոց քննաբանութիւնը. առաջինը եւ աւելի տարրականն է Ստորին Քննաբանութիւն, որու կոչումն է բնագրական եւ լեզուական քննութիւնները կատարել՝ որպէսզի գրութեանց իսկական իմաստը պարզօրէն մատչելի դառնայ, իսկ երկրորդն է Բարձրագոյն Քննաբանութիւն, որ կ'աշխատի գրութեանց հեղինակութեան, վաւերականութեան, խմբագրութեան, ժամանակի եւ նման հիմնական հարցերու վերաբերեալ քննութիւնները կատարելու, իր օժանդակութեան կոչելով գիտական արդի գործելակերպերը եւ հնախօսական ու պատմագիտական լուսաբանութիւնները:

Շեշտենք որ քննական ուսումնասիրութիւնը մեծ ծառայութիւն մը եղաւ, կրօնական անորոշութեանց այս դարուն մէջ Ս. Գրոց արժէքը վերահաստատելու տեսակէտէն: Մահանալի տառին մէջէն ան գտաւ անմահ ոգին, եւ զայն ներկայացուց դարուս մտքին հաւասար կենդանի ուժգնութեամբ մը: Բառին բովանդակ առումովը, ան Ս. Գիրքը փրկեց կորուստէ:

ԿՐՕՆՔԻ ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Քննական-գիտական մտահայեցքը կրօնքի ուսման մէջ ալ մտած է, թէեւ շատ դանդաղ: Դարերու աւանդութիւնները, ընկալեալ եւ ընդհան-

Fonds A.R.A.M

բացեալ վարդապետութիւնները, վերացականութիւնները, ծիսական հաստատուած սովորութիւնները, ա՛նքան ամուր պարիսպներ բարձրացուցած են կրօնքի շուրջը, եւ մարդոց միտքը իր խորհելակերպերուն մէջ ա՛նքան սերտ կապուած ու հեռեւած է նախնեաց կերպերուն, որ շատ դժուար եղած է ու կ՛ըլլայ դպրոցականի մը համար նախապաշարումներու եւ վաղընկալ գաղափարներու սահմաններէն վեր՝ մտային պայծառատես դիրքի մը բարձրանալ եւ ճշմարտութեան թարմ ու կենսաւորիչ անդրմանուշակագոյնի ազդեցութեան ենթարկել իր միտքը: Իսկ միւնչեւ հոս բարձրացողներու ալ ամենուն արուած չէ օգտակար ազդեցութիւն մը կրած վար իջնալ անկէ իրական կեանքի մարզերը: Շատեր քննադատութեանց կը հետեւին, սակայն չունին ճշմարիտ քննադատութեան մտահայեացքը, եւ ուստի կը զրկուին անոր լուսաւորող, պայծառացուցիչ ազդեցութենէն, եւ իրենց հաւատքը՝ փոխանակ իրական հիմերը գտնելու կը փլի: Այսպիսիներ կրօնական հարցերու շուրջ կը տարակուսին, սակայն պէտք եղածին չափ չեն տարակուսիր եւ իրենց առջեւ ցցուող հարցերը միւնչեւ անոնց վերջին սահմանները, խորերը չեն հետապընդեր, որ իրենց տարակուսանքէն ծներ նոր հաւատք: Քանզի անկեղծ եւ ճշմարիտ տարակուսանքը մայրն է կենդանի հաւատքին, եւ ճշմարիտ քննադատութեան նպատակն է կրօնքի էութիւնը միշտ թարմ, ամուր եւ գործօն պահել, եւ ո՛չ թէ զայն անշքացնել ու թաղել:

Արդիական հրապարակը խճողող անխորհուրդ քննադատութեան մէկ մեծ մասը ծնունդն է ինքզինք չճանչցող տգիտութեան մը, որ երբեմն սոփեստական հովերու կը խաւնուի: Ուրիշ մէկ մասին համար պատասխանատու են երիտասարդական բորբ զգացումները՝ իրենց զարասկզբիկ աղատագրութեամբ եւ անպատասխանատու արտայայտութիւններով: Իսկ կայ քննադատութեան մաս մը որ բնականօրէն եղած չեռադարձ ներգործութիւնն է անցեալի ուղղափառութեան այս վերացական դիրքին, պահպանողական աշխարհահայեացքին, եւ աշխարհիս ընկերական չարիքներուն ձեռնամուխ չըլլալու քաղաքականութեան, որոնք սոյն չարիքներու գոյութեան ու տեւողութեան մէջ պատասխանատուութեան յայտնի բաժին մը կը ձգեն Եկեղեցիին վրայ:

Կարո՞ղ ենք երբ կրօնք ու գիտութիւն ճշմարտավրէպ պայքարի մը բռնուած էին, որուն արձագանգը դեռ հաղիւ թէ մարելու վրայ է: Երկուքն ալ ճշմարտութեան էութիւնը արտայայտութեան ձեւին ու միջոցին հետ շփոթած՝ կը հալածէին ու բանադրէին զիրար: Այն առեններէն, գիտնական ըլլալ կը նշանակէր նաեւ ըլլալ անկրօն, եւ կրօնական ըլլալ՝ տգէտ, արգահատելի վերջաւորութեան դարերուն: Եւ տգիտութիւնը չանուն գիտութեան, կուրահաւատութիւնը չանուն կրօնահաւատութեան՝ իրենց աւերներ գործեցին այդ անտեղի պայքարին մէջ, փլատակի վերածելով բարոյական կեանքն ու հոգեկան ներշնչարանները ամբողջ սերունդի մը:

Բայց այսօր, շնորհիւ անկեղծ հետազօտութեանց եւ անվերապահ քննադատութեանց, երբ ամէն կողմէ լոյս սփռուած է հարցին վրայ, ընդունուած իրողութիւն մըն է՝ թէ այդ կռիւը անհարկի էր եւ արդիւնք ցաւալի թիւրիմացութեանց երկուստեք: Այլ եւս գիտենք որ կրօնք ու գիտութիւն ո՛չ իրարու հակառակ են ոչ ալ իրարու հանդէպ չէզոք դիրք մը պէտք է բռնեն կամ կրնան բռնել: Այլ անոնք իրարու լրացուցիչ եւ օժանդակ ըլլալով՝ պէտք է գործակցին, աշխարհիս մէջ ճշմարտութիւնը գտնելու, տարածելու եւ կեանքի վերածելու նոյնքան նուիրական որքան անհրաժեշտ գործին մէջ: Կրօնքի արժանաւոր ներկայացուցիչները անվարան կը հաստատեն թէ կրօնքը ոչ միայն չի դատապարտեր գիտութիւնը, այլ մանաւանդ անոր պարգեւած գործնական դիւրութիւնները ծառայութեան կը կոչէ՝ չօժանդակութիւն տարածման լոյսի եւ ճշմարտութեան: Գիտութիւն են մեքենայ անուրանալի իրականութիւններ են այլեւս: Ներկայ քաղաքականութիւնը անոնց կը պարտի իր կառուցուածքը: Եւ զանոնք հաշուի առնելու են բոլոր անոնք որոնք ժողովուրդներու բարոյական ու հոգեւոր կեանքի առաջնորդութիւնը կը սահմանեն: Փոխադարձաբար, գիտութիւնն ալ, չանգիս իր աշխարհածանօթ պատկառելի ներկայացուցիչներուն, կը յայտնէ թէ ճշմարիտ գիտականութիւնը եւ փիլիսոփայական նիւթապաշտութիւնը ո՛չ մէյ մըն կրօնքի դէմ չեն, այլ կրօնք կը փնտռեն — ինչպէս թէ այդ նոր կրօնքը պէտք է ըլլայ ճշմարիտ, կենդանի կրօնքը, եւ ո՛չ թէ կազմակերպեալ եկեղեցիներու մէջ դարերով թանձրացած պատմական-կրօնական արտայայտութեան մը յարապաշտումը:

Fonds A.R.A.M

Արդ, այսօր աշխարհիս պէտքն է՝ գիտութեան մէջ աւելի, կրօն, եւ կրօնքի մէջ աւելի գիտութիւն:

Բայց պայքարը դեռ չէ վերջացած. մեզի ռազմադաշտն է փոխուած: Ծառայիկայի համար նոր եւ աւելի ահարկու, քանի որ ժողովուրդներու զանգուածներուն մէջ տարածուած, պայքար մը կը պատրաստուի —և շատ մը տեղեր սկսած է ան— կրօնքի եւ ընկերականութեան միջեւ: Այս պայքարը հրաւիրող պատճառները մեկէ աւելի են: Նախ՝ կայ երկուստեք իրարու հանդէպ նեղմիտ ծայրայեղութիւնը: Կայ ոգեղ հակառակութիւն մը որ կը ծագի ընկերականութեան և կրօնքի էութեանց մասին գաղափարի պակասէն եւ այն թիւր ու թերի ըմբռնումէն, թէ ճշմարիտ ընկերականութեան եւ ճշմարիտ կրօնքի միջեւ ո՛եւէ հակառակութիւն գոյութիւն ունի կամ կրնայ ունենալ: Կրօնքի բուն քննադատութիւնը անոր իսկութեան դէմ չէ, այլ արատացութեան նիւթականացուած, հաստատատիպ ձեւին դէմ եւ ասիկա ոչ առանց պատճառի: Բայց շատեր չկարենալով արատքինը ներքինէն զանազանել, մէկուն հետ մեւսն ալ ծովը թափել կը ջանան: Նմանապէս, ընկերականութեան հանդէպ կրօնամոլներու բռնած դիրքը: Այսպիսիներուն պէտք է յանձնարարել որ նախ լաւ ուսումնասիրեն ընկերականութիւնը եւ կրօնքը:

Երկրորդ պատճառ մը որ կրօնք եւ ընկերականութիւն իրարու հակառակ կը դուցնէ, այն եղած է՝ որ ընկերվարականներ կրօնքի եւ գիտութեան միջեւ մղուած պայքարին մէջ շարք բռնեցին գիտութեան կողմը: Ինչո՞ւ: Ընկերական վարդապետութիւնները հրապարակ կը դրուէին դրեթէ գիտական նոր տեսութիւններու հետ նոյնաժամանակ: Եւ քանի որ ընկերվարականներ հաճոյացած հետեւորդներն էին գիտական ուղիին, դէմ կեցան եկեղեցիին եւ զանազանութիւն դրին նաեւ կրօնական եւ ընկերական վարդապետութիւններու միջեւ, զորոնք թէ՛ իրենք թէ՛ ալ կրօնքի այն ժամանակուան ներկայացուցիչները անկեղծօրէն իրարու անհաղորդ երկու հակառակութիւններ կը դատանէին: Թէեւ այսօր լուրջ ջանքեր կան կրօնական արթնամիտ ներկայացուցիչներու կողմէ, յուցնելու թէ կրօնքը իր խոհութեանը մէջ հակառակորդ մը չէ, այլ հաղորդակից մը ընկերական բարեկարգութեանց սկզբունքներուն, թէ մանաւանդ Քրիստոնէութիւնը իր մէջը խտացուցած է ընկերական բարձրագոյն սկզբունքները, թէ «Քրիստոնէական Ընկերվարականներ», ճեմ եկեղեցականներ, ինչպէս Մ՛օրիս, Քինկզլի, Բաւզենպուշ, ընկերականութիւն քարոզած եւ անոր կրօնքի հետ ունեցած ազերսը յուցուցած են, բայց դեռ հարթուելիք շատ մը դժուարութիւններ կան:

Դարձեալ, ընկերվարականներ պատմութենէն սորված են թէ անցեալի մէջ եկեղեցին, աշխարհայեցի ներկայ գոյութեան հանդէպ բռնած իր դիրքովը, կեանքի էական արժէքներու շփոթութիւնովը եւ անոնց վրայ դրած վրիպաւոր շեշտերով քաջալերած է անուղղակիօրէն ընկերական այն չարիքները զորոնք բառնալու գաղափարովը իր գոյութիւնը կ՛արդարացնէ ընկերվարութիւնը: Ընկերվարականներ կը պատճառաբանեն, թէ եկեղեցին աննկատ կը թաղու ընկերական ներկայ չարիքներու գոյութիւնը, զոր բարեկարգել կարելի է, եւ կը ջանայ մարդիկը սիրտել ներկայ դասաւորանքին դէմ ապագայ երանութեանց պատրանքով: Փոխանակ թշուառին թշուառութիւնը մեղմացնելու եւ նիւթական միջավայրը բարեկարգելու, եկեղեցին անոր ուշադրութիւնը յետագային կը յառէ և կ՛ըսէ. «Սպասէ՛, շուտ կ՛անցնի այս կեանքդ, եւ անոր հետ՝ տառապանքդ, անդին կը գտնես ճշմարիտ փառք ու հանգիստ»:

Առանց վրայ աւելցնենք այն պատճառը եւս, թէ ե՛րբ են ո՛ւր որ ընկերական զաղափարները ընդհարում ունեցած են պետական սկզբունքներու եւ իշխանութիւններու հետ, եկեղեցին եւ եկեղեցականը ուղղակի կամ ոչ կողմնակցած են պետութեան հետ ինչպէս եւ պրահատիրութեան հետ: Եւ յաճախ կրօնականներ՝ իրենց դիրքի պաշտպանութեան նախանձախնդրութիւնովը լեցուած՝ բռնապետական վկայութեան կոչած են Ս. Գիրքէն փրցուած մասեր, քմահաճ մեկնութիւններ տալով անոնց եւ յարմարցնելով անոնց սկզբունքները իրենց մտքին:

Այս եւ այլ պատճառներով ծայրայեղ ընկերաբանութիւնը եկեղեցին, եկեղեցականը, կրօնքը եւ առանց հետ Ս. Գիրքը անխնայ կը քննադատէ. եւ ո՛չ միայն կը հեգնէ ու անկարեւոր կը սեպէ պատնէնք, այլ մանաւանդ վճռակար կը դատէ, ու հակառակատ՝ տգիտութեան ու բռնապետութեան ու դրամատիրութեան հետ, որոնց դէմ կը պայքարի:

Այս ամենուն մէջ բուն դժբախտութիւնը կը ծագի արտաքին երեւոյթներն ու ձեւերը ներքին

Fonds A.R.A.M

իսկութիւններու հետ շփոթելու մարդկային ակարութենէն: Առանց յուզումի, լուրջ դիտող մը պիտի տեսնէ որ երկու կողմերն ալ ունին իրարու դէմ նախապաշարումներ որոնք կը անուցանեն հակասութեան ոգին: Մարդիկ իրարու դէմ կը պայքարին, քանի որ իրար չեն ճանչնար ու չեն հասկնար: Տակաւ այս ծուռ ըմբռնումները պիտի ուղղուին, և ինչպէս որ եղաւ գիտութեան հետ, նոյնպէս ընկերական եւ կրօնական աշխարհայեացքները պիտի հաշտուին իրարու հետ ու գործակցին:

Այսպիսի անկեղծ այլ վրիպած քննադատութիւններու գիծէն վեր եւ անկէ տարբեր ուղիով մը, կայ կրօնքի իսկական քննական ուսումնասիրութիւնը, որուն ձգտումն է ա՛չ թէ զայն արժէքէ ձգել, այլ ազատել դարերու ընթացքին անոր վրայ հաւաքուած աւելորդութիւններէ, կեանքի կոչել անոր մէջէն ինչ որ յաւիտենական է եւ համամարդկային, յարմարցնել զայն դարուս գիտական ոգիին, որով եւ զայն բարձրացնել իրեն արժանի դիրքին ու դերին, ուրկէ ան կարենայ տարածել իր լոյսը մարդկութեան բոլոր կարգերուն վրայ: Կրօնքի շինիչ քննադատութիւնն է այս, որ նկատի կ'առնէ դարուս գիտական բոլոր յայտնութիւնները, ընկերական ու միջազգային նոր արթնութիւնները, եւ կը յիշեցնէ որ կրօնքը պէտք է վերաքննութեան մը ենթարկուի եւ եկեղեցին վերածնի առաքելական ոգիով: Մանաւանդ օժանդակութիւն կ'ընծայեն արդի գիտական հոգեբանութիւնը եւ ընկերաբանութիւնը, որոնցմով կարելի կ'ըլլայ թափանցել մինչեւ կրօնքի ենթակայական հիմունքին՝ ընկերութեան կեանքին մէջ:

Ներկայ դարը կրօնական մեծ յեղաշրջումի մը դուռը կը բանայ: Ոչ թէ կրօնքը պիտի անհետանայ, այլ անոր արտայայտութեան ձեւը բոլորովին նոր ընթացքի մը պիտի հետեւի: Ներքին էականը կը յարատեւէ, ինքնարտայայտութեան կերպն է որ կ'այլափոխուի դարերու այլայլութեանց հետ: Գուցէ «կրօնք» կոչումը վերնայ օր մը կեանքի վրայէն, սակայն կրօնքի ոգին մարդկութեան հետը պիտի ըլլայ միշտ: Եւ այդ է էականը: Օր մը մարդիկ «կրօնք»ի պէտք պիտի չունենան. որովհետեւ բոլոր կեանքը սուրբ կրօնքի մը պիտի վերածուի:

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Դարուս քննական ու գիտական մտահայեացքի բուն ներշնչարանը կը գտնենք իմաստասիրութեան արդի աշխարհահայեացքին մէջ, որ միւս բոլոր շարժումներու ներքեւէն հոսող ու տարածուող գօրաւոր հոսանքը կը ներկայացնէ մեզի: Տէքարթէն ի վեր՝ իմաստասիրութիւնը —ինքնին՝ քննադատութիւնը կեանքի եւ այն ճշմարտութեանց որոնց կը ձգտի կեանքը — քննողական բուռն գործունէութեան մը պատմութիւնն է ունեցած: Հոս կարելի է արագօրէն անցնիլ այդ հանգրուաններէն:

Տէքարթ (1596—1650), հայր բանապաշտութեան, դրեթէ նոյնաժամանակ երբ Պաղոէնոսական աշխարհըմբռնումը փշրուեցաւ Կոպերնիկոսի, Քէպլերի, Գալիլէի տեսութիւններու հարուածէն, մինչդեռ ինքն ալ տիեզերքի մէջ վերջնական գոյութեանց եւ հիմնական ճշմարտութեանց բնոյթը յայտնող վստահելի գետին մը կ'որոնէր, սկսաւ երկբայիլ բոլոր գոյութեանց իրականութեանը վրայ: Համայն տիեզերքը իր աչքին ցնորք մը միայն թուեցաւ: Բայց մէկ բան գոյութիւնը անհերքելի գտաւ. ան էր իր ինքնագիտակից անձը: «Կը խորհիմ, ուստի կամ» (cogito, ergo sum), այս էր իր եզրակացութիւնը: Ամէն բան գոյութեան կրնար տարակուսիլ, բայց ոչ տարակուսող անձի գոյութեան: Առանց տարակուսողի՝ տարակուսիլ կարելի չէր: Տէքարթի այս վարկածին վրայ, այն է տիեզերքի մէջ անձի գոյութեան իրականութիւնը, վերահաստատեցաւ աստուածաբանութիւնը, որ վերացնուկի օրերէն ի վեր տարածուող մտային շարժումներու հետեւանքով կորնչացած էր իր հիմը:

Տէքարթի նշանաւոր յաջորդը եղաւ Սփինոզա (1632—1677), ուրիշ մը հրեայ մտքի ախտաններէն, որ թէեւ համայն տիեզերքը հոգեւոր գոյութեամբ մը համակուած կը գտնէր, բայց բանապաշտութիւնը հետեւողը մղելով՝ իր կասկածանքին առարկան դարձուց թէ՛ աւանդական վարդապետութիւնները եւ թէ՛ այն ժամանակուան մարդատիպար Աստուծոյ իրականութիւնը: Այժ տուաւ նաեւ Ս. Գրոց բարձրագոյն քննաբանութեան:

Յաջորդ նորութիւնը բերաւ Լաքէ (1632—1704), որ սկիզբ և մղում տուաւ փորձառականութեան սիստեմին իմաստասիրութեան մէջ ալ, հետեւելով Ըճծըր Պէյքընի՝ որ գիտական գործողութիւններու մէջ փորձառական մեթոտը ներմուծած եւ յաջողած էր: Լաքէ իր ուսումնասիրութիւններէն յանդեցաւ եզրակացութեան մը, որ կը շեշտէր

Fonds A.R.A.M

թէ մարդկային բոլոր ճանաչութիւններուն մէկ հաստատագոյն հիմն է անձնական փորձառութիւնը: Հետեւաբար՝ կասկածելի էր վարկած կամ վարդապետութիւն մը որ փորձառութեան վաւերապրումը չի կրեր: Ասիկա շատ պարզ յայտարարութիւն մը կը թուի ըլլալ, բայց երբ կիրարկուի կրօնքի վերացական վարդապետութիւններուն վրայ, կը ստանայ մեծ նշանակութիւն: Եթէ ճշմարտութեան մը վաւերականութիւնը կարելի է հաստատել միայն եւ միմիայն փորձնական փորձառութեամբ, ուստի անվըստահելի են այն բոլոր վարկածներն ու վարդապետութիւնները որոնց բնազանցական ծագումնաբանութեանց ճամբով հասած են աստուածաբաններն: Այս հետեւութիւնը բնականօրէն պիտի խախտէր հիմը բոլոր տակմանները: Նոյն ուղղութեան զարկ տուին բազմապաշտ Լայպնիցը (1676—1716), որ Աստուծոյ գոյութեան «տիեզերաբանական» ապացոյցը յառաջադրելով հանդերձ ուժ տուաւ փորձառականութեան, եւ Ուոլֆ (1679—1754):

Աստոյ հետեւանքը եղաւ արտարանալի անհաւատութիւն մը, որուն ամենէն քաջ արտայայտիչը եղաւ Տէյվիտ Հիւմ (1711—1776), Սկովտացի մեծ քննադատը, որ ո՛չ միայն բնութեան օրէնքներուն գոյութիւնը ուրացաւ, այլ ե՛ւ առարկայական ե՛ւ ենթակայական միտքի մը գոյութիւնը տիեզերքին մէջ, ա՛յնքան վճռականօրէն որքան Պըրքլի (1684—1753) ուրացաւ նիւթի գոյութիւնը:

Բայց քննադատութեան կարեւորագոյն դերը կատարելու կոչուած էր Էմմանուէլ Քանթ (1724—1804), որ սթափելով իր «վարդապետական մրափէն», ինչպէս կ'ըսէ ինքը, վճռական հարուած մը իջեցուց բանապաշտութեան բովանդակ սիստեմին վրայ իր 800 էջնոց մեծահատոր գիրքով՝ կոչուած «Զուտ Բանականութեան Քննադատութիւնը»: Այս երկին մէջ Քանթ ո՛չ թէ կը յարձակի բանաձնականութեան վրայ, այլ անոր սահմանափակումները փաստելով կը պնդէ՝ թէ ո՛չ բանականութիւնը ո՛չ ալ փորձառականութիւնը բաւական են մեզ յետին ճշմարտութիւններուն առաջնորդելու: Չէ կարելի, զոր օրինակ, Աստուծոյ գոյութիւնը տրամաբանութիւնով փաստել: Տարբեր բան մը պէտք է: Այդ տարբեր բանն է, ըստ Քանթի, այն ներանձնական գիտակցութիւնը որով մարդ կը զգայ իր ներսիդին բարոյական հրամայիչ մղումը դէպ ի բարին ու բարձրը: Խորհեցաւ ան, —այս զգացումը՝ ներքին բարոյական մղումը՝ մարդուս մէջ կայ ի բնէ, բայց ի՞նչպէս կարելի է որ ան մարդուն մէջ գտնուի, եթէ տիեզերքի հիմը իր խաւնուածքին մէջ՝ իսկութեանը մէջ՝ նոյն բարոյական տարրէն կազմուած չըլլայ: Նոյն այս ճամբայով էր որ Աստուծոյ գոյութեան ալ ապացոյցը կը տանար Քանթ: Իբրեւ յետադարձութիւն, Հէկել (1770—1831) վերջին ձախող պաշտպանը եղաւ բանապաշտութեան: Քանթով քայքայուեցաւ իսպառ շքեղ կառուցուածքը զոր բանապաշտութիւնը կերտած էր, եւ մեծ էր անոր անկումը: Ասոր տեղը բարձրացաւ բարոյական օրէնքի վրայ հիմնուած ամբողջ սիստեմ մը, որ անկից ի վեր կը յածի մտածութեանց աշխարհին վրայ:

Սակայն Քանթով ալ չվերջացաւ քննական իմաստասիրութիւնը: Իրմէ վերջ եկան Օկիւստ Գոնթ (1798—1853), որ երգեց «Փառք ի բարձունս մարդկութեան», տիեզերքի վեհապոյն իլլականութիւնը հոմարելով մարդկութիւնը, ինչ որ մոլորեցուցիչ սխալ մեկնութիւններու առաջնորդեց շատ մը ընկերաբաններ, յետոյ՝ Հըրպըրթ Սբէնսըր (1820—1903), որ մէկ կողմէն հաւատաբանութեան մէջ «անգիտեն լին» շեշտեց եւ միւս կողմէն ալ բարոյականի յետաշըջութեան վարկածը յառաջ քշեց:

Ահա վերջապէս Նիչցէն (1844—1900), որուն տեսութեանց նիհիլականացումը անոյշ անցեալ սերունդին անխիղճ իմպէրիալիզմը, հաւատալով՝ թէ ինչ որ մարդկային կենցաղին ու վարքին համար իրբեւ բանալի կը ծառայէ «կամքի զօրութիւն»ն է, «բարութիւն»ը տկարութիւն է, եւ այժը՝ բարձրագոյն առաքինութիւնը: «Բարոյական»ը հզօրը կաշկանդելու համար տկարին հնարած գործիքն է: Այս գաղափարները, միանալով նիհիլապաշտութեան եւ գիտական նորագոյն արձնութիւններու հետ, քննական մտածողութիւնը այնքան հեռու մղեցին, որ յայտարարողներ եղան թէ ինչ որ Քանթ բարոյական ներքին մղում կոչեց՝ ոչինչ է բայց եթէ ընկերական յարաբերութիւններու արտադրութիւնը, այսինքն մարդկային եւ ոչ թէ աստուածային ծընունդ մը, որ պարերով հոլովուելով, յղկուելով ու խորունկնալով այսօր կը յայտնուի իբրեւ կեանքի ներքին յատկութիւն մը, բայց իրականութեան մէջ անիկա տիեզերքի հիմնական բնոյթէն ոչինչ կը ներկայացնէ մեզի: Այս մտահայեցքը կը մերժէ տիեզերքի մէջ առարկայական ճշմարտութեան մը

Fonds A.R.A.M

գոյութիւնը, եւ ամէն ինչ կը մեկնաբանէ մարդկային ենթակայական տեսակէտէն։

Սակայն կայ ներկայի իմաստասիրութիւնը, ոլ՝ իբրեւ յեղափոխական ներգործութիւն՝ կը կեդրոնանայ ընկերական կեանքի արտաղրած արժէքներու յարաբերութիւնները դաղափարին վրայ, եւ վերածնող դաղափարապաշտութեամբ մը, կը շեշտէ մարդկային ստեղծագործ զօրութիւններու իրակ նուիրումը։ Կ'արժէ այս կէտին անդրադառնալ։

Փրկեվ ԲԻԶԱՆԴ ԵՂԻԱԶԱՆ

ՀԱՄԲՈՅՐԻ ՀԷՔԵԱԹ

Ձամբաց՝ կը ջանար հեռեւիլ ինծի.—
Դամուող աչերով կը լափէին գինի
Կիներ դրացի։

Դրաներս առջեւ կեցաւի մէկ վայրկեան.—
Հարցերուս՝ տարտա՛մ, կը նայէր երկինի,
Իբրր պատասխան։

Մօտիկ, հով հովի, անխօս մրտաւի բակ.—
Սենեակիս մօտ պա՛հ մը վարանեցաւ...
— Եւ էինի միւնակ։

Բազուկին դրպայ։— Սարսռաց հրլու։
Ժպտեցայ իրեն։— Կը ժպտէր հարկաւ՝
Նրման փոխր տրղու։

Նայեցայ ուղիղ իր աչերուն մեծ.
Խօսեցայ բաներ, զոր չեմ յիշեր արդ,
Զորրս չրլրսեց...

Ու համբուրեցի. — շրթներր դողդոջ՝
Ականջներր եւ այտերն եղան վարդ՝
Բռնբնկած ամբողջ։

Գրգռոտ բրռնեցի ծրնօտր կամաց.
Կր փորձէր ժպտիլ։ Մատներս թրջեցան։
— Աչերն էին թաց...։

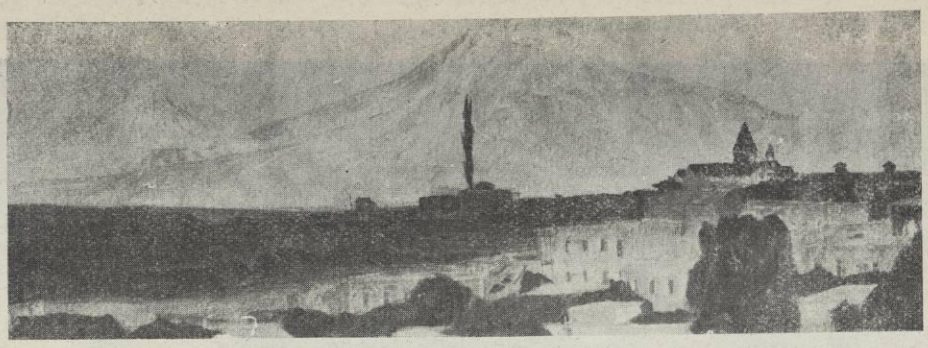
Մայիս 930 ՎԱՐՈՒԺԱՆԱԿ

Fonds A.R.A.M

ՀԱՆՐԻ ՏԸ ԿՐՈՒԻ. — Քիւրս դաստառաճ

Fonds A.R.A.M

ՄԱՍԻՍԸ ԵՐԵՒԱՆԻՑ

Ի. դանկաը՝ Գ.ԱԲ. ԳԻՒՐՋԵԱՆԻ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԿԱՐԻՉՆԵՐԸ

2.— ԳԱԲՐԻԷԼ ԳԻՒՐՋԵԱՆ

Երիտասարդ տաղանդաւոր այս նկարիչը ծնուել է 1892 թ. Արգւինում։ 1910 թ. մտնում է Պէնզայի գեղարուեստական դպրոցը եւ աւարտում 1920 թուին։ 1922 թ. անցնում է Երեւան եւ Նկարչական Դպրոցի ուսուցիչ նշանակւում։ Այդ պաշտօնը վարում է նա մինչեւ օրս։

ՋՐԱՂԱՑՆԵՐԸ ՋԱՆԳՈՒԻ ԱՓԻՆ

Նկար՝ Գ.ԱԲ. ԳԻՒՐՋԵԱՆԻ

Այս նկարչի նկարների վերլուծութիւնը բանում է ձեր առաջ երեք տարբեր շրջան։

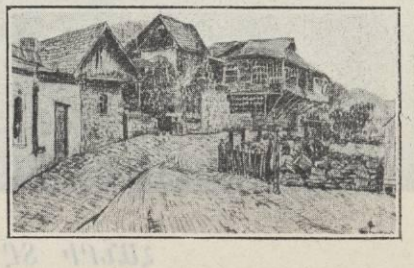
Առաջին շրջանը նրա ուսանողական եւ յետագայ կեանքի ժամանակաշրջանն է, որ տեւում է մինչեւ 1918 թիւը։ Այդ շրջանում նա գերապանծօրէն ալէ յաժախտ է։ Հանդիսացել է գլխաւորապէս Արգւինի քնութեան հարազատ արտայայտիչը։

ՋԱՆԳՈՒԻ ԱՓԻՆ—ԵՐԵՒԱՆՈՒՄ

Նկ. ը՝ Գ.ԱԲ. ԳԻՒՐՋԵԱՆԻ

Երկրորդ շրջանում ֆրանսիական նկարչութեան եւ զանազան նոր ուղղութիւնեւ-

ՂԱՐԱԲԻԼԻՍԻ ՓՈՂՈՑԸ

Մատիտանկար՝ Գ.ԱԲ. ԳԻՒՐՋԵԱՆԻ

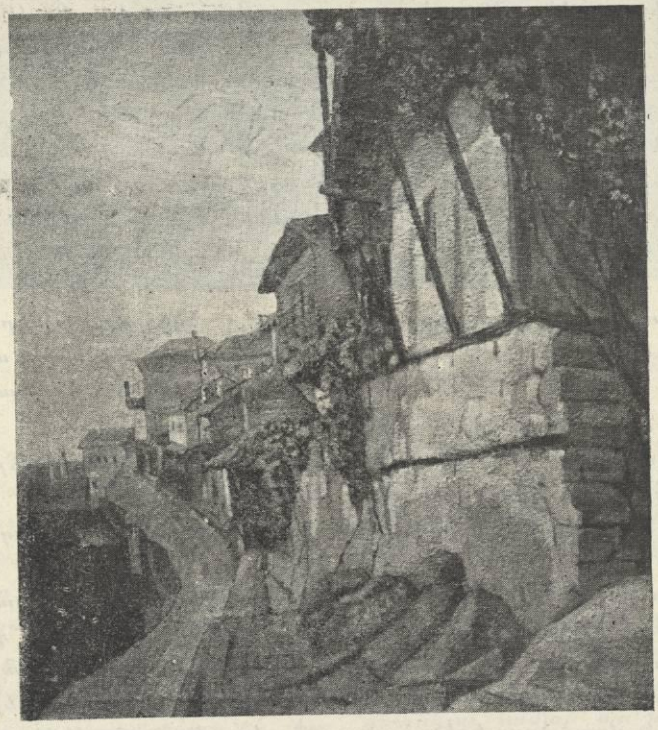
Fonds A.R.A.M

րի ապրելակերպի հերքոյ բեկում է առաջանում, որ սկսում է 1919ին եւ տեւում մինչեւ 1924 թիւը: Նա շեղւում է քնական, վառ գոյներից եւ անցնում վերացական գոյների:

Երրորդ շրջանում սակայն նա գիտակցում է, որ կեանքից և կենցաղից կտրւած արւեստն ասիմիլացիայի նշան է: Ուստի կապւում է կեանքի եւ ժողովրդի հետ: Շրջում է նա Ղարաքիլիսէ, Շիրակի Ջրանցքը, Սեւան, Ծաղկաձոր և վրձինում է Հայաստանի կեանքը եւ բանւոր-գիւղացիների շինարարութիւնը: Այդ նկարներից նշենք «Շիրակի Ջրանցքը», «Շիրակի Ընդհանուր աշխատանքը, եւայլն:

ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ

Երեւան

ԱՌԱՒՕՏԸ

(Արդւինի մօտիվներից) Նկար՝ ԳԱՒԲ. ԳԻՒՐՋԵԱՆի

Fonds A.R.A.M

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԳԻՒՂԸ

Ա.

ԿՈՉՈՂԸ

Անունն ալ, ինքն ալ անո՛ւշ, օդն ու ջուրը վճիտ, սարերու միաձեւ եւ հեզհետէ ըմբոստացող կատարներու մէջ թառած՝ արծիւի բոյն մըն էր մեր գիւղը: Հեռուէն դիտողը՝ ուղտերու կարաւանին մէջ հոն հոս ցանցըռուած կամ ընկոզմանած մարդոց խումբեր պիտի կարծէր անոր սիրուն միայարկ տուները, մեր գեղջուկին սրտին պէս պարզուկ: Այդ անզարդ եւ անշուք բնակարանները սակայն, ահաւոր փոթորիկներու բովէն անցած, յաղթական ըմբիշներու կեցուածքն ունէին, առհասարակ միականի պատուհաններով զարդարուած, որոնք, շատ ցածէն բացուող դրան մը քով, ամբողջ լուսամուտը կը կազմէին մեր անակնկալներուն:

Արարչագործութեան բազմազբաղ մէկ շրջանին, աշխարհի Հաստիչը, մեծ խարբալը ձեռքին, մաղե՛ր, մաղե՛ր, գուրգն ու ժեռուտքը մեր գիւղին շուրջն էր թափեր, իսկ մաղուքն ու հողը վարը՝ Մ... քաղաքին կողմերը: Սեպ սեպ ժայռեր մեր գիւղին վրայ, բրգաձեւ ու գոթական, հայկական ճարտարապետութեան համայնապատկեր մը կազմեր էին, անհամար կաթուղիկէներ ձեւացնելով մեր գիւղին տուներուն վրայ ծռող երկնասլաց սարերու կուշտին: Մշտագալար կաղնին, կադամախն ու մայրին՝ այդ կաթուղիկէներու մէջ՝ մէյ մէկ դանգակատան շնորհքը կ'ընծայէին, վայրի... բայց պատկառազդու պատկեր մը կազմելով մեր երկնաբերձ ժայռերուն հետ:

Անունն ալ, ինքն ալ անո՛ւշ, քարն ու ծառը սիրուն, ամպածրար գագաթներու մէջ նստած նոր ու նպաստաւոր հարս մըն էր մեր գիւղը:

Կիլիկեան ամենէն ըմբոստ սարերու, պատմական մեծահռչակ անուններու եւ հերոսական դարաւոր պայքարներու ամենաբուռն կրկէսներուն հետ խնամի էր մեր գիւղը: Աչէն խրոխտ Զէյթունի, ձախէն Սսոյ եւ Հաճնոյ, հարաւէն Կապանի եւ հիւսիսէն Կոկիսոնի լեռները կ'ողջունէին մեր գիւղին կատարները գոթական, երբ արշալոյսին լծուած անմահութեան փաղփուն ճառագայթները կուգային ողջագուրել մեր գիւղին բարձունքները երկնասլաց: Մեր գիւղն ու լեռները գիտէին որ՝ էր երբեմն Ռուբէն՝ Գոռոմոզոլէն անցնելով (Գարամուսալու գիւղն է այժմ), հոս այս ժըպտուն ու ծիծղուն ժայռերուն մէջ խորհուրդ եւ ոգի դրած էր, Կիլիկիոյ անկախութիւնը պատրաստելու համար համահարդներուն հետ ժողով կազմած էր...:

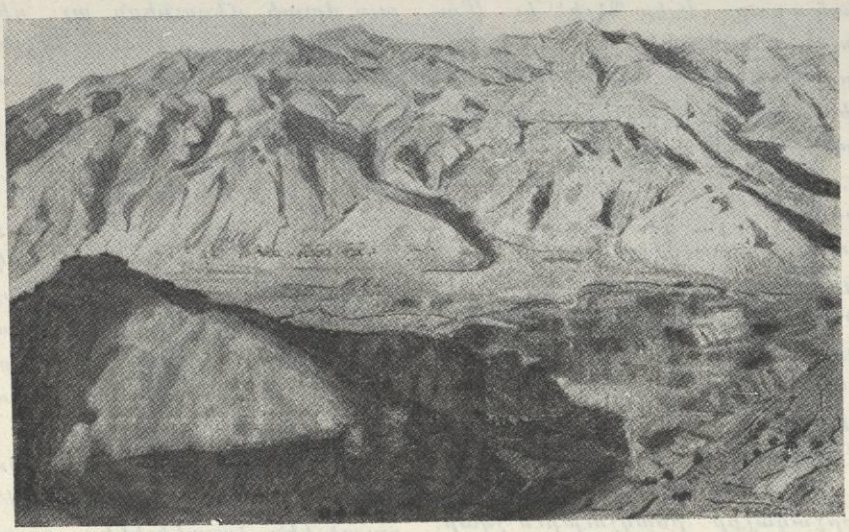
Մեծ էր անունը մեր գիւղին...: Կոչող...: Ջաղլաղան կը կոչէին զայն մեր այլազեն հարեւանները, անոր կողերէն բխող անմահական եւ մշտակարկաչ առուակին ձայնովը մկրտելով զայն, որու սառնասառն ջուրէն երբեք քար չէիր կրնար գուրս հանել առանց մատներդ սառեցնելու: Ահա այդ սառն ու զուլալ առուակը 600 ոտքէ աւելի բարձր սահանքէ մը վար կը գահավիժէր, կայտռեալով, ցատկըռտելով կ'իջնէր՝ մեր գիւղին առուակն անունը, ամէն քայլափոխին պչրուն ջրվէժ մը շինելով, ամէն կողմ արծաթէ փրփուրներ ցրցքնելով եւ քանի մը մղոն հեռուներէն լսելի դարձնելով իր խոխոջը քաղցրալուր: Ջաղլաղան... Գոչո՛ղ... գոռացող... խախնջող եւ ներշնչող էր մեր գիւղին եւ առուակին անունը ցանկալի: Մեր այդ առուն սառնորակ եւ աստուածակերտ, փշփշալով եւ փրփուրներու դէզեր նետելով կ'իջնէր ու կ'իջնէր, բլրան կողէն վար, երթալու միանալու համար զար-

Fonds A.R.A.M

մանալի թաքուը գետակին, որու եզերքն ի վեր կ'ընթանային լեռնային կիլիկիոյ եւ կապադովկիոյ կարաւանները բեռնատար, բէշէնկին խոզակներուն ղօղանջ տալով, որոնց ներդաշնակ համերգը, արձագանգելով շրջակայ անտառներէն ու լեռներէն, երկնային մեղեդիներու հեռաւոր եւ դիւթիչ մէկ դաշնակութիւնը կը պատցնէր բլուրէ բլուր, սարէ սար, մինչեւ աւուներու խորը մեր գիւղին։

դրան պեխերուն ու մօրուքին... դալար բուսականութեան։ Ջարմանալի էր թաքուրը... և կիլիկիոյ Հայը անոր այս թաքչումը բնորոշելու համար, թաքուր գետ — պահուղ գետ յորջորջած էր զայն, զոր Թէքիրի փոխեր էին մեր հարեւանները ծուռ-բերան։

Անձման քաղցրահամ ձուկ մը կ'ապրէր թաքուրի մէջ, տափակ, գեղին եւ սպիտակ, զոր որսալու համար գիւղացիք ցորեկի

ՏԵՍԱՐԱՆ ԾԱՂԿԱՁՈՐԻ ՇՐՋԱԿԱՅՔԷՆ

Խղանկար՝ Գ.ԱՐ. ԳԻՒՐՋԵԱՆԻ (1926)

կա՛նգ առ, կարաւա՛ն, կեանքիս կէսէն ի վեր քու կարօտովդ կը մաշի հոգիս. . կա՛նգ առ եւ պատմէ ինծի թէ ինչե՛ր կը տանիս մեր հայ գիւղերու հարսերուն. կա՛նգ առ եւ ազատոր դանէս հետդ պտտցո՛ւր, հա՛յ տուներու մէջ. խժալուր եւ արհաւրալի ազգակներէ խլացած ականջիս մէջ քու հայրենի ղօղանջներդ թող թափանցեն միայն...։

Մեր թաքուր գետը զարմանալի էր խակապէս։ Կոկիսոնի սարահարթին ափափայքէն բխած, Հայակիլիկիոյ խնկահոտ դաշտերուն մէջէ կարճ պտոյտ մը ընելէ վերջ, եավշանները եւ բալապաններու ընձիւղներու հապճեպ կողոպուտով մը բեռնաւոր, յանկարծ կը մտնէր մեր գիւղին թիկունքը եւ անկէ կը մխուէր մշտախոով Էօվէք լերան անաւոր ընդերքին մէջ, կը սուզուէր, կ'անյայտանար... եւ քանի մը մղոն հարաւէն կրկին լոյս աշխարհ կուգար, շեղջաշեղջ փրփուրներ թքնելով իր վերածնունդը ազդարարող այս լեռնային հանճարեղ ակունքին չգոհացած, գիշերն ալ մախրի լոյսով կ'երթային ջրափ եւ երբ միամիտ կենդանին կը յարձակէր լոյսին վրայ, ճարպիկ ձկնորսը ձեռքով աւազին վրայ կը նետէր զայն, դիտելով անոր հոն խրուելու աստիճան յամառ թաւալումները անմիտ, գալարումները եւ պրկումները յուսահատ, որոնք հետզհետէ կը մեղմանային... քիչ վերջն ալ դադրելու համար առ յաւէտ։ Հոչակաւոր էր քաղցր համը թաքուրի ձուկին, որուն նմանը թերեւս Գալիլիայի Յիսուսի ուտկանէն կարելի էր գտնել...։

Այսպէս՝ թաքուր մեր գիւղին ոտքերը լուալէ վերջ, կ'երթար նետուելու ուրիշ պատմական դետակի մը գիրկը — Թժուդի դետին— որ Ջըմնուզի ըմբոստ լեռներու արգանդէն ժայթքելով կը սուրար դրկելու թաքուրը երթալ մխանալու համար պատմական ձիհանի, որ հազիւ 4—5 մղոն արեւելքէն կը սահէր նազանքով մը պատկառազդու...։ Ո՛հ, սխրալի

Fonds A.R.A.M

էր, պաշտելի էր, թովիչ էր Թաքուր—Խժուղի գիրկընդխառնումը, ոլոր մոլոր եւ ապառ ճիհանի հետ ողբասաց։

Մշտախոտի Իօպէք Լու — Խու (խենթ) Իօպէք յորջորջուած— մեր գիւղին ճիշդ դիմաց վիթխարի Լէվիաթանի մը պէս կը սպառնար բոլոր շրջակայ լեռնակատարներու։ Զէյթունի Սօլագ Տէաէն, Պէրդիրնկան եւ Պէրիտը —իւրաքանչիւրը երկնաբերձ սարեր—, Կոկիսոնի Թամբասարը (Էյէր Պէլի) եւ Մարաշի Միլճանի գագաթները՝ մշտախոտով Խու Իօպէքէն սարսափած, մատ բերան ըրած՝ իրարու լուռիթիւն կը յանձնարարէին, երբ Իօպէքի կատարին մշտածրար ամպերը սկսէին փայլատակիլ, աղ ու ձախ կրակի նիզակներ ժայթքելով բեկբեկ, անազդու եւ համասփիւռ։ Լաւ էր որ խորունկ ձորը Թաքուրի կը բաժնէր մեր գիւղը Խու Իօպէքէն, այն ձորը ուրկէ հեգնական ժպիտով մը կը կարկաչէր եւ ոլոր մոլոր կը վազէր արծաթափայլն Թաքուր։ Ապա եթէ՝ այդ ձորը չըլլա՛ր... բուրդ էր մեր գիւղին գործը... տարին տասներկու ամիս ինալով Արամազդի շանթերուն ենթակայ...

Իօպէքի շրջակայքը բնակչութիւն չկար. մարդ արարածք, սարսափած անոր ամպածրար գագաթի մշտական պոռթկումներէն, իր գլխուն՝ մինակը ձգեր էին այդ խուլը, որովհետեւ, նոյն իսկ ամրան պարզ ու շոգ ցորեկին, կը տեսնէին անոնք որ Իօպէք կատղած էր միշտ եւ կը ծեծէր իր կողերը հերձոտած, կը մնկէր իր բաշերը, կը ցցէր իր պոչը եւ կը շաչէր իր խարազանը ատրաշէկ...։ Կատաղի գազան մըն էր Իօպէք, ո՛վ կրնար մօտենալ Խու Իօպէքի այլամերժ ծմակներուն եւ ո՛ր յիմարը կրնար յանդգնիլ եւ բնակութիւն հաստատել անոր անհամբոյր կողերուն վրայ...։

Բայց Խու Իօպէքն ալ ունէր իր բնակիչները...։ Մեր գիւղին կողմէն Իօպէք՝ կարծես սուր դանակով մը կարուած էր. մոյգ-կապոյտ, միապաղաղ մակերես մը կազմելով կրանիտեայ, ուրկէ լայն ժապաւէնի մը նման վար կը կախուէր առուակ մը դեղին... վայրի մեղրի, շինուած սարաբնակ վայրի մեղուներու միլիոններ համրող պարէն։ Իօպէք մինակը չէր ուրեմն, իր մշտանորոգ փոթորկին հետ ունէր նաեւ մշտարթուն միջատներու անագին բանակ մը մեղրածոր։ «Որդեա՛կս, մեղր կեր, վայրի՛ մեղր կեր» ըսած էր դարեր առաջ հրեայ իմաստունը Սողոմոն։ Ահա՛, Կիլիկեան վայրի մեղրը աննման, զոր ձեռք բերելու համար ո եւ է մարդկային միջոց անօգուտ էր, մեղրը վա՛ր իջնալու էր իր դանդաղ հոսման մէջ եւ մարդոց հասողութեան եւ մերձեցման սահմանին մօտենալու էր. եթէ ոչ, ո՛վ կրնար մօտենալ Խու Իօպէքին, կը հարուածէ՛ր ան, որովհետեւ այսահա՛ր էր Իօպէք, իրեն մօտեցողն ալ կ՛այսահարէր...։ Իր բնակիչներն ալ, այդ վայրի մեղուներն ալ՝ դիւահար էին... այլապէս ի՛նչպէս հանդուրժէին եւ ապրէին հոն, անոր հետ, անդադրում ամպրոպներուն մէջ Խու Իօպէքի...։

Գիւղացին գիտէր որ, այդ այսահար լեռան դիւահար բնակիչներուն կախարդուած մէկ հիւթն էր այդ վայրի մեղրը... եւ շատ քիչ քանակով կը ճաշակէր անկէ, զերծ մնալու համար անոր կախարդանքէն, որ առնուազն երկարատեւ քունով մը կը գամէր զինք գետինը...։ Ահա էր Իօպէք, խեղ էին անոր մեղուները եւ կախարդական հեղուկ մը՝ անոնց շինած մեղրը...։

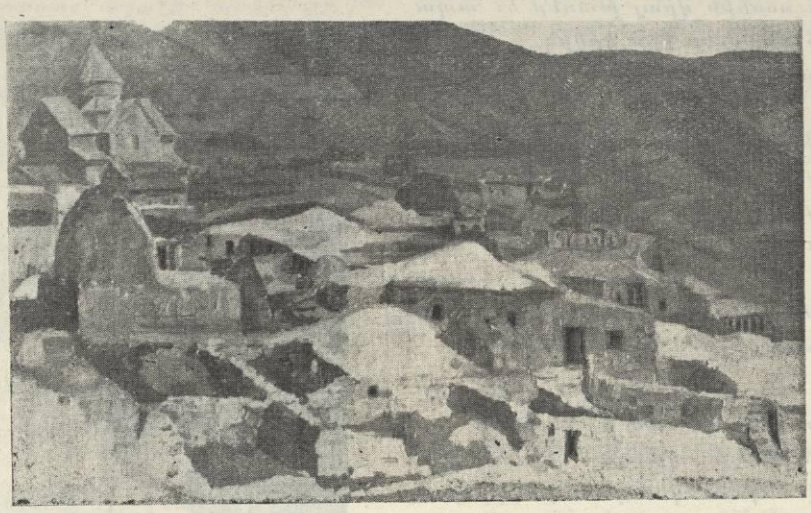
Փոթորկոտ Իօպէք միշտ կատաղի էր, որովհետեւ, հո՛ն, անոր կատարին վրայ խըմբուած էին Հայկակիլիկիոյ բոլոր այսերն ու դեւերը, հո՛ն, անոր սէգ սարին վրայ բանտարկուած եւ շղթայուած էին նախանձոտ, անմխաբան եւ դաւաճան իշխանները Հայկակիլիկիոյ, Արտաւազդները Կիլիկեան աշխարհին, վասակները եւ Կիրակոսները Նենգամիա։ Իօպէք վիհեր ունէր, ուր անուրներու տակ կաշկանդելով ասոնց բոլորը, յանձնած էր դանոնք յաւիտենական խարազանին մրրիկի, որու հարուածներուն տակ վայոցներու հծծիւնը՝ հեռո՛ւն հեռո՛ւն կ՛արձագանգէր, մահամերձի հոնդիւններուն պէս ահաւոր...։ Ո՛վ գիտէ, թերեւս Հայուն Աստուածը օր մը զայրացած, այդ ազգադաւները դիւթական հարուածով մը անիծեց եւ ... մեղուներու փոխակերպեց գանոնք, յաւիտեան քաւելու համար իրենց աննեղելի մեղքերը մահացու... վայրի մեղուներու բանակի մը փոխեց գանոնք... մեղո՛ւներու... կճող, անմատչելի... կախարդուած... նոյն իսկ իրենց մեղրովը...։

Աւելի անհանդուրժելի պիտի դառնար Խեւն Իօպէք, եթէ Արքուն Ջայի դրախտաբուխ առուակը կիսաշրջան մը բոլորելով գիւղիս փէշերուն տակ, չմեղմէր վերը մոլեցող խենթին մոլուցքը կատաղի։ Արքուն Ջայ մեր

Fonds A.R.A.M

պիւղին հրաշալիքներէն մին էր. «Գառնուկ մը ամբողջ կե՛ր եւ թաս մը խմէ՝ Արքուն Ջայէն, մարսեցի՛ր, գնա՛ց» կ՚ըսէին մեր պիւղացիք եւ իսկապէս ալ այդպէս էր անոր կարը գմայլելի։ Թաքուրի արեւելեան ափին վրայի հովտին մէջ բոլորակ մը կազմող այս չնաշխարհիկ առուակին վճիտ կարը, մէջի մաքրամաքուր եւ արծաթազօծ քարերը, իր գնացքին մէջ յաւէտ անպտուր այս մութ արծաթագոյն անուանման Արքուն Ջայը, իրապէս մեկ պակասը կը լրացնէր մեր պիւղի առուածակերտ համայնապատկերին։ Մեր պիւղը այցելողին կ՚ըսէինք մենք. «Թաքուրի ձուկը, Էօպէքի մեղրը եւ Արքունի կարը չճաշակած մի՝ անցնիր»։ Գմայլելի էին ձուկն ու մեղրը եւ կարը մեր պիւղին, համեղ, զուլալ եւ խնկաբոյր. առածիչ, դիւթող եւ կախարդող...։

Այսպէս ահա՝ մեր պիւղը օժտուած էր բնութեան հրաշալի առաւելութիւններով։ Պիւղացիք, կիրակի եւ տօն օրեր պիւղին աղբիւրը հովանաւորող սօսիին տակ նստած, կը շաղակրատէին աչէն ու ձախէն. Ալի փաշայի 1895ի յարձակումներէն, պիւղացւոց դէպ ի Զէյթուն փախուստէն, մղուած անհատասար կռիւներէն, որոնց մէջ իւրաքանչիւրը՝ իր հերոսութեան որոշապէս չափազանցուած բաժինը ունէր եւ այդ չափազանցութիւնները հետզհետէ կը տառապանային քանի կ՚անցնէին տարիները, քանի դէպքերը մշուշի մէջ կը թաղուէին եւ քանի դէպքին ականատես մասնակիցներու թիւը կը պակսէր, ծերութեան ճամբէն, իրենց նախնեաց միանալով։ Անհատներում առաղձ ունէր մեր պիւղացին, պատմելու եւ վերապատմելու համար։ Տակաւին թարմ էին անոնց մէջ յիշատակներն այն սքանչելի տեսիլքին, որ առաջին անգամ պիւղը մտնողին աչքին պարգեւեցաւ, երբ ան՝

ՄԱՔՐԱՎԱՆՔ ԳԻՒՂԸ (Ծաղկաձորում)

Նկար՝ ԴԱՔ. ԴԻՒՐՋԵԱՆԻ

Ալի փաշայի կռիւէն վերջ՝ գիւղ կը դառնար յաղթական եւ երբ Զէյթուն փախած պիւղացիք տակաւին հազիւ թաքուրի փէշերն էին հասած։ Երբ հազիւ ոտքը դրած էր աղբիւրին մօտ սօսիին քով, կը պատմէր ան, ահա պիւղին կիսաւեր տուներու պատերուն տակէն խումբ մը հրեշտակային դիմագծով լուսաւոր էակներ, արտիալով եկան, փրփուրներու պըղըտած, խարտեաշ մազերով, աղբիւրակին մօտեցան եւ ընկղմեցան անոր ակը, յաւէտ անյայտանալով իր դեղջուկի աչքերէն...։ Գիւղին ծերերը «յաւերժահարսեր» կը կոչէին զանոնք, պահապան հրեշտակները մեր պիւղին...։ Օր մըն ալ անոնցմէ խումբ մը կրկին այցելած էր մեր պիւղը, երբ Ռուբինեանց իշխանական տունէն սերած Հայկազն մը՝ հիւր էր եղած մեր պիւղը... մեծերը կ՚ըսէին որ անոնք Հայ Պայազատը ողջունելու համար եկած էին Ջուրի ակէն, ողջունելու համար հարազատ իշխանազունը, շառաւիղը Հայկակիլիկիոյ թագաւորական գերդաստանին։ Ծերուկ մըն ալ կը

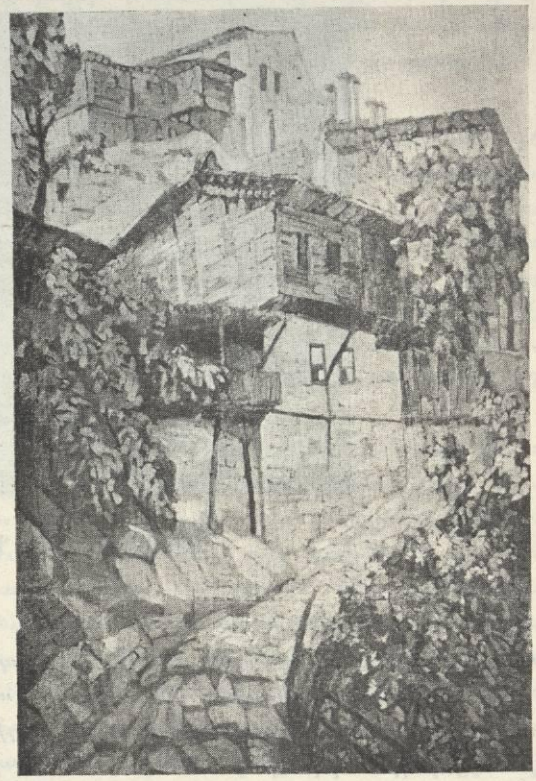
Fonds A.R.A.M

պատմէր թէ՝ շարաթ իրիկուն մը այցելու հոգեւորական մը «Լո՛յս Ջուարթ» ըրեր էր պիւղիս Քէհեայէն տան սրահին մէջ, երբ իրիկնամուտի մթնշաղին «Լո՛յս Ջուարթ»ի երկնասլաց զեղգեղները կը բարձրանային Հայաքիլիկիոյ սարերուն այդ կողէն, յանկարծ՝ պիւղին աղբիւրէն տասնեակու յաւերժահարսեր դուրս եկեր եւ պաշտօն կատարուող տան երդիքին վրայ շրջան մը եւ ճիչ մը ընելէ վերջ, աղբիւրի ասոիին վրայ թաւեր եւ ապա առուակին ակը նետուեր էին կրկին..., տեսեր էին այս բոլորը... իրական էին այս բոլորը, իրական։

Երկաղի հինաւուրց ծառ մըն էր մեր պիւղի աղբիւրի ասոիին, որու արմատին մէջ տաբինեաու համբանքը բոյն էր դրեր, ուսկից անոր հիւթը եւ տեղ տեղ լայնաբերան վէրքեր բանալով։ Բայց եւ այնպէս, ան կրցած էր կրել մարմնացեալ բարբարոսութեան մէկ հակայ ներկայացուցիչը, 1895ի Նոյեմբերին։

Ալի փաշա արդէն մօտեցած էր Խժուդի ձորը, իր ճամբուն վրայ դէպ ի Ջէյթուն, որ ապստամբական դրօշը պարզած էր արդէն, չհանդուրժելով նպաստակաւոր եւ ընդվզեցուցիչ հալածանքներու։ Հո՛ն, վարը, այդ ձորին մէջ, Արեգնի պիւղէն դարձող հայ հարս մը Ալի փաշայի զինուորներէն մէկուն խուժդուժ յարձակման ենթարկուած էր, բայց մօտերը դարանակալ Հայերու կողմէ ձերբակալուած և մեր պիւղը հանուած էր բարբարոսն այդ հիւսղածին։ Անիկա ծծմայր հայ հարսին ձախ ասինքն էր դաշունահարած, որով պիւղիս տարէցներէն կազմուած արտակարգ ատեանը՝ մահուան դատապարտած էր վատ յարձակողը, անոնէն կնոջ մը վրայ ձեռք վերցնելու ապամարդու անվայել ընթացքին համար... եւ մեր աղբիւրի ասոիին ձախակողմեան ճիւղէն վար կը տատանէր ան... քաւելու համար իր վայրենի բնազդին մղումով գործած անարդ ոճիրն ամօթալի։ Ամբողջ պիւղը խանդավառուած էր այդ օր, կարծես միամիտ հաւատք մը կը սաւառնէր բոլորին վրայ թէ անա, այս աղբիւրի ասոիին վրայ մահացան ե՛ւ բարբարոսութիւն, ե՛ւ հալածանք ե՛ւ վայրագութիւն... ե՛ւ քանդում...։ Երանելի՛ օրեր եւ բիւրի՛ցս երանելի, պա՛րզ եւ անխարդախ հաւատք...։

Ես այդ բիւրեղ հաւատքէն կ՚ուզեմ, ո՛վ Հայուն Աստուածն անխարդախ, այն հաւատքէն մեր պիւղին, ազատուելու համար լկումէն անհնարին մղձաւանջին, որ ամէն օր փերթ փերթ կը փճացնէ իմ յիշատակներս սրբազան, որ անապօրոյն վիշապի մը պէս ամէն ժամ կը ըզքաէ զանկիս բջիջները ցաւագար։ Ա՛հ, մոայլ տեսիլք մը անդութ պըղտուած է վրիս, աչքերս պայթեցնելու աստիճան մխուած մսիս մէջ. այդ տեսիլքին մէջ քաոսնելի կը տեսնեմ մշուշներու եռեւէն պիւղիս ասոին... հոն՝ բուեր իրենց սեռը տա-

ԵՐԵԿՈՅ (Աղբիւրի մօտիվճեւից)

Նկար՝ Գ.Ի.Բ. ԳԱՒՐՔԵՆԻՆ (1924)

րածած, կ՚ողբան ու կ՚ողբան անդադար, յաւերժահարսերն սպիտակափառ, տեւերու մէջ պարուրուած, կուլան ու կուլան մեր աղբիւրի պլխին. Կոչողի աղբիւրն անմահական, ակէն դուրս ժայթքելէ վերջ, եա կը քաշէ իր ակառակիր ալեհերներն անմման, ազատ մօր մը նման որ իր արցունքները կուլ կուտայ, հոգւոյն պատուածքէն ներս մղելով զանոնք, թաքուրի գետակը մտած է Իօղէքի ընդերքը, ա՛լ չելլելու համար լոյս աշխարհ, Իօղէք աւելի կատղած, ամհեի շանթեր ու կայծակներ կը տեղայ անընդհատ։ Արքուն Ջայի վճիտ ջուրերուն տեղ, Հայակի-

Fonds A.R.A.M

լեկիոյ ողջ թէ մորթուած զաւակներուն արցունքները կը հոսին, հատիկ հատիկ, մարգարիտներու նման, մշտախոով կաւարին շրջանը կաւարելով խելայեղ..., վարը՝ հայ աշխարհի կարաւանը՝ կարմիր կանանչ բեհեզներով բեռնաւոր, ապի արձան կարեր է ձորին մէջ, ի տես ահաւոր ու բունաւեր եղեռնին, որու զոհ գնաց իմ պիւղն անմոռաց...։

Կեա՛նք առ, կարաւան, ես քու բէշէնկիդ զօդանջին եմ կարօտ, աչքերս արցունքի լեզիէն եւ ականջներս քաղքենի ժիտ ժխորէն վճացա՛ն։ Անաւոր ապանդէն վերապրող, ապ մը զաւակները մեր պիւղին, չորս հովերու ցրուած քանի մը խլեակներ, այսօր՝ անջրդի անապատներու մէջ կը տոչորին կանդուն մը երկայն առուակի մը կարօտով, այսօր՝ դըժբաղդ ու տարագիր հոգեակներդ սիբական, անծայրածիր հարթութեանց մէջ շլմորուն, կը տառապին թիզ մը բարձր բլրակի մը կարօտով... այսօր, ես իմ պիւղին յիշատակները կը պատմեմ իմ երկամեայ մանկիկիս եւ մենք նստած կուլանք եղերամայրերու պէս. կեա՛նք առ, կարաւան եւ գնա՛, պատմէ՛ մեր վիշտերու խորութիւնը, մեր կրած անիրաւութեանց ահաւորութիւնը... պատմէ՛ պատմէ՛ ապիրատ մարդկութեան, թէ՝ անունն ալ, ինքն ալ անո՛ւշ, օդն ու ջուրը վճիտ, ամպերու մէջ ծրարուած արծիւի բոյն մըն էր մեր պիւղը, պատմէ՛ թէ անոր կարօտը՝ մահուան պէս ցուրտ թելերով՝ պլլուած է մեր իրանին եւ մենք ա՛յդ կարօտով, ա՛յդ կարօտով անդ ինկած ենք դիտապատո, ... մէկ աչքերնիս բաց ...։

Շալէպ ՌՇՏՈՒՆԻ

ՄՈՒՍԱՅԻՍ

Իրիկուընէ իրիկուն,
Գրլուխդ կախ տրտմերես,
Աչքերդ ընդ միշտ նըւաղուն՝
Խըցիկէս ներս կը մանես։

Ու կը նատիս անխըռով
Հոգիիս մեծ վշտին քով,
Ցետոյ տակաւ առ տակաւ
Քեզմով կ'ըլլայ ան գինով։

Գինովութի՛ւնն հոգիիս,
Օ՛ այդ մըրիկը լըռին,
Մինչ արցունքներ կը թափին
Գորշ երկինքէն երազիս։

Ցետոյ մըրա՛փ մ'հեշտագին՝
Բիբերուս մէջ անարեւ.
Հոգիիս մէջ կը ծորին
Երգեր, գետեր մշտատեւ։

Ու հոս անկիւն մը կոյսեր
Լուռ ծնկաչոք կ'աղօթեն։
Քիչ մը անդին կը պարեն
Իրիկնային պարիկներ։

Եւ ա՛լ Մուսաս հոն չըկայ։
Սեղանին վրայ ուր ինկայ
Այդ լուռ հոգին կարծես թէ
Թուղթի մը վրայ կ'երեւայ։

Սկիւտար, 1922

* * *

ԳԱՌՆՈՒԿՍ

Քանի գառնուկըս մայէ՛
Լի թախծութեամբ մ'անապակ՝
Զիթենիի շուքին տակ,
Հոգիս քեզի կ'երազէ։

Քանի երկինք կը նայի՝
Ամառ բերնին ծամելէն,
Հոգւոյս անհուն ուղիէն
Կ'անցնի հոգիս ծարաւի։

Ու երբ մենիկ կը ննջէ
Անմեղութեամբ մ'երկնային,
Հոգիս քեզի կը կանչէ։

Քանի գառնուկըս մայէ
Զիթենիի ըտաւերին,
Հոգիս քեզի կ'երազէ։

Սկիւտար, 1922

Fonds A.R.A.M

ԺԱՄԱՑՈՅՑՍ

Կարծես հիւանդ մ'ըլլայի,
Դուն՝ հոգատար, գիշերն անդուլ հսկող մայր,
Գլխուս վրայ, բարձիս քով,
Թիք-թաքդ օրօր ու գորով
Բանւորի խոնջ մըրափին,
Եւ աւելի'ն, հէք բանւորը բանւորին,
Ջուրկ մըրափէ ու նինջէ,
Կը զոհես դուն անդորրդ անոր հանգիստին։
Գիրքերուս հետ սեղանիս զարդն ես միակ,
Ու կեանքիս երգը համակ։
Երբ յոգնութիւնն ուսիս շալկած՝ իրիկուան,
Դանդաղաքայլ ներս կը մտնեմ սենեակէս,
Համակերպած Թշուառ մարդոց երգին պէս,
Երգըդ խեղճուկ՝ ականջս ի վար
Կ'իջնէ սրտիս կոճղին վրայ։
Ու երբ քալեմ սենեակիս մէջ վեր ու վար,
Ըլլամ պառկած անկողնիս վրայ երկարուն,
Միշտ ունկընդիր կ'ըլլամ քեզ։
Տըղու մը լացն ես կարծես։
Գիշերն յետոյ կը ծանրանայ կոպերուն վրայ աչուըներուս յոգնատանջ,
Ինչպէս եւ դուն, յոգնած ինծ պէս, բայց միշտ հըլու կոչումիդ,
Գիշերին մէջ սենեակէս ներս
Ձիս կ'օրօրես...
Եւ ապահով թէ առտուն
Սա բարձրաբերձ լեռներուն
Ձիւներն անհալ երբ փալփըլին արեւով,
Պիտի ըսես թէ ժամանակն է արդէն,
Եւ աշխատանքն ա'լ զիս իրեն կը կանչէ։
Երբ պայուսակը ձեռքիս, քեզ անոր մէջ բանտարկած,
Լեռներն անցայ աշխատանքի ի խնդիր,
Դուն անդադար երգեցիր։
Պայուսակիս մէջ կաշիէ՝ ձեռքէս կախուած,
Շոգեկառքին դարակին վրայ, գլխէս վար,
Ինծ պատմեցիր աշխատանքի հրաշքն աղուոր։
Ու երբ մոլար նայուածքներս լեռներն ի վեր թռչէին,
Եւ կամ տարուած՝ նայուածքներէն էգերուն,
Դուն չէ՞իր որ
Այդ ողբագին թիք-թաքովդ զիս միշտ կեանքին կանչեցիր։
Ու հիմա ա'յսպէս հըլու,
Կէս գիշերի սենեակիս խաղաղութեան ընդմէջէն,
Մեղմ կը քալես վախնալով թէ բանւորն արդեօք կ'արթննա՞յ,
Մինչ համրօրէն սակայն թիք թաքդ ըսկեպտիկ
Վարէն հոսող սա գետակին յաւերժութեան երգին նըման անվերջօրէն կ'ընթանայ։

Fonds A.R.A.M

Հէ՛ք ժամացոյց,
Այդպէս երկար պիտի երգես, դեռ շատ երկար,
Մինչեւ բանւորն ա՛լ ուժասպառ,
կեանքին տրւած քանի՛ կեանքեր՝ հեռանայ...։
Անկէ վերջ դուն ըլլաս պիտի այսօրուընէ լոկ մընացորդն օճախիս.
Պապ մը ծերուկ,
Շուրջդ հաւաքած զաւակներըս իմ մանուկ,
Պատմես պիտի թէ իրենց հօրն աղքատիկ
Միակ ժառանգն ես կեանքին մէջ այս անել։
Այսպէս ուրեմն դեռ շատ երկար պիտ՝երգես դուն
Քանի աչքերդ են արթուն
Ու ժամանակն անպէտքի ժանգն երկաթներուդ չէ տրւած։
Կ՝ըլլայ որ դուն ալ ինծ նըման ուժասպառ,
Մերթ կը կանգնիս կը վարանիս քալելու։
Գիտեմ ծանր է աշխատութիւնդ անդադրում,
Բայց ես ըզգոյշ, ինչպէս տղուս, ականջդ աղուոր կ՝ուղորեմ,
Մինչ դուն ի տես իմ բանւորի տաժանքիս
Երգդդ անուշ կը սկըսիս...
Այդպէս հըլու, հաւատքով լի, ո՛վ ժամացոյցս իմ աղուոր։

Զ. ՈՐԲՈՒՆԻ

Շաւոնի, Մոն-Պլան 1924

Fonds A.R.A.M

ԱՍՏՂԻԿԻՆ ԿՐԱԿԸ

ՀԱՅԱՏԻ ՏԻԳՐԱՆ ԱՄԱՆ ՔԼՎԼԿԵԱՆԻՆ

Ֆրանսայի բանաստեղծական քնքուշ քաղաքի մը արեւելեան ափունքէն կը կարէ հինաւուրց անուանի գետ մը։ Այնտեղ ուր նոր արուեստի հրաշակերտ՝ հսկայ կամուրջը կ'երկարի գետին վրայ ու քաղաքը կը կապէ միւս եզրին, բնութեան երգը կը բարձրանայ։ Որովհետեւ մէկ կողմէն քաղաքին միստիկ շնորհքը կը հսկէ, իսկ միւս կողմէն մինչեւ կամուրջ ու գետեզր երկարող գեղերու տուներն ու պարտէզները այծեամներու լեռան մը տպաւորութիւնը կը ձգեն։

Կամուրջէն վար, լիա ծառաստաններու խաղաղ անկիւնը, ուր գետին երգերուն վերջի ձայները կը ծփան արծաթեայ շողերու տակ ամէն առաւոտ եւ իրկուն, քանի մը ցածլիկ տուներ կը տարածուին։ Տուներ են անոնք, որոնք իրենց պիր-քոմպ ու տեսքով արեւելքցի պանդուխտի մը հեշտանքը կը գրաւեն ու կը թաղեն զայն կարօտի յուշերու եւ յոյզերու անչատակ ծոցին մէջ։

Այդ տեղ, այդ տուներու մէկ մասին մէջ կ'ապրին երեք Հայ ընտանիքներ, որոնք իրենց բնակութիւնները հաստատած են չորս տարիներ առաջ, դուրս գալով արիւնի ու արցունքի ծովերէն։ Թորոս Աղբար տունը սակայն՝ ամենամեծ մարդահամարն ունի եւ սեպուած է առաջի բախտաւորներէն Մեծ Եղեռնի սարսափելի հարուածին առջեւ։

Պատերազմի ամբողջ շրջանին, Թորոս Աղբար, Ամերիկայի մէջ, վար չէր առած իր դրան կախուած սեւ վարագոյրը։ Անոր սուգի ծալքերէն ալեկոծ իր հոգին պարտուածի հեւքը քաշած էր օրէ օր աւելի ծանօթ դառնալով մահուան ճիրանները։ Իր մխիթարութիւնը այլ եւս միայն իր կեանքը վերջացնող մահը սեպելու յուսահատութեան մէջ՝ յանկարծ ի՛նչ անակնկալ բախտաւորութիւն, ղինադպարի լուրին հետ ստացած էր Սուրիոյ անապատներէն հասնող աւետաբեր գիր մը. իր կինը Մարթա Պաճի եւ իր երեք զաւակներէն Կարապետը ողջ էին գիրկ գրկի եւ գոյութեան մաքառումի վերջին ճիգերը կը թափէին անապատի խորշակին ու մարախին դէմ։ Թորոս Աղբար արիւնը վերաբորբոքած էր. ինքզինքը սրտապնդած էր վերանորոգ կեանքի մը տիրացողի արիութեամբ, եւ աւետիսին ստուգութեան համար առանց երկար բարակ քննութեան ետեւ իյնալու, նախ հեռագրաւ, ապա յանձնարարեալ նամակներով իրարու ետեւ փութացնելով ղրամական օգնութիւնները, անոնց կեանքը կրցած էր վեր առնել մրրիկի «խուճ»երէն ու տեղաւորել Պէյրութի մէջ։

Առեն մը վերջ, հակառակ կատարած իր ջանքերուն, երբ տեսած էր որ զանոնք իր մօտ տանելու նպատակը չի կրնար յաջողեցնել, ազատուած որդին ամուսնացնելու համար հայրական գուրգուրանքի հետեւեալ անուշ տողերը գրած էր Մարթա Պաճիին. «Քու աչքերու լոյս իմ որդին ամուսնացուր այն աղջկան հետ որուն ունեցած գեղացու առաքինութեան վկայութիւն կ'ընես։ Ամուսնացուր կ'ըսեմ անոր համար որ, կը սեպեմ թէ առկէ աւելի մեծ մխիթարութեան ճամբայ չկայ ձեր յաւերը մեղմացնելու»։

Կարապետի ամուսնանալէն երեք տարի վերջը, երբ իրենք Պէյրութի քարափէն նաւ առած էին, Թորոս Աղբար ալ Ամերիկայէն մեկնած էր, եւ Մարսէյլի մէջ հանդիպելով իրարու գիրկընդխառ-

Fonds A.R.A.M

նուէի անհատնում համբոյրներու մէջ փորձած էին պահ մը մոռնալ տարիներու եղերական կսկիծը իրենց սրտերուն: Կարճ ժամանակ մը նոյն քաղաքին մէջ բնակելէ ետք՝ ոտքի տակ առած էին Վալանս, Արեէջ, Սէն, Լիոն, Փարիզ եւ հասնելով հոս տեղաւորուած էին այս հեռաւոր անկիւնը որպէս իրենց սրտին ու հոգիին ամենէն մօտ խօսող տեղ մը, իր ծիծաղներով ամենէն շատ նմանողը իրենց ա՛յն ծննդավայրին որ Մեծին Հայաստանի Ջորրորդ Հայքի հռչակին տիրացած էր երկար տաեն: — Եւ իրենք կը պատկանէին անոնց կարգին, որոնք անմոռանալի խուժանային բարբարոս արշաւանքներու առջեւ ազէկտուր՝ այլ եւս չէին կրցած իրենց նախահայրերու երեք հազար տարուայ երեք հազար անգամ որբացած հողին ու յիշատակարաններուն ժառանգութիւնը շարունակել:

Թորոս Աղբօր որդին, ամուսնանալուն յաջորդ տարին ունեցեր էր երկուորեակ մանչ զաւակներ: Անոնց անունները կոչուած էին Ալիբատ եւ Վասիլ, երկու միջնադարեան Հայ իշխաններու անուններ, որոնց յիշատակութեանց առջեւ օրերով գլուխ ծռած էր Մարթա Պաճի իր նահապետական գեղին մէջ, մտիկ ընելով տիրացու Առաքելին կարդացած պատմութիւնները ժամուն ձեռագիրներուն վրայ: Այդ երկու իշխանները ճանչցած էր հայրենի վրէժխնդրութեան պայքարի երկու տիտան առպետներ: Իր տարագրութեան օրերուն, զգացած էր թէ հողեկան դառնութիւնը կր զովանայ ամէն անգամին յիշելով Ալիբատի ձգած ճակատամարտները Միջագետքէն խուժող թշնամիներուն դէմ եւ Վասիլի կատարած խոյանքը Թրքաց յարձակումներու դէմ Մասսաեաի (1) փէշերուն վրայ, թափելով գանոնք քիչ անդին սահող Արածանիի ջուրերուն մէջ: Ազատութեան կռիւներ՝ որոնք հայրենապաշտութեան այնքան խանդավառ գրիչով նկարագրուած են անմահ պատմագրի կողմէն:

Մարթա Պաճի, իր թոռները այդ անուններով մկրտել տալը սեպած էր իր տեսած ու ապրած արհաւիրքներուն անմոռացութեան ամենէն արժանաւոր կտակը: Հաւատացեր էր թէ այդ կտակը անպայման իր խոշոր դերը պիտի ունենայ վաղուան ազգային ազատագրութեան արշալոյսի ճամբուն վրայ, Հայաստանի վերակազմութեան գործին մէջ: Հայ մօր արժանաւոր իր այս հաւատքով ալ Մարթա Պաճի իր ծնացած շունչն ու հոգին երկու թոռներուն զարգացման ի սպաս դրած էր: Անոնց յառաջացեալ տարիներու կեանքը կը չափէր ու ըստ այնմ նիշէ նիշ կը սովրեցնէր այն ամէնը ինչ որ ուսած էր հայրենի շունչի տակ եւ գիտէր իր նպատակին ծառայեցնել: Աղէտի հիւծախտէն անմիջապէս ետք երկու մանչ թոռներու տէր ըլլալը սեպած էր Աստուածային բարիք ու մխիթարութիւն: Ատոր համար ալ կը հաւատար թէ որպէս իր թափած ճիգերուն պսակում՝ մեռնելէ առաջ պիտի տեսնէր իր թոռները այլ եւս ապահով ինկած իրենց անուան տէրերու հայրենասիրական կորովին ու անձնուիրութեան տանող ճանապարհը:

Մարթա Պաճիին նախահայրերը ազդեցիկ իշխաններ եղած էին իրենց շրջակայ բնակիչներուն վրայ, եւ որդւոյ որդի սահմանուած էին հայրենի բարքերու եւ սովորութեանց պահպանման գործին մէջ առաջնորդի դեր կատարել: Մանաւանդ տեղւոյն վրայ կատարուած կռիւներու եւ քաջութեան բոլոր պատմութիւններու պահպանումը իրենց տոհմին ձեռնհաս ճոխութեան եւ կարողութեան կը վերագրուէր: Այս ուղղութեամբ անոնց մինչեւ վերջին շառաւիղներէն՝ Մարթա Պաճի իրենց տոհմին հաւատարիմ զաւակն էր: Իսկ Թորոս Աղբար, Շնորհալիի մէկ գաւազանին ժառանգութեանը տիրացող համբաւաւոր Ներսէս քահանայի մը թոռն էր: Ան, մինչեւ Ամերիկա մեկնելու տաեն, իր հօրը տունը պահուող այդ սրբանուէր գաւազանին ու անոր հետ կապուած անձանօթ սուրին առջեւ բազմաթիւ անգամներ բարեպաշտական ուխտ կատարած էր: Չերմեռանդութեամբ կատարուած ուխտերու այդ շարքը հեզհետէ դինք դարձուցած էր կատարեալ սիրահար մը իր հայրենի աւանդութիւններ-

---

(1) Խարբերդ քաղաքէն վեց ժամ հեռու դէպ ի հարաւ-արեւելք բարձրացող այս լեռան ծունկերուն վրայ կը կենայ Իչմէ անուն գիւղաքաղաքը մերձակայ Ջանթաւռիճի հռչակաւոր վանքով: Ծովեցիներուն խօսուն պատմութիւնը կ'ըսէր թէ՝ Ծովքի իշխանութեան ժամանակ այդ Իչմէն ամենէն գօրաւոր Հայ բանակատեղին եղած է: Եւ ըստ այնմ ալ կը հաւատային թէ Հայոց խաղաղութիւն չպիտի ըլլայ երբեք մինչեւ որ վերստին Իչմէն բանակատեղի չըլլայ:

Կ. Խ.

Fonds A.R.A.M

բուն։ Վերջի անգամ, շուտով վերադառնալու նպատակաւ երբ Ամերիկա անցած էր, իր այդ սէրը իրմէն անբաժան պահած էր։ Ասոր համար, իր բազդակից հայրենակիցներուն ոմանց կողմէ իրեն տրուած «կոյր» ու «մոլեռանդ» ածականներէն վշտանալու տեղ հաճոյք զգացած էր, պատիւ համարած էր։ Բովանդակ ղուլումի ընթացքին, եթէ կրցած էր մէկ երկու անգամ մխիթարութեան պահեր ստեղծել, ան ալ եղած էր շնորհիւ իր մտաւորական քչիկ մը պաշարին, զոր սեպած էր թէ կազմած է իր հայրենապաշտութեան տուիքներով։ Ճիշդ այնպէս ինչպէս իր արժանաւոր կինը տարագրութեան ճամբաներուն։ Ու երբ իրեններուն մէացած էր, այդ կէտը նոր կենդանութիւն մ'առած էր։

Թորոս Աղբար եւ Մարթա Պաճի, այս հեռաւոր անկիւնի նոր գաղթական բնակիչներուն անհնէն տարելիցներն ու հայրենապաշտները՝ երբեք չէին մոռցած Տեառնընդառաջի (Տէրընդա)նախընթաց երեկոն կոչել Կածակի Իրկուն (2) և հեռաւիլ Մելիմեի պաշտամունքին։ Անոնք իրենց հայրերէն հաւատացած էին թէ Կածակի Իրկուան եկեղեցիի ժամերգութիւնը լրանալէն վերջ, որու մոմը որ եկեղեցիէն վառուած տանիք հասնի ու Մելիմէտի չալերուն առաջին կրակը տայ, այդ մոմին մնացած մասը հրաշագործ կը դառնայ. օդին տալով, մրրիկը կը դադարի. լեռը, քարի մը տակ պահելով՝ այդ շրջանի գազաններուն բերանը կը կապուի. ծովը նետելով՝ փոթորիկը կը խաղաղի եւ թշնամիին առջեւ ձգելով՝ անոր չար սիրտը բարիի կը փոխուի։ Անոնք ունեցեր էին այն հաւատքը թէ Մելիմէտի կրակին վերջի կիսավառ կիսարեց մը տուն տանելով՝ հոն ցատկող կայծերէն տան լուսութիւն, արիութիւն կուգայ. ախոռին մէջ կենդանիները կաթնառու եւ հաւնոցին մէջ հաւերը ածան կը դառնան։ Իրենց նախնիքներէն ժառանգած այս հաւատքին ամենէն ընտրեալ կողմը սակայն այն է թէ՝ որ երիտասարդը որ Մելիմէտի ծառալուն ու խելայեղ բոցերուն մէջէն կարողանայ սուրալ եւ ճեղքելով մէկ կողմէն միւս կողմը անցնիլ կորիճ մը կը դառնայ։ Բոցերէն դուրս եկողը կայծակ մըն ալ ինք կ'ըլլայ կրակի պէս, հուրէն ծնած կրակի զաւակ (3)։ Ո՛չ գիտէ որքան մեծ ուրախութիւն եղած է այն տարին այն ծնողքին համար որուն որդին ահաւոր բոցերու այդ միջոցը կտրած ու անցած է։ Այդպիսին իր բովանդակ վախը հուրին տալով անծանօթ Աստուծոյ մը պաշտպանութեան արժանիքին տիրացած կ'ըլլայ վայելչօրէն։

Իրենց այս հաւատքին մէջ Մելիմէտի բոցերուն չորս կողմը եօթն անգամ դառնալն ալ նուազ նշանակութիւն չունի։ Անցելոյն մէջ, ով որ չէր կարող այդ հուրը ճեղքել՝ վերջինը կատարող թափօրին կը մանակցէր, որ կայծերու տեղատարափին տակ կը դառնար պարելով եւ երգելով պաշտամունքին յատուկ երգ մը (4)։ — Երգ մը, որու իմաստին մեկնութիւնը պահուած է նախապաշարական ահաւոր թաթով, եւ երաժշտութեան ու պարի եղանակներու քաղցրութիւնը դիմացկուն պատնէշ մը կազմած է նոր կրօնի հետապնդութիւններուն առջեւ։ Այս վերջինը, որուն աղջկանց դան ալ մանակցութիւն կը բերէր, գեղեցկութեան եւ պայծառութեան շնորհաց տիրանալու խորհուրդն ունի նաեւ։

Հայրենի աւանդութեանց երկաթէ գծին պատկանող այս տօնի յիշատակութիւնը մոռնալ ոչ միայն հնարաւոր չէր երկու հայրենապաշտներուն համար, այլ եւ այդ տօնի արարողութիւնը զօրաւոր փուռ մը համարած էր Մարթա Պաճի, ուր կը սեպէր թէ ամէն տարի կը թրծէ երկու աչաց լոյս երկու թոռները։

Ձիշտ տօնի երեկոն էր։ Արեւմտուց, երեք ընտանիքներ մէկանց իրենց տուներուն առջեւ դեահղրին մէկ երկու խուրձ ցախերով փոքր Մելիմէտ մը վառելէ վերջ որոշած էին Մարթա Պաճինց հաւաքուիլ։

---

(2) Կայծակի երեկոյ։ Կ. Ա.

(3) Պէտք է բոցերը այնքան շատ ըլլան որ կարող երիտասարդը կարողանայ անպատմ մը բոլորովին անհետանալ հանդիսականներէն։ Կ. Ա.

(4) Կայծերու ցայտումները այնքան կարեւոր կը համարուէին որ Մելիմետը անպայման կը վառէին վայրի ծղրիդներով, որպէս ամենէն շատ կայծեր արձակող վառելափայտ։ Ամէն տարի Մելիմէտ վառելու համար հեռու լեռներէն ծղրիդներ բերելու պարտքը նոր փեսաներուն էր, զոր կը վառէին իրենց տանիքներուն վրայ։ Եւ այսպէս ամէն տարի քանի Մելիմէտ վառէր՝ կը նշանակէր թէ այնքան երիտասարդ ամուսնացեր է։ Կ. Ա.

Fonds A.R.A.M

Մարթա Պաճճանք թեթեւ ճաշ մ'ըրին շուտով։ Եւ երբ Թորոս Ղըբար իր առաքինի հարսին ու նախանցեալ ալուն հետ ասնին սեղանը կազմակերպելու ետեւ անցած էր, Մարթա Պաճ'ի երկու թոռները ուրիշ սենեակ մը տարած՝ զբաղեցնելու համար կը սովրեցնէր իր յուշերէն կանչուած նոր խաղ մը։ Բաղմոցին վրայ նստեցնելով երկու պզտիկները անոնց երկնցուցած չորս ոտքերուն վրայ մէկիկ մէկիկ կը հարբեր ըսելով.

Ագըլ, դուգըլ,
Ձայէ, չամպէլ,
Մըսխէ, խամպէլ,
Դաժէ, դուժէ.
Չըփթէ, նուժէ,
Խըլինճ, խըփթան
Պըրատէ, մըզէ։

Վերջի բառը որ ոտքի վրայ որ հասնէր՝ հրաման կ'ընէր այդ ոտքը քաշել եւ յաջորդաբար նորէն կը սկսէր։ Եւ այսպէս երբ չորս ոտքերն ալ քաշուէին՝ կ'երգէր.

Եկէք ելլանք ալենք ման,
Երթանք ու գանք սուլենք ման,
Խաղանք խնդանք որպէս տան,
Թող չըսեն մեզ շատ նստան։
Ալենք ման, սուլենք ման,
Քաջութիւնը որո՞ւ տան։
— Ինծի, քեզի, մէկ Աստուծոյ տըղեկան։

Մարզանքի այս նոր խաղը սովրելու փորձին մէջ, երկու պզտիկները արտասովոր ժուժարութեան մը բախեցան։ Ոտքերուն վրայ հաստատած անձանոթ բառերու ներքաւոր հնչուածները կը շփոթէին իրարու եւ կ'իյնային արտասանելու անկարգութեան մէջ։ Ալիրատ, որ հասակով եւ դիմագծով եղբօրը շատ նմանելէ զատ ունէր նաեւ աւելի ճարպիկ յատկութիւններ, չհանդուրժեց այս անձանոթ խառնուրդին եւ հարցուց.

— Մամա՛, ի՞նչ ըսել է «Ագըլ, Դուգըլ»։ Ա՞ս ալ հայերէն խաղ է։

Մարթա Պաճ'ի, իր ճանուկ օրերուն սովրած այս խաղին երգի մասին այս տեսակ հարցում ո՛չ ըրած էր եւ ոչ ալ ընդհարու լսած էր։ Մինչեւ անգամ չէր հետաքրքրուած անոր ի՛նչ լեզու ըլլալու մասին։ Թերեւս առաջին անգամ ըլլալով անդրադարձաւ որ հնամրած բառերը հայերէն չէին, բայց ինչերէ՞ն էին, եւ ամբողջութեամբ ի՞նչ ըսել կ'ուզէին, չէր գիտեր։ Մտածեց։ Իր տակաւին չմոռցած թուրքերէն լեզուին շնորհիւ մէկ երկու բառերու առջեւ կանգ առաւ, բայց այդքանը բաւական չէր եղած հարցումին պատասխան տալու համար։

Լուռ կը ցաւէր որ խելք չէր ըրած ոեւէ առեն հարցնել իր այդքան ուշիմ մեծերուն, որուն համար թերեւս հիմա կարողանար հետաքրքրական պատմութիւնով մը ոգեւորել իր սիրելիները, ինչպէս ուրիշ առեններ։ Վասիլ կը գանգատէր որ Ալիրատ վարժութեան համար երգին բառերը կրկնելէ փախուստ կուտայ, մինչ վերջինը կը հաճոյանար որ կրցած էր մէկ հարցումով յաղթանակ տանիլ։ Այս նոր խաղին երգը սովրելու համար ի՛նչ ժուժարութիւն որ ինք տեսաւ իր եղբօր հետ, կը զգար թէ յաջողած էր նման ժուժարութեան մը իր մտան բախեցնել։ Ու քաջալերուած մամային լուռ թենէն կը կրկնէր իր հարցումը։

Շատ չանցաւ, Մարթա Պաճ'ի կրցաւ ինքզինքը հաւաքել։ Ծուշերու աշխարհը սաւառնող իր մայրական միտքը գտած էր նպատաւոր պատասխան մը։ Երեւակայութեան մէջ վերադարձ՝ հասած էր քսանըհինգ տարիներ առաջ՝ ա՛յն օրուան, ուր հարսնիքի մը փեսամանուկները (5) այս խաղը խաղա-

---

(5) Ծովքի մէջ հարսնիք կանչուած բոլոր ընտանիքներուն երիտասարդ տղաքները փեսամանուկ կը կոչուէին։ Փեսամանուկները դէխաւոր գերակատարներն էին հարսնիքը փայլուն կատարուելու գործին մէջ։ Անոնց միաձայնութեան եւ որոշումներուն բացարձակապէս հնազանդ էին փեսայէն եւ անոր ծնողքէն սկսեալ բոլոր հարսնատուները, մէկն ըլլալով նաեւ ընքաղաքը (կնքահայր), որ փեսին անբաժան հոգատարն էր։

Հարսնիքը լրանալէն 15—20 օր վերջ, փեսամանուկները հարսնիքի վերջին օրուան մէջ իրենց հաւաքած դրամով հացկերոյթ մը կը սարքէին ի յարգանս փեսին եւ ընքաղաքին, ուր վերջիններն ալ կը յայտնէին փոխադարձ շնորհակալութիւններ բոլոր փեսամանուկներուն, որոնք ամէն գնով ջանացած էին հինգ օր առաջ հարսնիքը շքեղ անցընել։ Այդ հաց-

Fonds A.R.A.M

լու առեն Մըղտես Թաթոն բաներ մը պատմած էր։

— Այս շնորհալի խաղը, ձագուկներս, մեր կարիճ զինուորներէն մնացած է մեզ։ Անոնք խաղցած են այս խաղը բանակներու մէջ հանգստի պահերուն։ Առաջին մասին բառերը հայերէն չեն, բայց սովրեցեք։ Պիտի գայ օր մը ուր պիտի գիտնաք անոր պարունակութեան իմաստը, քաջ իմաստը, ուր մեր կարիճները թշնամեաց լեզուի բառախաղերով իրենց անվախութիւնը յուցադրած են։

Մարթա Պաճի աւելին չկրցաւ շարունակել, որովհետեւ հարսը ներս մանելով սեղեկացուց սեղանին պատրաստութեան լրանալն ու ղրացիներուն ժամանելը։

Քառակուսի սէնեակին մէջտեղը արաբական ձածկոցով մը ծածկուած սեղան մը կար կանգնած, որուն վրայ խոշոր կրակարանի մը մէջ կը վառէր կրակը։ Սեղանին ծածկոցը կայծերէն ապահովելու համար կրակարանը ղրուած էր աւելի խոշոր ամանի մը մէջ, որուն շուրջը բարձրացող ծաղկազարդ կարգ մը արձաններու մէջօդիններուն կ'երեւային Թուրոս Աղբօր հայրենիքը ներկայացնող քանի մը դուռնազարդ նկարներ ապակիներու մէջ։ Ի յիշատակ հայրենի ձրագներու, սեղանին թիկունքին վրայ կը մուլմուլային երկու լոյսեր, որոնց առջեւ կը կենային ուրիշ խորհուրդ ունեցող գինու փարչն ու աղանդերներու պնակները զոյգուած բերաններով։

Մարթա Պաճին եկողները բարեւելով իր տեղը գրաւեց, եւ սիրեց որ իրմէն անբաժան թոռներն ալ բարեւեն իրենց սովրած բարեւի արտասանութիւններով։

Մարթա Պաճի, այդ երկու կտորներն ալ գոց ըրած էր Սաղմոսի ութը կանոններէն առաջ, իր եռանդի անդրանիկ շրջաններուն։ Եւ ի՛նչ աշխուժութեամբ որ սովրած էր, նոյն փափաքով սովրեցուցած էր իր թոռներուն առաջին անգամ, խորհելով թէ անոնք հիւսուած են թոռնիկներուն անուանց աէրերուն քաջութեանց վրայ, իբրեւ մէկմէկ դիւցազներգութիւն։

Երկու թոռները իրենց մեծ մօր հոգեկան գուրգուրանքներով պաշարուած էին։ Ամէն երեկոյ դպրոցէն վերադարձին, առաջին անգամ մանան կ'ողջունէին ու կը սիրէին պայծառ հաճոյքով մը ընդունիլ անոր տաքուկ համբոյրները եւ ցոյց տալ իրենց հաճոյալի համակերպումը մանալի դասերուն։ Ընտանեկան այս կրթութեան մէջ դժուար թուած կամ անհասկանալի երեւցած կէտի մը մասին հարցումներ կ'ընէին, բայց չարաճճի հակառակութեան տեղ կը սիրէին գոհանալ որուած ոեւէ պատասխանով մը։ Մանան ալ գիտէր ճիշդ ճամբան։ Ոեւէ նիւթի առջեւ երբ կուահէր թոռներուն նեղուիլը, կը ջանար փայփայանքի քաղցրութեան տակ վանել դժուարութիւնը առանց զգացնելու եւ դուրս բերել զիրենք որպէս յաղթական։ Ապրած այս վայելքները որ թռիչքէ թռիչք հեշտութեամբ կը բարձրացնէին իրենց կեանքը, այնքան շատ էին եղած որ մանալին ոեւէ մեկ առաջարկին հնազանդելու սերը ծաղկի պէս կը ժպտէր իրենց դէմքերուն վրայ անմիջապէս։ Իսկ այս վերջին հրաւէրը կատարելուն մէջ ներկանները իրենց ուշիմութիւնը գովելու առաւելութիւնն ալ կը զգային։ Առոր համար Ալիբաս ասուպի պէս ցոլաց մանալի կողքին, ձեռքերը կուրծքին կապեց, աչքերը շողացնելով խոնարհեցաւ ներկաներուն առջեւ եւ այսպէս արտասանեց.

Բարի իրկուն ձեզ
Ա մեր տունէն,
Օրհնութիւն ձեզ
Մեր սուրբերէն,
Արիութիւն ձեզ
Մեր քաջերէն։

Կը պատմենք ձեզ ի պարտ կատար,
Մի՛ ըլլաք դուք մեղայ պատճառ,
Այլ երգեցէք յաջորդաբար։
Թէ երբ ունէր մեր սուրբ Աշխարհ
Փառք եւ պատիւ ու զօրութիւն,
Ըզբերկրանք եւ լիութիւն,
Հայրապետն հեծաւ իւր պիտակ ձին,
Ելաւ գընաց Կապնայ տաճար,
Անկից անցաւ Սուրբ Մարտիրոս,
Սողը գնաց վարի ժամը,
Վարի ժամէն Բահան հասաւ,
Բահանէն Սուրբ Ներսէս եկաւ,
Գալաճիւղին տաճարն ելաւ։
Էջաւ գընաց վերի վանքը,
Վերի վանքէն Սեւուկ Ջրրիկ,
Սեւուկ Ջրկէն ըլ Սրփրրկիչ։

Կերոյթը, ուր նուէրներու փոխանակութիւնները ալ կը կատարուէին, կը կոչուէր ղուռ։

Կ. Ա.

Fonds A.R.A.M

Սրփըրկիչին սուրբը տեսաւ,
Ճամբան գիտցաւ բերդը ելաւ։
Հազարաց քաջը բարեւեց,
Ողջունեց ու զօրքն օրհնեց։
Երկու օր սողը բերդէն էջաւ,
Եկաւ շիտակ Ծուրբ Ըստեփան։
Սուրբ Մամբռայ բալիքն առաւ,
Արգելանաց ուխտը տեսաւ,
Կուսանաց խուցերն ողջունեց,
Նահատակաց խաչը կանգնեց,
Անդաստանի թափօրն անցաւ,
Հըրաշափառ վերադարձաւ։
Եահնքին հասաւ Ծովք քաղաքը,
Արեւմտուց՝ իր մեծ վանքը։
Կըյրիճը գնաց սուրբը քուն էր,
Կանանչ բարձը գլխուն էր,
Մոմերը շարոց կը վառէին,
Լոսերը գլխուն կամար էին։
Կըյրիճը դըրան ներս լուր ճամբեց,
Սուրբը ելաւ զանգակ զարկեց։
Սպասաւորն եկաւ սահարն անցաւ,
Տաճարին մեծ դուռը բացաւ։
Կըյրիճը իր ձինէն էջաւ,
Հեահիններուն հրաման ըրաւ,
Ներս մըտան,
Հաւատացին.
Ծունկի չոգան,
Աղօթեցին։
Վարձք առին
Ու վեր կեցան.
Սուրբն ըլ օրհնեց,
Ուժեղացան։
Տիւշմանին
Դէմ վազեցին,
Աղօթկոմը
Ֆակուած ատեն.
Ամպի պէս որոտացին,
Կայծկլտուկի պէս շողացին,
Արսլանի պէս կռուեցան,
Լուսաբացին,
Արեւծագին,
Մեր սուրբ երկիրն ազատեցին։
Բարի իրկուն ձեզ
Աս մեր տունէն,
Օրհնութիւն ձեզ
Մեր սուրբերէն,
Արիութիւն ձեզ
Մեր քաջերէն (6)։

Ապիրատ իր բարեւի դոյզը լրացնելուն պէս դուրգուրագին շարժուձով ճամբայ ուաւ իր եղբօր որ անձկանօք կը սպասէր։

Վասիլ, միեւնոյն տեղը միեւնոյն խոնարհութեամբ կրկնեց եղբօր արտասանութեան վերջին բարեւի վեց տողերը եւ շարունակեց.

Շուշանը, Ողտան ու Պազօն,
Ձինլօն, Թորօն ու Մարօն,
Դարձը (7) Թողուցին եւ փախան,
Եկան Կրզոց դաշտն (8) հասան։
Կարմիր Այօն զայս տեսաւ,
Գլխաւորին (9) լուր տըւաւ։
Գլխաւորը դուրս սուրաց,
Կաղնաղբիր գեղը գընաց,
Եղելութիւնը լըսաւ.
Իշխանին լուր տրուեցաւ։
Իշխանը կառօք վանք գընաց,
Ձինը հեծաւ բերդ գընաց,
Զօրքերն առաւ դուրս ելաւ,
Թշնամիին դէմ ելաւ։
Սրբոց բանակը կանչեց,

---

(6) Այս ոտանաւորին մէջ յիշուած վայրերու աւերակները, որոնք կը մնան Ծովքի մէջ, շատերը միեւնոյն անուններով կը ճանչցուին նաեւ տեղի այլազգի բնակիչներու կողմէն։ Առնց մասին առաւել կը խօսինք Ծովքը եւ իր գաւառաբարբառը անուն մեր անտիպ աշխատութեան մէջ։ Կ. Խ.

(7) Դարձը Դաղձ անուն ծանօթ բանջարն է, որուն համար Ծովեցի չափահաս աղջիկներու խումբերը, գարնան՝ ուրբ տակ կ'առնէին աղբիւրներու վազուն չրերով հարուստ Ծովքի լեռները։ Կ. Խ.

(8) Կրզոց դաշտը լճակի չուրերուն թաղած Ծովքի դաշտերէն ամենէն հարուստը եղած է։ Կը կարծեմ թէ իր անունը կոզկոզ բառին աղաւաղումն է, որ կը նշանակէ ողկոյզներով լիք, հարուստ։ Կ. Խ.

(9) Մեր հայրենի երկրին մէջ Հայ կինը գլխաւոր կը կոչէր իր ամուսինը։ Կ. Խ.

Fonds A.R.A.M

Ամպորոտի պէս մթնեց,
Մրընչիւնի պէս հնչեց,
Տուշմանը ճամբան շրւարեց,
Բաջը ծայնեց ու գոչաց,
Չօրաց զօրքը որոտաց,
Զարկեց, կոտորեց ու ջարդեց,
Մեր սիրուն Ծովքն ազատեց։

Իբրեւ գովեստի վարձատրութիւն, երկուքն ալ առատ առատ վայլեցին ակնկալուած համբոյրները իրենց պայծառ ճակատներուն վրայ, որոնք ժպիտի բարակ ծփանքներով շողուն՝ կը թաղուէին գանգուրներու մէջ։ Ցետոյ խոնարհեցան մամային շրթներուն առջեւ ու գոյին հանգչիլ անկիւնի բազմոցին վրայ, խաղաղ թերթատելով մեծ հօրմէն իրենց նուիրուած նկարներու երկու յիշատակարաններ։

Կարապետը, իր հօր հրամանով բոլորին կինու բաժանները լեցուց, որոնք անուշ կոնծուեցան պզտիկներուն կենացը բարի մաղթանքներ ընելով։ Երկրորդին, Թորոս Աղբար սկսաւ պատմել այն ամէնը ինչ որ գիտեր Կաճակի եւ Մելիմէսի մասին ու կ'ուզէր հաւատալ թէ՝ վերջապէս բոլորն ալ իրողութիւններու ծնունդ են։ Իր պատմութեան եղանակին եւ շեշտերուն մէջ բացորոշ կը յուցադրուէր երեւակայութեան հաշիշը, որ քանի կը թաղուէր անցեալի խորը այնքան կը զօրանար իր գինովութիւնը։ Երազէ մը ընդոստ վեր յաւակոդի մը պէս յանկարծ մէկ սլացքով դուրս կուգար ահաւոր խոհերէն եւ իր գիսացածները կը սահմանափակէր իր թոռներուն վրայ ըսելով. «Գրի վրայ այս բոլորը պիտի յանձնեմ իմ թոռներուս։ Որովհետեւ ապագայ Հայաստանը անոնցն է»։

Ինչ որ ինքը պակաս թողուց իր յիշողութեան մէջ Մարթա Պաճի չթերացաւ լրացնել։ Վերջինը իր յաւելուածին մէջ, խօսք գլուխ խորաթափանց նայուածք մը կը նետէր անկիւնը հանգչող թոռներուն ու կարծես անոնց թուրքուն վերելքին մէջ կը փորձէր թաղել գաւակներուն կորուսալն եւ իրենց զրկումներուն արդար վրէժը, ցասումը բարկութեան։ Կը զգայներ իր մայրական ցաւերու հսկայ ծեւը եւ ճիդ կ'ընէր զայն խեղդելու կարող հեծքը հեծել, անոր գլուխը հասցնելով թոռներու ծինչեւ ապագայ սրտերուն մէջ։

Ներկաները մէջ ընդ մէջ հարցումներ ըրին, բայց չերկարեցաւ։ Սեղանին շուրջը բացուեցաւ, կրակարանին կրակը նոր վառելանիւթով նորոգեց իր ճարճատումը։

Ալիքատ եւ վասիլ առաջ անցան, սեղանին շուրջ պար դարձան երգելով.

Եւ քառսի դըժոխքէն,
Ու զնտանի խաւարէն,
Արամատն (10) հրզօր դուրս եկաւ,
Արարիչը լոյս բերաւ.
Արարիչը լոյս բերաւ,
Խաւարի իշխանն ընկաւ։
Ալքը, ճինը ու փէրին (11),
Բաքքոսին (12) բանտը տարին։
Ահարկու ծայնը գոչեց,
Տիրուհուն ծովը փոթորկեց,
Լուսինը ծովուն մէջ ընկաւ,
Կարմրուկ դիւցազ մը ծընաւ։
Կարմրուկ դիւցազ մը ծընաւ,
Ծովէն, հովէն վեր թըռաւ,
Սուրաց երկինքը գընաց,
Դըրաւեց կրակն աստեղաց։
Դըրաւեց կրակն աստեղաց,
Անմահութիւնը փառաց։
Արուսեակին հետ բերաւ,
Աստղիկէն Աստղիկ ծընաւ։
Հուր ա', հուր ա', հուր ա',
Աստղիկն անուշ ժպտեցաւ,
Ժըպիտը կըրակ դարձաւ։
Հուր ա', հուր ա', հուր ա',
Ժըպիտը կըրակ դարձաւ,
Կըրակէն բոց բարձրացաւ։
Հուր ա', հուր ա', հուր ա',

---

(10) Անվերապարձ մեկնող հայրերուս յաճախ կրկնած այս անունը Արամազդը կը յիշեցնէ։ Կ. Խ.

(11) Չար ոգիներ, որոնք մինչեւ վերջերս դեռ կը տեսնուին եղեր Ծովքի մութ ձորերն ու անկիւններուը։ Կ. Խ.

(12) Այս անունն ալ շատ կը յիշուէր մեծերուն մօտ, ծանօթ է մեր նախնեաց չաստուածներուն մէջ իբրեւ դիք երկրի բերքերուն ու դինիին, ուսկից կը ներշնչուէին Դոպթան մուսաները։ Եւ կը կոչուէր նաեւ Պապանդարամետ։ Կ. Խ.

Fonds A.R.A.M

Բոցը զօրեց կածկլտեց,
Քաջերուն ծընունդ տըւեց։
Հուր ա՛, հուր ա՛, հուր ա՛։
Ա՛յ Մելիմէտ, Մելիմէտ,
Աղուորիկ, հըզօր Մելիմէտ,
Տըգեղն ու վախը հանէ՛,
Մեր սրտերէն կործանէ՛։
Ա՛յ Մելիմէտ, Մելիմէտ,
Բոցակածակ Մելիմէտ,
Վառենք, երգենք Քեզ չաւէտ,
Աստղիկի կըրակ Մելիմէտ։

Մաման, իր նստած տեղէն կը ձայնակցէր այս երգին ու կը հետեւէր պարի շարժուձեւերուն անզգալաբար, որպէս թէ իր հին ու աղջիկ օրերն ըլլային։

ԿԻՒՐԵՂ. ԽՐԱՅԵԱՆ

1929, Դեկտեմբեր
Ellis Island

(Վերջը յաջորդ թիւով)

ՆՈՒԱԳ

Զեփիւռը մեղմիւ լիճը կը փոթէ
Եւ հոն կը գեղու շողերու ոսկին.
Ծաղկաց բոյրերով լիճը կը պարէ,
Այգն ալ կ'արբեցայ տաղովն արտոյտին:

Ափունքին՝ ինչպէս երազ մ'աճառուն,
Ուրու մը կ'անցնի ճերմակ թեւերով,
Ու յոյլ շրջիւն մ'իր իղանցքին հոսելով,
Կ'առլրցնէ հոգիս անուրջով մ'անհուն:

Հուրի մը անցաւ ճերմակ շրղարշով,
Գարնան առաւօտ՝ բեհեզ շրթներով:
Զերդ միջոցն հայցմամբ՝ անցնող արեւին,
Թեւերս իր եղին բացուած մրճացին...

* * *

ՍՊԱՍՈՒՄ

Ու կ'ունկնդրեմ հոգեզրաւոր հու երգիդ
Եւ երկնահամ փրսփրսուքին հողմերու,
Անտառին մէջ՝ աղուալուսնի պահերուն,
Ուր լրութիւնն երանութիւն կը գեղու:

Սիւք մ'ալեծուփ մուշկի բոյրով բեռնաւոր,
Կը գրգուէ գիս ու հառաչել կը մղէ...
Եւ մեղմօրէն, գերդ մութն այգուն յոյսին մէջ,
Ես կ'րնկլուզիմ տեսիլիդ մէջ խորանդորդ.

Ու՝ հոգեսոյզ՝ միշտ հու երգիդ կ'ունկնդրեմ,
Որ սրտիս մէջ ժրպիտի պէս կը ծաղկի.—
Սակայն, աւա՛ղ, դուն յամառն ես, ու ես Ծով,
Եւ իմ մրմունջըս հու երգդ կը կարծեմ:

1930 Ց. ՉՈՒՐԻԿԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՀՈԳԵԿԱՆ ԱՆՁՆԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

(ՕՐԱԳՐԷՍ)

Ո՛րքան անուշ է շաբաթական հանգստի օրը...:

Վեց օր պայքարելէ վերջ հոգիի սպառնալեաց դէմ՝ մարդ կ՚ախորժի անկիւն մը քաշուիլ, հանգչիլ, երազել, ապրիլ...:

Այո՛, աղուորս, հոգիի սպառնալեաց: Դեռ երէկ կէսօրուան մօտ էր, չտեսա՞ր հոգիիդ մահացումը: Մահ մը՝ իր պաղ հպումներովը՝ քեզ անգամ մըն ալ դեպի զմաննոցին չմօտեցո՞ւց...:

Ձմեռա՞ր՝ երբ մսով, ոսկորով, ալքօլով շաղախուած մարդակերպ անասուն մը իր ոսկրները փայլեցուց քու աչքիդ. ոսկրնե՛ր, քու մահներուդ արուեստով քով քովի եկած ոսկրնե՛ր: Իսկ դո՛ւն կը տառապիս, շրթներդ կեղծ խօսքի ու այտերդ քծնող ժպիտներուն մարզանքին կը տրիպես...: Իսկ դուն, հեռու քու երազիդ հմայիչ արահետներէն, քարոտ ճամբանեղրու չարչարանքովը կը մեռնիս՝ ապրելու համար...

Այո՛, աղուո՛ր, չանցաւորը դուն ալ չես...: Քու ցեղիդ ստեղծագործող, տակուն, հրաշալի ոգին՝ քեզ ալ օր մը քարտի պիտի հասցնէ... Հաւատա՛, կ՚երդնում բոլոր աստուածներուս անունով...:

Եւ չէ՞ որ՝ աստղերով լեցուն կապոյտ երկինքով լուսնի ազեղին տակ՝ կապոյտ ժպիտով նաւապետը իր նաւուն ղեկին վրայէն չի՞ կարծեր թէ իր մեքենան: Իրարու եռեւէն պար բռնող կաթի փրփուրներուն մէջէն՝ նաւը կը սուրայ, կը սահի, դէպի գաղանիքը կապոյտին...:

Ու որո՞ւմ, մրրի՛կ, փոթո՛րի՛կ:

Նաւապետը յաճախ ի զուր կը պայքարի իր ճակատագրին դէմ...: Գիտնաս թէ՝ նաւուն կուշտին խրուող անծանօթ կոհակներուն սարսափէն վերջ՝ ցամաք հասնող նաւապետներ ալ կան: Ու նոյն իսկ՝ կապոյտ խորութեան մէջ մահը, ղեկավարին համար մահերու ամենէն աղուորը չէ՞ արդեօք...:

Ո՛րքան անուշ է լռիկ ոգեկոչումը մեր խեղճի երազին. հոն խնդալ, հոն պարել, հոն երգել, հոն մեռնիլ վերջապէս... ու այս մահը՝ ծովահարսերուն գիրկը նետուող նաւապետին մահուան չի՞ նմանիր: Ու այս մահը՝ նահատակումի իսկապէս հաւատացող, միամիտ ու ատով իսկ երջանիկ գինուորին խեղճ մահուան չի՞ նմանիր...: Աղուոր, շատ աղուոր մահ մը, որուն պատրանքը՝ քեզի եւ քեզի պէսներուն՝ դպրոցի գրասեղանները մեռաքսի թելերով հիւսեցին... գիտեմ:

* * *

Ո՛րքան անուշ են այն վայրկեանները, երբ պատուհանիս մօտ, գրասեղանին վրան փռուած՝ կը թաղուիմ թուղթի ծալքերուն մէջ: Քանի մը էջ ֆրանսերէն. Փարիզահայ թերթերու գաղափարական բաղխում. ու կը բանամ ծրարը Ազգարարներուս. հոն ալ՝ պատրիարք, թաղական. տուայտում, հեգնանք, կաշկանդում...:

Ահիճը՝ երկաթէ ճոպերով շրջապատուած՝ իր երբեմնի ժայռերը, անտառները պուտ պուտ կուլայ...:

Շաբաթը անգամ մը՝ «Շրջիկ» քիչիկ մը համ հոտ կուտայ թերթին: Արեւելեան ու լեհական գրականութեան պատ-

Fonds A.R.A.M

մուած-քներու թարգմանութիւնները ալ հաճոյքով կը կարդամ։

* * *

Զայնագրի եւ անթելի խաղաց ձայները չխերուս կը դպչին։

Օրաթերթերու աչք չնեցած, վարի արջը, երանութեան մէջ թաղուած—նպարավաճառէն գնուած երանութիւն— նորէն ձեռք առաւ ձայնագիր սկաւառակները։ Զը՛նկ, զը՛նկ... եւ ի՜նչ հաւաքածոյ...։ Փողոցներու անկիւնները ծախուող երգերու գռեհիկ ու բոզացած բառերովը դուրս ժայթքող խնդուքները՝ ուղեղը կը սպոցեն . . . ։

* * *

Ո՛րքան անուշ է աղուոր արեւ մը ունենալ, երբ մարդ ձիւնի սառոյցի կը սպասէ։ Աշնան խոնաւութեան վրայ ճերմակ արեւ մը կը ծաթի այսօր։

Չեմ գիտեր ինչու. շատ անգամ գիրքը ձեռքէս ձգած արմուկներս սեղանին տալով, գլուխս ափերուս մէջ կ'առնեմ։ Իրաւ որ՝ մութին մէջ գաղափարներու յիմար արցակ մը քակելը աւելի հեշտ է լոյծի համար...։

* * *

Երգ մը...

Լարերը իրենց հմայքն ունին. քայց ես կը պաշտեմ մարդկային ձայնը։ Ինչո՞ւ նորէն Անահիտը ձեռքէս վար սահեցաւ... Քերթուածի մը տպաւորութեան չափ, յաճախ նախընտրած եմ գինովութիւնը երգին...։

Երգ մը...

Կանացի հիանալի ձայն մը կուգայ հեռուէն։ Մեղմ, ախուր, ու երբեմն վոթորկոտ. պայծառ ու հաճելի է ան ականջիս։

Ծափ պիտի զարնէի, վախցայ սենեակիս լռութիւնը խանգարելու։ Վախցայ, ու ղղջացի. երանի՛ թէ բոլոր ուժովս ծափահարէի։ Ամենէն համեստ արուեստագէտն անգամ ծափեր չե՞բազեր մինէ. ծափեր միայն. ու յաճախ ամբոխը ան ալ կը խնայէ իրեն...։

Երգ մը...

Ամէն շաբաթ միեւնոյն ժամուն կը սպասէի երգը անծանօթին։

Ու ձայնը կը թրթռար, կը մեղմանար, կը մեռնէր կարծես...։ Ամէն ապրող իր երգը չունի՞ արդէն։ Մարդիկ շատ հինէն ի վեր իրենց ցաւն ու խրախճանքը երգով չե՞ն յայտներ։ Շատ լաւ կը յիշեմ թէ գեղը երիտասարդ մեռնողի մը, թաղին ամենէն լաւ լացող «լացող-կին»ը կը բերէին։ Հարսնիքին՝ ամենէն լաւ երգող երիտասարդը շատ անգամ գէշ աչքի էր եկեր։ Ու հոգին իսկ կը պատմեն թէ տաքէն հեւացող ոչխարի հօտ մը՝ ծարաւէն պապակած՝ բլրակէ մը վար առուակի մը վրան թափելու աւեն՝ հովիւն իր սրինգին երգովը եա է դարձուցեր...։

* * *

Հետաքրքրութեան գոհացումն ալ իր հոգեկան հաճոյքն ունի յաճախ։

Շատ դժուարութիւն չունեցայ ճանչնալու անծանօթ երգչուհին։ Գրեթէ տասրեակից էինք իրեն հետ. երկայնահասակ, բարակ շրթունք, երկնքի գոյն աչքերով՝ գալկահար ու նուրբ Իտալուհի մըն էր։

Մեր առաջին տեսակցութեան իսկ, պատմեց ան լինելի իր կեանքի եղերէջները, «ու հիմա, վերջացուց, ամբողջ շաբաթ մը հոգեկան անձնասպանութենէ վերջ՝ հանդիսի օրերէս կ'օգտուիմ, երաժշտասոցի մրցումին մասնակցելու համար»։ Յաջողութիւն ըսինք իրարու։

Փարիզ Կ. ԿԱՊՐՆՑ

Fonds A.R.A.M

ՆՈՒԷՐ

Ի՞նչ կրնամ տալ քեզի, քո՛յր.
Սրտիս մէջ կայ տիեզերք,
Թշուառութիւն՝ ափիս մէջ,
Ո՛ր, ի՛նչ կրնամ տալ քեզի։

Եթէ Ցոյսին բարեկամ
Գոնէ մէկ ժամ ըլլայի,
Իրեն պիտի ըսէի
Որ քեզի սուտ չըխօսի։

Եթէ Թռչունն երազին
Փախած չըլլար պարտէզէն,
Իրմէ պիտի խնդրէի
Որ ուսերուդ միշտ թառի։

Դաշնամուրիդ՝ նօթատետր
Հոգիս պիտի ընէի,
Եթէ իր մէջ ունենար
Մեղեդիներ հեշտալուր։

Եթէ երկինքն իմս ըլլար,
Քեզի մահիկը մանեակ,
Ջուխտակ աստղեր քեզի օղ
Ընծայ պիտի բերէի

Սակայն, ո՛վ քոյր, արցունքի
Սըրուակ մ՚ունիմ միմիայն.
Կեանքիս մէջէն գողնալու
Բաղդը լոկ ա՛ս է մոռցեր։

Երբ ունենաս տառապանք.
Եկո՛ւր ինծի, ո՛վ իմ քոյր,
Ցաւիդ վըրայ այդ սըրուակն
Ամբողջ պիտի դատարկեմ։

ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ

Ոչ մէկ ըսպի կը մընայ
Հին վէրքերէս. վըշտերուս
Եթէ կրկին հանդիպիմ,
Ջանոնք պիտի չըճանչնամ։

Ոչ մէկ գորով կը ծաղկի
Հոգիիս մէջ ամայի.
Սիրածներուս յիշատակն
Ինծի զըրոյց կը թըւի։

Ընդվզումի ոչ մէկ ծայն
Կ՚ելլէ կուրծքէս քայքայուն.
Կամքիս ղեկն է ջախջախուեր,
Դիպուածը զիս կը քըշէ։

Փոյթըս ալ չէ որ կանայ
Բլրէ մ՚իջայ անապատ,
Որ ասկէ վերջ իմ ուղիս
Ջունի աղբիւր, հովանի։

Եթէ տարիքըս քըսան
Ինծի ետ տան, չեմ հրեռւիր.
Ձեմ արտասուեր՝ առջեւէս
Եթէ դագաղս անցընեն,

Անդորրութի՞ւնը կեանքին
Թէ մահուան կեանքը կ՚ապրիմ.
Վա՞րձք մըն է աս թէ պատիժ,
Իրաւ որ չեմ հասկընար։

ՅՈՎՍԻՓ ՇԱՀԷՆ

Լեյզեն

Fonds A.R.A.M

ՔԱՂԱՔԻ ՄԸ ԵՐԿՈՒՆՔԸ

Կէս օր է։

Քաղաքը մեղքի և ամօթի մէջ թաթխուած հսկայ մըն է։

Անօթութեան եւ հիւանդութեան ճիւաղները դուներէ ներս մտան եւ բոյն դրին ու հաւկիթներ ածեցին։

Կիրքով ու կեղծիքով վարակուած ամբոխները փողոցները կը լեցնեն ցեխի հոսանքներու նման։

Պարապ սառամոքսները երկունքի մէջ են եւ մարդիկ ու կիներ կը վազեն սովահար գայլերու պէս։

Ամէն մէկուն աչքէն արեան կաթիլներ կը կաթին։

Օձիսին մէջ «պօս»ը վար դրաւ կապուտաչուի աղջիկ մը եւ կատաղօրէն համբոյրներ կը փրցնէ անոր անարիւն շրթներէն։

Խումբ մը «փլէբըր»ներ անկիւն մը շրջանակ են կազմեր ու ձիւթ կը ծամեն՝ վաղաժամ ծերացած այծերու պէս։

Մէկը քրքիջ մը կ'արձակէ քարակ ու հատու ձայնով։

Ուրիշ մը անամօթ սրամտութիւն մը կը կրկնէ ու առաջին անգամ լինք կը խնդայ։

Փոսացած աչքերով լալիշ աղջիկ մըն ալ սալայատակին կեդրոնը կեցած շրթները կը ներկէ ու երեսը կը ճերմկցնէ որ աժան կիրով ծեփուած մխիթարի մը դէմքին կը նմանի։

Մարդիկ կ'անցնին իրարու վրայ փլելով՝ անասնական քնապղներով ու քինախընդիր նայուածքներով։

Օձօմօպիլները կը գոռան վիրաւոր գազաններու նման ու իրարու կից կը զարնեն։

Հանրակառքերը գետինը կը խածնեն ու երկաթէ մագիլներով կը սողան իրարու եաեւէ։

Պարանոցներուն վրայ լինկաճ կայծակ մը երբեմն կեանքի կուգայ բոցաշունչ ճգնաժով մը։

Կարմիր ու կանանչ լոյսերը իրարու կը խառնուին՝ ամբոխին ու օձօմօպիլներուն գնացքը սանձահարելով։

Ճաշարանները լեցուեր են մարդոցմով որոնք իրենց մսանեղն ու պնակները կը ծամեն։

Մթնոլորտը թանձրացեր է նեխած մսախով ու աժան օծը քօլօյնով որոնք լպրծուն հեղուկի մը պէս պատերուն կը վակին։

Հոս մէկը չոր սանտուիչ մը կ'որոճայ՝ կոկորդէն վար թխելով զայն։

Անդին ուրիշ մը խոզի ճարպոտ ուսերը կը լզէ անօթի ճանճի ախորժակով։

Ահաւասիկ զոյգ մը որ ումպ ումպ համբոյր կը խառնէ ուխքիի գաւաթին մէջ։

Ուրիշներ պզտիկ շիշերէն կուլ կուտան սենթէթիկ ալքօլ ու գրգռիչ հեղուկներ։

Մինչ բորենիներու վոհմակներու նման այսպէս ամբոխը կը լափէ սեղաններուն մակերեսը, ուրիշներ կ'ելլեն ու կը մտնեն մարդկային մսակոյտի յորձանք մը կազմելով։

Ու դուռը կը դառնայ ինքն իր շուրջ խենթի պէս ակռան կճռտելով։

Ժամը մէկն է։

Գործարաններուն սուլիչները օդը կը պատռեն սուր ատամներով ու արձագանգը

Fonds A.R.A.M

փշրուած ապակիներու պէս կը զարնուի ականջէ ականջ։

Յոգնաբեկ բանուորներ վայտէ խրբառիլակներու պէս մեքենական քայլերով կը վազեն գործարան։

Հոն մեքենաները կը անանկն մարգիալին մսով ու արիւնով։

Մինչդեռ դէր միլ խմոտաէրները՝ կինէն ու գինիէն յղփացած՝ կիրքին հետ կը զառանցեն։

Եւ սակայն կեանքը կը սողայ սպրուկի նման արիւն քամելով։

Օֆիսները նորէն լեցուած են ու գրամեքենաներուն առջեւ վայտէ պուպրիկներու պէս աղջիկները իրենց մատները կը համրեն։

Պօսը խիստ կարեւոր սիրային նամակ մը գրել կուտայ իր քարտուղարին որ փորձառու սղագրող է թակարդող նայուածքով։

Ու յետոյ ծունկերուն վրայ կ'առնէ գայն ու կիրքերուն յակուրջին վրայ կ'ոռոտրէ։

Պիզնէսի ժամն է. հեռագիրները իրարու կը յաջորդեն ու պօսը զբաղուած է։

Այսպէսով է որ կը գառնայ առեւտուրին անիւը... ու կը գառնայ նաեւ մեր գլխիկոր աշխարհը։

Հիմայ թէեւ պողոտաները վազող գետի մը պէս են, սակայն հոսանքն իր թափը կորսնցուցեր է։

Մարգիկ աղմուկներու մէջ խլացած բանատարկեալներու կեանքը կ'ապրին։

Ու անհամբերութեամբ պատուհանին ետեւէն սողոսկող լոյսին փայլատութիւնը կը փնտռեն։

Ժամը վեցն է։

Օֆիսներուն դռները անպամ մըն ալ կը բացուին ու երկաթ խուժանը դուրս կը նետուի քուրջի կտորի մը պէս։

Յոգնած են բոլորն ալ ու կրնանեռու պէս կը քալեն տուն։

Պօսը ժամադրութիւն ըրած է թիւ յիսուն աղջկան հետ. իրիկունը հաւաքոյթի մը սիրտ երթան։ Պարել լսել կայ։ Անկէ յետոյ կրնան պանդոկ մը երթալ։

Արեւը փախեր է վախկոտ աւազակի մը նման ու իր շուքը ձգեր է եռին։

Խանութներու առջեւը լոյսերու խայտ մը կայ որ մութին սիրտը կը կրծէ ու կ'ուտէ։

Գիշերը խենթեցեր է ուրախութենէն ու ծառերը պար կը բռնեն։

Բանատարկեալի պէս հով մը փախաւ անկիւնէն ու մէկու մը գլխարկը թռցուց։

Խանութի մը առջեւ խումբ մը մարդեր են հաւաքուած ու շարլաթանի մը ականջ կուտան։

Մտաւէներուն վրայէն մէկը կ'լսէ թէ լինք գաած է գաղանիքը հարիւր տարի ապրելու։

Դեղ կը ծախէ։

— Փորձեցէք, կ'աւելցնէ, եթէ օգուտ չըրաւ՝ ձեր դրամը ետ կուտամ։

Հանրակառքը այտուեղ օթօմօպիլ մը կսկրատած է ու երեք մարդեր են մեռած մէջատներու նման։

Ահա բաւիղի խանութի մը մէջէն տրամա մը կը սկսի։

Դերասանները իրարու հետ կը կռուին ու սխալմամբ միքրոֆոնին առջեւ են կեցեր։

Անգլին երգիչ մը կոկորդը կը պատռէ ամբոխէն լսուելու համար։

Պարասրահները լեցուած են։

Ձեզի օրքեսթրները փոխորիկներ ու յորձանքներ կը թափեն։

Ու շարժելու տեղ չկայ։

Երիտասարդներ ու երիտասարդուհիներ ձիւթերու պէս փակած գերար կը սեղմեն։

Աստեղը անպամ մը մելօտիայի նօթ մը կը լսուի օդին մէջ որ պատուհանէն դուրս կը փախչի։

Ելեքտրական լամբարները կը դողդողան ու տախտակամածը երկրաշարժի մէջ է։

Քաղաքին ժամացոյցը տասներկու հարուածներ զարկաւ գիշերուան գլխին որ յոգնութենէն թմրած է։

Հիմայ մեղքը անկողին մտաւ ու ամօթը մերկացաւ իր պատմուճանէն։

Fonds A.R.A.M

Հիւանդանոցին մէջ բժիշկին հաւատը դանակը ապօրէն մանկան մը կեանքին թելը կարեց։

Ես գիտեմ թէ այս պահուս օդին մէջ դաշոյն մը կը ճօճի որ քիչ վերջ արիւն պիտի փսխէ։

Սոսկաւեսիլ ոճիրը իր հսկայ թաթին է դրած քաղաքին վրայ ու զայն կը ճնշէ։

Մինչդեռ մխիթարտէրը շամբանեի շիշը բաց մոռցաւ ու հոմանուհիին ծոցին մէջ կը հանգչի, անդին, վարի թաղին մէջ աղքատ մանուկի մը անօթի ձայնը կը լսուի։

Հարուստը մարդկային մխի եւ կանանչ ոսկրներու ովկիանին մէջ կը լողայ, աղքատը եգիպտացորեն կը քաղէ ու առատ հացով փորը կը կշտացնէ ... երակին մէջ։

Գիշերը անքուն վհուկ մըն է որ դաւեր կը հիւսէ ու կարմիր թելերով ոստայններ կը շինէ։

Մինչդեռ թշուառութիւնը մեղքի արգասիքին քաղաքէն դուրս է ձգած շունի պէս։

Քաղաքը կեղծ քունի մէջ է՝ անսէր սոռնիկի նման։

Խաւարը յղի է կեանքով ու նոր օրերու օրհնութիւնով։

Հորիզոնին վրայ ցոցեղ հրաշքներ կ'ուրուագծուին։

Արեւելքը շառագունած է վարդի պէս մաքուր ու անմեղութեան պէս վճիտ։

Առաւօտը կուգայ հարսի գեղեցկութեամբ ու հպարտ քալուածքով։

Եւ ահա ակեղերքը կը ճեղքուի ու դուրս կը հոսի արեւին լոյսը մայրութեան պէս քերբի ու արդարութեան պէս առատ։

Կարմի՛ր, կարմի՛ր արեւ...։

Յ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ

Ֆիլատելֆիա

Fonds A.R.A.M

ԿՈՐԻՒՆ ԵՒ ԽՈՐԵՆԱՑԻ

Ա.

ԽՈՐԵՆԱՑԻ, ԻՐ ՆՊԱՏԱԿԸ, ԱՐԺԱՆԻՔԸ, ԹԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Զարմանալի չէ որ վերջերս վերատին կ'արձարձուի՝ տաք հակառակութեան հուրեւշողումներով՝ Խորենացիի անձին, ինքնութեան, ապրած ժամանակին, եւ իր ամենէն նշանաւոր գործին՝ Պատմութեան՝ ի'նչ արժէք ունենալուն բազմակնճիռ հարցը։

Դարու մը կը մօտենայ ժամանակը յորմէ հետէ երեւոյան քննասէրներ որոնք մերժելով անհարցափորձ ծնրադրել անպայման հիացում վայելող հին կուռքին, սկսան խորունկ քննութեան ենթարկել զայն, եւ բնական է որ ասի՝ ամպարշտական ձեռնարկի մը պէս՝ գայթակղութիւն եւ զայրոյթ պատճառեց եւ կը պատճառէ անցեալ եւ դեռ մնացող ջերմեռանդներուն։ Բնական է նաեւ որ անոնք որ յետ քննութեան տեսան կուռքին անարժան ըլլալը երկիւղած պաշտամունքին որ նուիրուած էր իրեն դարերէ ի վեր, նոյնքան զայրոյթ զգային այսքան մոլորանքի առիթ եղած ըլլալուն, եւ չվարանէին նախատական ծանր մակդիրներով որակել վաղեմի մեծաձայն պատմագիրը։

Բայց հարցը ո՛չ զայրոյթով, ո՛չ լուսանքով կրնայ իր վճռական լուծումը ստանալ։ Հանդարտ, համբերատար ոգիով, անկանխակալ մանրախոյզ քննութեամբ միայն կրնայ գլուխ ելլել այդ անհրաժեշտ գործը, եւ այս ուղղութեամբ շատ բան կատարուած է ատոյգ գիտնականներէ, եւ վերջնական կնիքը այս աշխատութեան վրայ դրուիլը չի կրնար ուշանալ։ Սակայն այժմէն կրնանք ըսել որ խաբեբայ, խարդաւանող, կեղծարար եւլն, բառեր միայն նեռել բազմավաստակ ծերունիին երեսին, ոչ միայն ամուլ ու ապերախտ գործ է, այլ եւ անպիտանի, որովհետեւ իր մտացածին յերիւրանքի, փոխ առածին խեղաթիւրման, կեղծիքի կիրարկութեան համար լայն բաժին մը պէտք է հանել իր ժամանակի ոգիին, ցանկացող՝ բարի կարծուած նպատակի մը համար բարեպաշտական կեղծիքի դիմել. հռետորական արուեստի հին պատկառելի նախատիպերու հետեւողութեամբ ճառ, նամակ, գրուած յերիւրել, պատմութեան ընթացքին մէջ մէկ հերոսի մը, մէկ երեւելի տոհմի մը գործքերը, արժանիքը բարձրացնել՝ ուրիշ հերոսի մը, ուրիշ տոհմի մը գործքը, արժանիքը նուազեցնելով կամ նսեմի մէջ պահելով, ազգային արժանապատուութեան վնասաբեր դէպքերը մեղմացնել, չքմեղել, վաղնջական ժամանակներու մէջ իբր թէ տպրած թղթատուներու շինծու անուններ հնարել (շատ ազգերու պատմութեան առաջին գլուխներուն մէջ հնագոյն հարստութեանց արքայացուցակը ետ ետ մղելով տանիլ մինչեւ աստուածները հասնիլ սովորութիւն էր), ամբակական քառախաղային աստուածաբանութեամբ մեկնել անձերու եւ տեղի անուններ, ինչպէս Արծրունի—արծիւ ունի, Գնունի—գինի ունի, Ամատունի—Մասիս (Մասիք) լեռ, Անգեղտուն (գաւառ, նախարարու-

Fonds A.R.A.M

թիւն) ժահադէմ, անգեղեայ, անպիտան եւ թեսով հերոսէ մը (1), —այս ամէնը բնաւ սեպհական չեն Խորենացիին, այլ արդիւնքն են իր ժամանակի ոգիին։

Արդար ըլլալու համար հարկ է խոստովանիլ որ Խորենացի իր այս արատներուն քով ունի բարձր արժանիք, երեւելի՝ եզական իսկ՝ բարեմասնութիւններ, որոնք իրեն են, մինչդեռ թերութիւնները, արատները՝ ժամանակինն են.

1.— Առաջինն ըլլալով կը յղանայ ծրագիրը՝ ի սկզբանէ լիակատար Հայ ցեղին պատմութիւնն ի լոյս ընծայելուն.

(Հայկէ՞ն, թէ անկէ առաջ երկրին մէջ եղողներէն, զոր հին ղրօյցները կը պատմէին թէ կային —Բ. Ը.)։

2.— Իր պատմութեան հիւսուածքին մէջ, իր ժամանակին համար նորօրինակ և անսովոր կերպով, մեծ տեղ մը տալը (որ մերօրեայ պատմագիրներու յատուկ է) աւանդութիւններու —ըլլայ ժողովրդին քով, ըլլայ նախարարական տոհմերու մէջ պահուած— աւանդավէպերու, առասպելներու, ռամկապրօյցներու (folklore), թուղթերու կամ՝ ասողներու երգերու, «երգ բանից»ներու (Բ. Ը.), միշտ չանադիր՝ քննութենէ և ընտրողութենէ անցընելու զանոնք, որով այդպիսի կանուխ թուականի մը շրջաբերող հին անգիր ղրօյցներու ամենաճոխ գանձարան մը կը ներկայացնէ։

3.— Իր ոճին զարմանալի ճկունութիւնը, աշխոյժը, երանգաւէտ ալեսպիսութիւնը, միշտ կորովի, սեղմ, սղաքան, հակիրճ, բոլորովին տարբեր արեւելեան ոճի ճապաղութենէն, գանդաղութենէն եւ շատաբանութենէն, իր արտայայտութեան պերճութիւնը, բարձրութիւնը, եւ յաճախ նրբութիւնը՝ ժշկուած մտքի բացայայտիչ, որ այնքան կը զանազանի լոկ ու մերկ ժամանակագրի տափակ կամ հէքեաթի ռամկական ոճէն։

4.— Իր բանաստեղծի անվիճելի ձիրքը, վառ եւ աշխոյժ երեւակայութիւնը որ կը փայլի մանաւանդ Պատմութեան մէջ իր բազմաթիւ նկարագրութիւններուն (երկրի, տեսարանի, կռուաճակատներու եւն.ի) առթիւ, որոնք այնքան կենդանութիւն կը կրեն որ ընթերցողին կը թուի յայտ յանդիման տեսնել նկարագրուածը, իր մանրամասնութեամբ եւ շարժումով։ Նկարագրութեան այս կտորները արժանի են ծաղկաքաղներու մէջ մտնելու իբր ընտիր նմոյշներ նկարագրական ոճի։

5.— Իր գերազանց հետաքրքրութիւնը մտաւոր, որ զինքը հետամուտ ըրած է բազմաթիւ եւ բազմատեսակ գրքեր աչքէ անցընել որոնք կրնային հեռուէն կամ մօտէն ամենափոքր շիւղ մը իսկ բերել իր Պատմութեան նիւթին։

6.— Իր բազմախոսուն գրական արգասիքները, նշանաւոր ոչ միայն թուով այլ եւ տեսակով. զանազանութիւնը, որ կը պարունակէ մէկ կողմէ «Վարք Աղեքսանդրի», մէկ կողմէ Աշխարհագրութիւն (իր ժամանակի եկեղեցականի մը համար վայելուչ պարունակութեամբ գիրք մը չէր՝ այն չափազանց աշխարհիկ Սուա - կալ խոմէնէսի «Վարք Աղեքսանդրի»ն՝ թարգմանելու)։ Միայն այս հանգամանքով՝ արդէն եզական գիրք մը կը գրաւէ Հայ մատենագիրներուն մէջ։ Հաստատ պէտք է ընդունինք թէ լոկ ճշմարտութիւն է իր ըսածը թէ «Այր եմ ծերացեալ եւ անպարապ ի թարգմանութեանց» որոնց ամէնքը իր անունը բացայայտ չեն կրեր, բայց որոնց իրեն վերագրումը լեզուաբանութիւնը հաստատական կ'ընէ, ինչպէս Փիլոնի ճառերը, Գրիգոր Նիւսացիի եւ Աստուածաբանի ինչ ինչ ճառերը, Պղատոնի «Օրինաց»ը, «Վարք Աղեքսանդրի»ն, եւ իրմէ պարզուած կամ հաստատուած երկերը— Փոքր Կորիւն, Սակրատի

(1) Մեր օրով իսկ չուենցա՞ւ Հիւսիսեարպէնեանի նմանօրինակ փորձերը, եւ ֆինասեռն Գարագաշեան ատեն ատեն տեղի չէ՞ տուած նոյն փորձութեան, օրինակ՝ երբ Մեսրոպ անուններ արաբերէն «շերէֆ» արմատեն ելած «մեհրուֆ» (փառաւոր) բառով կ'առաջարկէ սեռուգաբանել։ Ե.րդ դար եւ արաբերէն լեզուով մակդիր Հայու !։

Fonds A.R.A.M

եկեղ. Պատմագրութիւն, եւ երբ աւելցնենք սկզբնագիրները, Պատմութիւնը, Աշխարհագրութիւնը, Վարդավառի, Հովիւ-սիմեանց վրայ ճառը, Պիտոյից Գիրքը (որ աներկբայ ազգակցութիւն ունի «Վարք Ս. Ղեքսանդրի»ին և փիլոնի ճառերուն հետ, և ասոնք ալ իր Պատմութեանը հետ), եւ հաւանօրէն «Սոփերք Հայկականքի մէջ հրատարակուած Վարք Սրբոցն Վարդապետաց Սահակայ եւ Մեսրոբայ», կ'ունենանք գրական մեծ գործունէութիւն մը որ ամբողջ կեանք մը կրնայ լեցնել: Եւ դեռ վստահ չենք թէ մեր թուումով սպառած եղանք իր արտադրութեանց ցանկը, և կը մխիթարիմք Հայկազեան Բառարանի հրատարակիչներուն հետ աւաղել որ չենք իմացած թէ «ո՞ր այն իցեն թարգմանութիւնք նորա ի ծերութեան (կամ մինչեւ ի ծերութիւն) առ ի նմանէ նշանակեալք»:

7.— Իր Պատմութեան մէջ գանուիլը զարմանալ իօրէն ուղիղ թէսլէտ ազօտ արձագանգներու մեր վաղնջական ատոյգ անցեալէն որ իրեն մատչելի չէր կրնար ըլլալ բուն աղբիւրէն՝ բեւեռագիրներէ (անդուծելի իր աւուրին). Ինչպէս Հայկազանց եւ «Արամազնեայ» թագաւորներու հին վառաւոր շրջանը, համազօր մեր այսօր բեւեռագիրներու վերածնութեան ճանչցած Հատեան եւ Խալտեան թագաւորներու շրջանին), Հայ - Ասորեստանեան բուռն մենամարտը՝ գերիշխանութեան համար որ իր գիտցածէն աւելի երկար տեւեց եւ աւելի փառաւոր դրուագներ ունեցաւ մեր ցեղին համար, Տորքի (Tarqu) գրոյցը (աստուածութիւն մը առասպելական ահարկու հերոսի փոխուած), Հայկ եւ Հայաստան անուններուն միջև կապը, թէև ոչ իր հասկըցած կերպով եւն.:

8.— Ջերմ ուսումնասիրութեան հետ Ջերմագոյն հայրենասիրութիւնը որ կը տպրէ իրեն մէկէ աւելի անգամ աւաղելու և եսլերելու թէ Յունաց թագաւորները ոչ միայն աշխարհակալութեան, այլ իմաստութեան ալ Չանք ունեցան իրենց ազգին աւանդելու պատմութիւնը իրենց իրաց, մինչդեռ մեր առաջին նախնիք անիմաստասէր բարուց տէր էին, յայտնի էր մեր թագաւորներուն «առ ի յիմաստն աղամարութիւն»ը (տխմարութիւն?), անխոհեմութիւնը, անսիրելութիւնը իմաստութեան և երգարուացաց Բանաւորաց (ուրիշ տեղ՝ երգ բանից Բ.Ը.), որուն համար սրտնեղած ծերունին չի խնայեր կշտամբանքի ուժգին բառերը, «ուստի չ'արժեր մեզի, կ'ըսէ, ա'լ անբան մարդոց, թուլամիտներու, վայրենիներու խօսքը ընել». իր սրտին բուռն փափաքը՝ ուրիշ քաղաքակիրթ ազգերու նման յիշատակարաններ, պատմութիւն ունենալու՝ անհունապէս դժուարացած կը գտնէ իր նախնիքներու այս իմաստից անսիրելութենէն, եւ կը գոչէ «Միթէ մատեան մերձ կայցէ՞ ինձ, կամ գալութիւնք հայրենեաց որովք (նման եբրայեցւոց պատմագիրներուն) ի վերուստ ի քեզ իմացանեմ անսխալ կամ ի քէն եւ յայլոց սկսեալ անդր ի վեր հանիցեմ ի սկիզբն», այսինքն՝ գէթ նախարարական ազգագրութիւնը ճշգրիտ ու անթերի մէջտեղ բերեմ, եւ մեր երկրին մէջ եղած գրոց յիշատակի արժանի քաջութեան գործքերը մատենագրեմ:

Բայց այս յանկութիւններէն զատ եւ վեր կայ ուրիշ մեծ յանկութիւն մը որ պատմագիրէ մը կը պահանջուի եւ զոր ինքը պահանջէ իրեն որուիլը ամենապինդ յամառութեամբ, բայց զոր դժբախտաբար սխալուած ենք մերժել իրեն, այն է «հաւաստաբան», «արդարախօս», «ճշմարտասէր», «ուղղամիտ» ըլլալը իր պատմուածքին մէջ: Եւ այս մերժումին համար բազմաթիւ ծանրակշիռ պատճառներ ունինք: Համեմատելով իր գրածները իր խոստովանած եւ չխոստովանած աղբիւրներուն հետ, յաճախ կը տեսնենք թէ խեղաթիւրած, կերպարանափոխ ըրած, ինքիմքէ աւելցուցած է (Եւսեբիոս, Յովսեփոս, Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ, Կորիւն, Փարպեցի): Եւ Արտաշէս Ա.ի վերագրած մեծագործութիւնները (կը լեցնէ Ովկիանոսը բազմութեամբ նաւաց եւ կ'ուզէ բո-

Fonds A.R.A.M

լոր Արեւմուտքը ծառայեցնել, ոչ ոք կ'ընդդիմանայ իրեն հզօրապէս, Յորենացի համոզուած է թէ մեր Արտաշէսն էր որ կիւրոսը գերի բռնեց, իշխեց Թէբէի և Բաբելոնի եւ համբաւն իսկ կը հիացնէր Հելլէնները), նաեւ Տիգրան Ա.ի վրայ պատմածները (թէ Յոյները ոչ սակաւ ժամանակ իրեն ներքեւ նուաճելով կը հնազանդեցնէր եւն.) պարզապէս մեր գրացի Պարսիկներուն եւ Պարթեւներուն նման գործքերը եւ անոնց փառքը կորզել, մերացնել է: Եւ Յորենացի խոստովանած էր թէ Հայքս ածու փոքր ենք եւ յաճախ ուրիշի լուծին տակ եղած: Եւ սակայն հին աշխարհի ամենէն մեծ եւ արի ազգը նուաճած, հնազանդեցուցած ըլլալը կը հաւաստէ այս փոքր ածու եւ յաճախ լծի տակ եղած ազգին:

Միւս կողմէ՝ իր պանծացեալ ճշմարտասիրութեան դէմ կ'ելլէն այն քամահրանքը, եպերանքը, լուտանքը զոր կը թափէ մեր երեք թագաւորներու գլխուն, Մեծն Տիգրանի որդւոյն Արտաւազդի, Տրդատի որդւոյն Խոսրովի եւ Արշակ Բ.ի որդւոյն Պասլի, որովհետեւ երեքն ալ թշնամիներու հետ իրենց մարտունակութեան մէջ անյաջող եղան, Հայաստան պարտութիւն կրեց, եւ Յորենացիի հայրենասիրութիւնը չէր հանդուրժեր որ Հայաստան պարտուի, ընկճուի, առանց պատճառը վերագրելու թագաւորին անփոյթ, անարի, թոյլ, զբօսասէր, հաճոյամոլ ըլլալուն, և այսպիսի ածականներով (եւ աւելին եւս՝ պղերգ եւ որովայնամոլ» կ'որակէ մեր Արտաւազդը՝ զարգացեալ՝ հելլէնապէտ, հեղինակ յունարէն ողբերգութեանց եւ ճառերու, ըստ Պլուտարքոսի անուստ վկայութեան, «քաջարանցն, աշխարհաշէնն» Խոսրովը որուն մահը մեծ աշխարանքով լացաւ ամբողջ Հայաստան (Բիւզանդ) «քաջութեան եւ բարի յիշատակաց արժանի գործքերու անփոյթ, ինքզինքը հաւորսութեան տուած անպիտան թագաւոր մը կը ներկայացնէ որովհետեւ յանդգնութիւնն ունեցեր է Քուշաններուն և Պարսկաց դէմ երեք մեծ, արիւնահեղ պատերազմներու և ներքին խռովութեանց, անհարթութեանց մէջ փոքր դաշտի մը տեղն շունչ առնելով մայրիներու անտառ մը տնկել տալու եւ որմախակ ընելով մէջը երկներ ժողվել տալու. իսկ Պասլը, այդ ձեռներէց, քաջ, խրոխտ, սրտոտ երիտասարդ թագաւորը զոր Վաղէս կայսեր հրամանով իր զօրավարը Հայ հողի վրայ՝ Տերէնտ՝ բարեկամական ճաշի հրաւիրելով՝ սեղանին վրայ՝ դաւով՝ անոր եաին կեցող Հռոմայեցի զօրականին ձեռքով գլխատն մահացու հարուած մը իջեցնելով սպանել տուաւ, այնպէս որ քէֆէն բերնէն վազած արիւնը իր խմելու վրայ եղած ուրախութեան բաժակին մէջ հոսեցաւ, պարզապէս վատ, սորկահոգի, գեռնամած աղերսաւոր մը կ'ընէ, որ կ'աղաչէ որ չմեռցուի, այլ արքայի դէմը հանուի, եւ քաջն՝ Տէրէնտ գլխովով կը շնորհէ աղաչանքը, եւ երկաթեղէն(1) կապանքով (Արտաւազդ թագաւոր գոնէ իբր թագաւոր՝ ոսկեղէն կապանքով գերի տարուեցաւ Աղեք-սանդրիա) կ'երթայ մեծն Թէոդոսի (սխալ է, վաղէնն է Պասլի ժամանակակիցը) եւ իր անզգամութեան համեմատ՝ սակրով կը մեռցուի: Դժուար է ներել ծերունի պատմագրին որ այս անարժան նուաստացումը կը յերիւրէ՝ հակառակ ստոյգ պատմութեան (Բիւզանդ եւ Ամմիանոս) քաջ հայ թագաւորի մը, ամէնէն կարմրիլ տալով արժանապատուութեան տէր հայը:

Յետոյ պիտի տեսնենք Կորիւնէն քաղածներուն մէջ մոցուցած բազմաթիւ խեղաթիւրումները եւ այլափոխումները:

Այս ամէնը լինչէ՞ս հաշտեցնել Յորենացիի հայրենասիրութեան եւ մանաւանդ ճշմարտասիրութեան հետ:

Առեղծուածին լուծումը սա կրնայ ըլլալ միայն, մեր կարծիքով:

Հակառակ իր յեղյեղած հաւատամ-

(1) Ամմիանոս ստուգապատում պատմագիրը յատկապես կը յիշէ մեր Արշակ Բ. թագաւորին Անյուշ բերդը տարուիլը «ոսկեղէն կապանօք», իբր պատճառ իր թագաւորի հանգամանքին:

Fonds A.R.A.M

ներուն, իր Պատմութիւնը գրելու առեն ի-րօք իր մեծագոյն հոգը, նպատակը չէ եղած ստոյգը, ճշմարիտը, հաւաստին ա-նդել. ծրագիր մը ունէր ամէն գնով յաջողցնելու, այն է նուաճուած, լքուած, լուծի ներքեւ ինկած, ընկճուած, հարկերու տակ ճնշուած Հայ ազգը ոգեւորել, խրա-խուսել, սրտապնդել, գիտակից ընել իր անցեալին մեծութեան, եւ այսպէս հնա-րաւոր ընել, յառաջ բերել վերականգնում (օրուան ամենէն առաջաւոր, գօրեղ, ձեռնհաս նախարարական տոհմին՝ Բագրատունեաց՝ ձեռքով)։ Եւ փառաւորելով գովաբա-նելով հանդերձ Հայաստանի համար մեծ յաջողութիւն եւ փայլ ստացող թագաւոր-ները, պէտք էր ձաղկել, անուանարկել այն թագաւորները որոնց օրով Հայաստան ձա-խողած, պարտուած, յետադիմած էր, իբր զգուշութիւն եւ խրատ ապագայ իշխող-ներու Հայաստանի։ Ահա հայեացքով՝ ճըշ-գրիտ պատմութենէ աւելի, կազդուրիչ, ո-գեւորիչ, յորդորական, խրատական պէտք է նկատուի Խորենացիի Պատմութիւնը, հանգամանք մը զոր անտարակոյս ունի՝ եւ աւելի շեշտուած՝ Քսենոփոնի Կիւրոպէդու-թը (Cyropédie), որ նաեւ, Խորենացիի Պատմութեան պէս, կար ժամանակ մը որ իր բոլոր մանրամասնութեանց մէջ զուտ պատմական կը կարծուէր։

Անգղիական գրականութիւնը զարմա-նալի զուգակշիռ մը կ'ընծայէ Խորենացիի լիակատար պատմագրի յատկութեան եւ ձեռնարկին, այն է համբաւաւոր Ճէֆրի Մօնմութհացի (1) (Geoffrey of Monmouth) որ ժԲ. դարուն կ'ապրէր, եւ յօրինեց «Պատ-մութիւն Բրիտանիոյ» զոր հնագոյն ժա-մանակներէն իր օրերը կը հասցնէր. ան Բրուտոսէն կը հանէր Բրիտանիոյ անունը (բառախաղ առուգաբանութեամբ), ան յան-դգնութիւնն ունեցաւ լրզլինքը հաւաս-տաբան պատմագիր ներկայացնելու, բայց իր գործը ստոյգ պատմութենէ աւելի առասպելներու, զրոյցներու, վէպերու հիւս-ուած մըն է, մասամբ կելտական աղբիւ-րէ, մասամբ իր աշխոյժ երեւակայութեանը ծնունդ,— յերիւրանքը «ընաւ լուրջ նը-պաստ մը չէ վաւերական պատմութեան»— իր ժամանակագրութիւնը անճիշտ եւ չհաւատալի է», շատ բան քաղեց բրիտա-նական շրջաբերող աւանդութիւններէն, ա-մէն ինչ որ կրնար փոխ առաւ Բիտ (Bede) և Նէննիոս պատմագիրներէ։ Ճիշտ ինչպէս Ուիլեըմ Մամզբէրիցի հետամուտ է Բիտ և Էդմըը պատմագիրներուն մէկէ մէկոյգը լեցընել, այնպէս ալ Ճէֆրի կը յաւակնի խուզարկելու եւ ուրուագծելու ա՛լ աւելի մութ ժամանակամիջոց մը, — Քրիստոսի մարմնացումէն առաջ Բրիտանիա բնակող թագաւորներու ժամանակը, (մեր Խորենա-ցին եւս. բայց ասի կը գէ կ'անցնի միւսը, մխուելով աւելի վաղնջական ժամանակներ, սկսելով Նոյն իսկ Բաբելոնի աշտարակէն)։ Կ'ըսէ թէ երբ Օքսֆորտ կը գտնուէր՝ ձեռքն անցաւ վաւերագիր մը (document) որ ասոնց ամէնուն գործքերը կը պատմէր յաջորդաբար՝ Բրիտոններուն առաջին թա-գաւորէն սկսելով։ Այս վաւերագիրը իբր թէ բրիտանական լեզուով գրուած ամենա-հին գիրք մըն էր։ Բայց ուրիշ եւ ոչ մէկ մօտակայ ժամանակագրող մը ճանչցած եւսած է այդ, խորհրդաւոր գիրքը. եւ հետագայ անվերջ խուզարկութիւններ ա-պարդիւն մնացած են գայն գտնելու (Խո-րենացին ճիշտ նոյնպէս ունի իր անյայտ խորհրդաւոր աղբիւրը՝ Աւորի Մար Աբաս Կաթինայի Նինուէի գիւանէն հանած բե-րած յիշատակարանը)։ Իրաւացիօրէն քըն-նադատը դիտել կուտայ թէ Ճէֆրի երկ-բայական նախապատուութիւնը կը վայելէ անգղիական մատենագիրներու մէջ իբր ամենամեծ պղտորողը պատմութեան ջու-րերուն (ինչպէս մեր Խորենացին՝ Հայոց պատմութեան)։ Իր աշխատութեան աւելի պատիւ եւ յարգ վայելել տալու համար, կը ճոնէ զայն ազնուազգի անճհատորու-

(1) Տես այս անուան հանդէպ գրուածները Dictionary of National Biography եւ Cambridge History of Literature մեծակշիռ հեղինակաւոր գրքերուն մէջ։

Fonds A.R.A.M

թեանց, ինչ որ աւելի կը զօրացնէ մակաբերութիւնը թէ կը ճգնի նմանցնել վաւերական ժամանակագրողի կերպերը եւ անոր հովերը առնել՝ իր ընթերցողները պատրելու կանխորոշ դիտումով (ինչպէս Խորենացին՝ Բագրատունի ասպետը), եւ յաջողեցաւ իսկ իբր սոյդ հաւատալ պատմութիւն ճանչցնելու իր գործը որ այդ համբաւը վայելեց վեց դար, մինչեւ 18րդ դար։

Հաւատացողներուն մէջ էին յայտնի, երեւելի մարքեր, գրագէտ թէ պատմաբան, ինչպէս Տրայտըն, Փոփ, Շէյքսփիր եւ նոյն իսկ Միլտըն։ Միայն 19րդ դարու մէջ զօրացած քննական ոգին յայտ բերաւ գործին ոչինչ պատմական արժէք ունենալը, եւ լոկ ճանչցաւ իբր թանգարան մը բանաստեղծական դրուագներու, վէպերու, առասպելներու, մեծ յարգ ունեցող՝ դրագէտներու եւ բանաստեղծներու համար, որոնք այդ մօտք գործածեցին զայն (Արթհըր թագաւոր, Արքան Լիըր Շէյքսփիրի, եւն.)։ Մեր Խորենացին ալ ունի նոյնպիսի հատուածներ, Հայկ, Արա—Շամիրամ, Անուշաւան, եւն.։ Ինչպէս կը տեսնուի, համոզմունքէն մէկէ աւելի կէտեր կան էջդ դարու Խորենացիին եւ ԺԲ.րդ դարու Ճէֆրիին մէջ, բայց էական տարբերութիւն մը կը զատէ երկուքը։ Ճէֆրի իր անունովը, կեանքովը՝ իր ժամանակակիցներուն ամէնուն ծանօթ, յայտնի էր։ Շատեր՝ զինքը տեսած, խօսակցած են։ Ծանօթ է Օքսֆօրդ իր կեանքը, նաեւ եպիսկոպոսութիւն ընդունիլը Սէնթ-Ասաֆի՝ իր կեանքին վերջերը։ Իր ձեռագիրը 1137ին տեսնող, աչքէ անցընող վկայ կայ, իսկ 1145ին ամէնուն մատչելի էր, ժամանակին ուսումնական լեզուով՝ լատիներէնով՝ գրուած; որ յետոյ անգլիերէնի թարգմանուեցաւ։

Ճէֆրի երբեք ծածկած չէ ոչ իր անունը, եւ ոչ ալ ճիգ թափած իր ապրած ժամանակը իրականէն կանխագոյն կարծեցնելու։ Խորենացիին կնճիռը (եւ մեղաւորութիւնը) ծագում կ'առնէ այս կրկնակ կեղծիքէն։ Իր ժամանակակիցներէն կամ մօտաւոր յաջորդներէն ոչ ոք ճանչցած է Խորենացի անունով մէկը (Խորէն = Խորեան անունով գիւղէ, աւանէ կամ գաւառէ մը)։ Ճանչցուած է լոկ Մովսէս մը (Ղ. Փարպեցիի թղթէն) փիլիսոփոս մականուանեալ, որ լուսաւորող, ապիտութիւն հաղածող գրքեր գրած է. անշուշտ՝ անհանգիստ աշխատող եւ բազմավաստակ, բայց ասի արդէն վախճանած էր 495ին երբ Ղ. Փարպեցի իր թուղթը գրեց (Մովսէսի տուած «երանելի» մակդիրը բաւական ապացոյց է) ու Ղազար անոր գրած «գրքեան»ին մէջ չի յիշեր զնաւ լիակատար Հայոց պատմութեան պէս մեծակշիռ գործ մը, ոչ հոս եւ ոչ ալ իր պատմութեան մէջ երբ իրեն նախորդ պատմիչները ըստ կարգի պատշաճ գնահատումով կը յիշէ, առաջին՝ Ագաթանգեղոս, եւ երկրորդ Բիւզանդը, եւ երկրորդին գրած գրքին ճգած սեղին անմիջապէս ինքն է (կ'ըսէ) որ կը. ձեռնարկէ յառաջ տանիլ եւ այն թուականէն յետոյ Հայաստանի մէջ եղածները գրել։

Թող որ այս Մովսէսին տուած տիտղոսը (փիլիսոփոս) ուրիշ իմաստ չունէր այն տեսին, եթէ ոչ հեթանոսական արուեստի մէջ վարժ, հմուտ, ճարտասան, բանասիրաս, ամէն ինչ քաղի պատմագրէ, մինչ այս վերջին տիտղոսն է որ կուտայ թէ՛ Ագաթանգեղոսի եւ թէ՛ Բիւզանդի։ Ղազարի դրուատական յիշատակութենէն (փիլիսոփայ Մովսէսի մասին) աւելի կ'երեւի թէ մեծանուն, մեծարժէք մատենագիր մըն էր այս ե. դարու Մովսէսը եւ այդ անունին վայելած պատկառանքն ու յարգը շատ թանկագին կ'ընէին զայն հետագայ դարու մէջ ապրող եւ հեղինակաւոր հանդիսանալ ուզող մատենագրի մը որ իր վրայ առնէ զայն եւ այդ ազդեցիկ անունին շնորհիւ վարկ հաւատարմութեան ստանայ իր գործին։ Նպատակը բարի էր (պատմագիրը այդպէս խորհեցաւ) եւ միջոցները կ'արդարացնէր։

Նոյնպէս բարի նպատակով կեղծիք չէ՞ր Գրիգոր Լուսաւորչի անունով հրապարակ հանելը Ագաթանգեղոսի մէջ՝ ընդարձակ «վարդապետութիւնը» («Առն Աստուծոյ՝ Գրիգորի» մակագրուած), ինչպէս նաեւ Յաճախապատում։

Մանչեսթր ԳԱՒՌԻԿ ՖՆՏԳԼԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ ԵՐԿՀԱՋԱՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻ

Ա.

ՍՈՐԲՈՆԻ ՓԱՌԱՒՈՐ ՀԱՆԴԷՍԸ

Ուսումնական տարուան ընթացքին, Սորբոնի շուրջը այնպիսի եռուզեռ մը կը տիրէ, որու նմանը, կարելի է ըսել թէ աշխարհի ոչ մէկ Համալսարանի բոլորտիքը կը տեսնուի: Սորբոնի շէնքը, բովանդակելով միայն երկու Ֆաքիւլթէ (Գրականն ու Գիտականը) եւ երկու Դպրոց (École des Hautes Études եւ École des Chartes), մօտաւորապէս տասը հազար ֆրանսացի եւ օտար ուսանողներու մտաւորական անունդ կը չափէ: Այնպէս որ այս սովորական եռուզեռի իսկական արտադրողները — եթէ ուսուցչապետանոցը զանց առնուին — 18էն 30 տարեկան, դիտուլթեան պապակէն տոչորուող, պարմանիներ ու երիտասարդներ են, որոնց մէջ, մանաւանդ պատերազմէն ի վեր, իգական սեռի ներկայացուցիչները գրեթէ հաւասար թիւ կը կազմեն արականին հետ:

Սովորական եռուզեռը, Մարտ 25ի երեքշաբթի օրը, կէսօրէ յետոյ, աւելի շեշտուած էր, մանաւանդ Սորբոնի այն թեւին վրայ որ դիւ տէ գ'էքօլ կը յանգի եւ ուր կը բացուին մեծ ամփիթեատրոն առաջնորդող մայր դռնները: Բայց այդ օրը միայն շէկ, սեւ կամ թուխ գլուխներ չէին որ հո'ն կը խոնուէին ոստիկանական խիտ կարգապահութեան մը տակ, հարիւրաւոր ինքնաշարժ շքեղ կամ անշուք կառքերէ դուրս կը թափուէին, երկսեռ ալեխառն եւ սպիտակ հազարաւոր գլուխներ ալ, որոնք մանաւոր հրաւիրատոմս մը ցոյց տալով, իրաւունք կը ստանային դիտուլթեան տաճարը թափանցելու:

– Que viennent faire ici ces vieilles badernes (1) *հարցուց անպատկառ ուսանող մը՝ մօտակայ ոստիկանին:*

— *Չեմ գիտեր, պատասխանեց ոստիկանը, բայց իմացայ որ բոլոր* grosses légumes-*ները (2) հոս ժամադրութիւն տուած են:*

— *Վիրգիլիոսի երկհազարամեակը պիտի տօնեն, տեղեկացուց երիտասարդ մը որ, դրական համալսարանի ուսանողական քարտը ճօճեցնելով, կ'ուզէր ամբոխը ճեղքել ու ներս մտնել:*

— Que qu'a fait ce mec - la ? (3) *հետաքրքրուեցաւ փարիզեան կինոս մը:*

— *Բանաստեղծ էր, բացատրեց ներկանեբէն մին:*

— *Բանաստե՞ղծ, ah ! mince alors !.. գոչեց կինոն ու հեռացաւ, մինչ ինքնաշարժ կառքերու խումբերն անընդհատ իրարու կը յաջորդէին:*

⁂

Հրաւիրատոմսերը կը յայտարարէին թէ հանդէսը ժամը երկուքուկէսին պիտի սկսի: Տակաւին երկուքը չեղած, Սորբոնի մեծ ամփիթեատրոնի նստարանները դրաւուած են քանի մը հազար հոգիներէ, խումբ խումբ մարդիկ եւ կիներ տեղ կը փնտռեն նստելու, մինչ ուրիշ խումբեր անընդհատ անագին կիսակրկէսի զանազան դռներէն ներս կը խուժեն... Վերնատուններն նոյնպէս ասեղ ձգելու տեղ չէ մնացեր, բայց միշտ իրարու հետէ մարդիկ կը հասնին. համալսարանի բարա-

(1) Vieilles badernes կը նշանակէ մօտաւորապէս՝ *խոփած հէրիֆներ:*

(2) Grosses légumes, նշանաւոր, բարձր անձնաւորութիւններ:

(3) Mec, ոմն, անձ, մարդ, հէրիֆ:

Fonds A.R.A.M

պանները, թուով 20—30, ոսկի շղթան վզին, արիւն-քրտինքի մէջ են՝ բոլոր «մեծանուն»-ները, ըստ արժանւոյն գեաեղելու հնչնուքէն բռնուած։

Յանկարծ իրարանցում մը։ Պաշտօնական ընդարձակ բեմը համազգեստներով ողողուեցաւ՝ մէկ վայրկեանի մէջ։

Հանդէսը պիտի սկսի. տիրող թոհ ու բոհին կը յաջորդէ կատարեալ լռութիւն մը, զոր միայն հեռաւոր փողոցէն անցնող կառքերու դղրդիւնները մասամբ կը խանգարեն։

Ֆրանսան, մտաւորական եւ քաղաքական Ֆրանսան —որուն միացած է նաեւ Իտալիան —պաշտօնապէս կը տօնէ լատին բանաստեղծներէն ամենամեծին, Վիրգիլիոսի երկհազարամեակը։

Ահագին սրահը, վերէն վար, դիւթահրաշ տեսարան մը կը ներկայացնէ՝ ծանօթ դէմքերով լեփ-լեցուն. հո՛ն են Ֆրանսացի մտաւորականութեան ամենափայլուն ծաղիկները՝ յայտնի ուսուցչապետներ, հռչակաւոր վիպասաններ, բանաստեղծներ, թատերագիրներ, նշանաւոր արուեստագէտներ՝ վրձինի եւ դուրի վարպետներ, հո՛ն են գիտական ամենախոշոր դէմքերը, պերճախօսութեան լաւագոյն ներկայացուցիչները, հրապարակագրութեան տիտաննները...։ Հո՛ն են նաեւ քաղաքական, դիւանագիտական, զինուորական, կղերական, քաղաքագետական կարկառուն դէմքերը, հո՛ն են նոյնպէս ծանօթ դրամատէրները, սեղանաւորները, վաճառականները... որոնք, ամենքը, հակառակ իրենց աշխարհիկ փարթամ դիրքին, հո՛ն քով քովի, սդմուած նստած էին կարծր նստարաններու վրայ՝ ճիշտ դպրոցական փոքրիկ տղոց պէս...

Նոյն ինքն Վիրգիլիոսի խօսքով՝

Conticuere omnes, intentique ora tenebant! (1) «ամենքը լուռ, դէմքը յառած (ականջ դրած) կը սպասեն» որ բեմէն նշան արուի հանդէսին բացուելուն։

Բե՞մը...

Բեմն ալ ուրիշ հմայք մ'ունի՝ իր խայտաբղէտ ու ծիծփուն տեսքով. այնտեղ ակադեմականներու կանաչազարդ համազգեստները, զինուորական շողշողուն տարազներուն եւ բարձր կղերականութեան մանիշակագոյն ու ծիրանի կապաններուն հետ գրաւիչ ներդաշնակութիւն կազմելով, բազմերանգ ծաղկանոց մը կը պատկերացնեն, որուն խորքը կը բռնէ, դիւանագիտական գորշին հետ, պաշտօնական սեւը։ Նախագահական սեղանին շուրջը կը նշմարուին Պ. Պ. Մարսէլ Հէբոյ՝ նախարար, Ալպէր Պէնար՝ Ֆրանսական Ակադեմիայէն եւ Գեղարուեստից Ակադեմիայէն, Իտալիոյ դեսպան Կոմս Մանձոնի. եւ անոնց

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍ

աջն ու ձախը, հետեւը՝ դէմքեր, դէմքեր... որոնց իւրաքանչիւրին անունը յիշելը միայն ահագին տեղ պիտի գրաւէր։ Բաւական է ըսել որ Ֆրանսական Կաճառի հինգ ակադեմիանեը, իտալական Ակադեմիան, Ֆրանսայի գաւառական ակադեմիաները ներկայացուած էին իրենց աւենախօսներով։ Գրական, գեղարուեստական, գիտական բազմաթիւ խմբակցութիւններ, ընկերութիւններ նոյնպէս ներկայացուած էին մասնաւոր ճառախօսներով։

Պաշտօնապէս խօսողներու առաջին թիւը նկատողութեան առնուելով, որոշուեցաւ իւրաքանչիւր բեմբասացի մի քանի վայրկեան ժամանակ տալ արտայայտուելու։ Եւ ահա այսպէս խօսեցան քանի չափ անձնաւորութիւններ, որոնցմէ յիշելու է Պ. Պ. Գամիլ Ժիւլիան, Փիէր տը Նօլաք, Ժէնէբալ Կուրօ, Էրնու, Պէլսօր, եւն., եւ վերջապէս Ֆրանսական կառավարութեան կողմէ՝ Պ. Մարսէլ Հէբոյ, Իտալիոյ Թագաւորական Ակադեմիայի կողմէն՝ Պ. Ռոմանելլի։ Ամենքը հիացումով և երախտապիտութեամբ գովեցին ու պանծա-

(1) ԵՆԷԱԿԱՆ, Բ. գիրք, տող 1.

Fonds A.R.A.M

ցուցին լատին հանճարին ամենափայլուն եւ ամենամաքուր ներկայացուցիչը՝ Վիրգիլիոս, որ ճիշտ երկու հազար տարի առաջ, դիսաւոր աստղի մը նման փայլեցաւ, Մինկիօ գետակին եզերքը գտնուող Փիէթոլա գիւղին մէջ։

Այս փառաւոր հանգէսը, որ կրօնական արարողութեան մը վեհութիւնը զգեցած էր եւ ուր բարձր պերճախօսութիւնը հռետորական բոլոր տեսակներու զմայլելի ծաղկեփունջ մը կը կազմէր, գեղերփնուեցաւ զանազան միջնարարներով, որոնք բոլորը նոյնպէս Վիրգիլիոսի շուրջը կը դառնային։ Երգուեցան կամ նուագուեցան Մօնթէվէրտիի — Վիրգիլիոսի համագաւառացի — երեք հովուերգական քրծնաբանութիւնները, Օրֆէ Օվերայէն — Վիրգիլիոսի Մշակականներու Դ. Գրքէն ներշնչուած— զանազան կտորներ. արտասանուեցան նոյն Մշակականներէն, մանաւանդ անոր չորրորդ Գրքէն, կատարուած նոր թարգմանութիւններ։

Ահա այսպէս լատին քաղաքակրթութեան եւ մայրնութեան երկու գլխաւոր ժառանգորդները —Ֆրանսա եւ Իտալիա— պաշտօնապէս տօնեցին աշխարհի ամենամեծ բանաստեղծներէն մէկուն —բանաստեղծ բառին ամենալայն իմաստով՝ աշխարհի ամենամեծին — ծննդեան երկհազարամեակը։

Բ.

ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ ԵՒ ԱՆՈՐ ԳՈՐԾԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

Երեւակայութենէ բղխած երկերու հեղինակ մը —ո՛ր ազգին եւ ո՛ր դարուն ալ պատկանի ան— իր բոլոր կողմերով ըմբռնելու համար, անհրաժեշտ է նախ գիտնալ ժամանակն ու միջավայրը, որուն մէջ ան ապրած, երազած ու շարագրած է իր գործերը՝ նկատելով որ միրող ընկերային, քաղաքական եւ կրօնական ազդեցութիւնները անջնջելի դրոշմ մը կը դնեն մտաւոնար երկասիրութիւններու վրայ։ Յետոյ կուգան՝ հեղինակի կենսագրականը, երկերու վերլուծական թուարկութիւնը, անոր դերադասած եւ հետեւած գրական սեռը, ձեւաբանութիւնը կամ միտքն արտայայտելու գործիքին որպիսութիւնը, և վերջապէս, անոր գործածած ազդեցութիւնը՝ թէ՛ ժամանակակից եւ թէ՛ հետագայ սերունդներու գրական, բարոյական եւ նոյն իսկ ընկերային դաստիարակութեան վրայ։

Այս ուղղութեամբ, հետեւեալ տողերուն մէջ, խիստ համառօտ կերպով պիտի վերյիշուի Վիրգիլիոս։

*
**

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ.— Վիրգիլիոսի ապրած ժամանակը, հռոմէական պատմութեան ամենախառնակ եւ, ապահովաբար, ամենաախուր շրջանն էր։

Վիրգիլիոսի ծնելէն մօտ վաթսուն տարի առաջ արդէն, շնորհիւ կարգ մը անհանդարտ եւ փառասէր անձերու, հասարակապետութեան հիմքը խախտած ու տեղի տուած էր վարչաձեւի մը որ, հանրապետական քօղին տակ ծպտուած, միապետութեան մը բոլոր յատկանշանները կը կրէր։ Երկու հակոտնեայ հոսանքներ, երկու հակառակորդ կուսակցութիւններ, իւրաքանչիւրը բացարձակապէս իր շահուն համար, բոլոր ներելի եւ անկարելի միջոցներու դիմելով, կ'ուզէին Հասարակապետութիւնը պահպանել եւ ամրապնդել։ Այդ երկու կուսակցութիւնները, այսօրուան եզրաբանութեամբ կը կոչուէին՝ Ամավարութիւն եւ Ազնուապետութիւն. առաջինին ախոյեաններն էին Գրակքոս եղբայրները, իսկ երկրորդին գլխավորն էր հռչակաւոր եւ հայ պատմութեան յայտնի Սիլլա զօրավարը։ Առաջին կուսակցութիւնը յենակէտ ունէր ժողովուրդը, երկրորդը՝ ազնուականութիւնն ու դինուորական դասակարգը։ Երկու հոսանքները, կէս դարէն աւելի, անդադար զիրար հալածելով, զիրար ըզկտելով, երկու դասակարգերու ժողովուրդն ամենօրեայ խլրտուքներու, ընդվզումներու, կռիւներու, պատերազմներու մատնելով, քաղաքացիներէն շատերուն՝ գայթակղեցուցիչ հարստութեան ու փարթամութեան, իսկ զանգուածային մեծամասնութեան՝ անանկութեան, թշուառութեան եւ վճռման պատճառ դառնալէն յետոյ, թէ՛ իրենք եւ թէ՛ ժողովուրդը այն եզրակացութեան յանգեցան որ իրենք —ըլլայ Հռոմկավարները, ըլլայ Ազնուապետականները— անկարող էին կառավարելու, ուստի եւ Հասարակապետութիւնը պահպանելու։ Երկու կուսակցութիւններու

Fonds A.R.A.M

անանկութիւնը զգալի դարձաւ մանաւանդ Պիսանի հիւպատոսութեան ժամանակ՝ Քրիստոսէ առաջ 67ին: Իշխանութեան գլուխ անցնող հիւպատոսներու (Հասարակապետութեան նախագահ՝ որոշ առանձնաշնորհումներով) գործողութիւնները, փոխ-հիւպատոսներու (նահանգներու վարիչ՝ բացարձակ իշխանութեամբ) անխղճութիւնները ու աւազակութիւնները, Վերակոյտի թուլութիւնն ու անոր անդամներուն անբարոյականութիւնները, ամէն կարգի պաշտօնեաներու պարտազանցութիւններն ու կաշառակերութիւնը, պետական ամբողջ կազմին մէջ տիրող կաշառակերութիւնը, աչառութիւնը, եւ այս բոլորին երեսէն ծագող կեղեքումները, ճնշումները, բռնութիւնները, հալածանքները, ոճիրները, արիւնհեղութիւնները, խռովութիւնները, բանտարկութիւնները, անհատական, խմբական եւ զանգուածային կոտորածներն ու աքսորները, ա՛յն աստիճանի հասեր էին, արդարեւ, որ բոլոր փառասէրները կը մտածէին իրենց յեսին նպատակն իրագործել՝ կեղծ Հասարակապետութիւնը ջնջելով միապետութիւն հաստատել:

∴

Բայց ո՛վ պիտի համարձակէր նման պետական հարուած մը գլուխ հանել, ո՛վ պիտի յանդգնէր այդպիսի ձեռնարկ մը կատարել այդ նախանձի, աւելութեան, դաւադրութեան աշխարհին մէջ, այդ սուութեան, փութեան, խարդախութեան եւ խաբեբայութեան մանրէներէն կրծուած մարդկային ընկերութեան մէջ: Չէ՞ որ նման փորձ մը կատարել յանդգնող փառասէրը դատապարտուած էր ուրիշ փառասէրի մը հարուածին զոհ երթալու:

Բախտախնդիրներու վոհմակին մէջ երեք անձնաւորութիւններ, իրենց ծնունդով, պիրքով եւ հարստութեամբ նման պետական հարուած մը կատարելու թէ՛ փափաքն ունէին մանաւորապէս եւ թէ՛ կարողութիւնն ունենալ կը կարծէին: Անոնք էին՝ Պոմպէոս, Կատիլինա եւ Կեսար: Պոմպէոս կ'ուզէր այդ նպատակին հասնիլ օրինական միջոցներով, իր գործունէութեան օրինակ ընտրելով մեծ Ալեքսանդրին Պերիկլէս: Բոլորովին այլ էր Կատիլինայի հետեւած ուղղութիւնը. սա կ'ուզէր դաւադրական եւ դիւանագործական կաշառուած ուժերով գործադրել իր նպատակը: Գալով Յուլիոս Կեսարին, որ ազնուապետական էր ծննդեամբ, առատաձեռն, գեղեց, շռայլ եւ դէմքով ու խօսքով հմայող, ան ալ կ'ուզէր Ալեքսանդր Մակեդոնացիի ճամբով քալել, այսինքն իր հանճարի զօրութեամբ եւ իր անձնական անդիմադրելի հրապոյրով: Այս երեք փառասէրներու ժամանակակից էր չորրորդ մը, որ, ինչպէս ամէն դարու մէջ կը պատահի, իր ժամանակի մարդը չէր. ան իր դարէն կամ երկու դար առաջ եւ կամ երկու դար յետոյ ծնած մէկու մը հոգեբանութիւնն ու պարզենիկ մտայնութիւնն ունէր. ինքն առաքինի, կը հաւատար առաքինութեան՝ այդ մոլութեան ովկիանին մէջ, ինքը բանականութեան միակ ուղիէն ընթանալով, կը հաւատար բանականութեան ուժին ու զօրութեան եւ յաղթանակին՝ այդ անողջամիտ, անբանական եւ բանդագուշ ընկերութեան մէջ: Հռոմէական Սոդոմ-Գոմորեան պիղծ ու զազիր կեանքին մէջ. շուշանի մը գեղեցկութեամբ փայլող այդ չնաշխարհիկ ծաղիկը կիկերոնն էր: Այս անբասիր մարդը Հասարակապետութեան փրկութիւնը կը փնտռէր, ո՛չ թէ քաղաքացիներու մէկ դասակարգին բացարձակ տիրապետութեան մէջ, այլ ընկերական բոլոր խաւերու, բոլոր դասակարգերու հաշտութեան եւ համերաշխութեան մէջ: Դասակարգային սուր կռիւներուն վերջ տալու, անօգուտ արիւնհեղութիւնները զադրեցնելու եւ այսպէսով Հասարակապետութիւնը փրկելու համար, այդ երազող փիլիսոփան մտածեց «պարկեշտ վարդոց» մարմին մը կազմել, բաղկացած՝ Պոմպէոսէ, Կատիլինայէ եւ Կեսարէ: Անօգո՛ւտ փորձ. Վերակոյտի որոշումով, անոնցմէ իւրաքանչիւրին փոխ-հիւպատութիւն տալով, Պոմպէոսը Ասիա, Կեսարը՝ Սպանիա եւ Կատիլինան՝ Ափրիկէ զրկել տուաւ: Կատիլինա Ափրիկէի մէջ այնպիսի սարսափելի հարստահարութիւններ գործած էր որ (66ին), երբ, Հռոմ վերադառնալով, հիւպատութեան հետամուտ եղաւ, Վերակոյտն իր անունը ջնջեց թեկնածուներու ցանկէն. անձնապաստան զօրավարը, զայրացած, բացէ ի բաց պատերազմ յայտարարեց Վերակոյտին դէմ եւ ուզեց բացարձակ իշխանութիւնը կեդրոնացնել իր ձեռքերուն մէջ: Քաղաքական մեծ տագնապներու օրերուն յաւուրկ մարտակոչը հրնչեցուց Վերակոյտը՝

«Caveant Consules ne quid detrimenti

Fonds A.R.A.M

respublica capiat!» *(Հիւպատոսները թող հրամայեն որպէս զի Հասարակապետութիւնը ոչ մէկ վնաս չկրէ)։*

Կատիլինա, վհատ զօրութեամբ, Հռոմէն արտաքսուեցաւ եւ քանի մը արիւնահեղ ճակատամարտներէ յետոյ Ծերակոյտի բանակներէն յաղթուեցաւ ու սպաննուեցաւ (61ին)։

Կատիլինան ոչնչացնելով, Կիկերոն կարծեց թէ ոչ միայն ոչնչացուց ռազմապետական ոգին, այլ եւ սարսափի մատնեց բոլոր փառասէրները՝ եւ այս համոզումով ան արտասանեց իր անմահացած խօսքերէն մին՝ «Cedant arma togae!» *(Թո՛ղ զէնքերը տեղի տան բողոնի առաջ), այսինքն վհատութիւնը պէտք է տեղի տայ, ենթարկուի քաղաքական իշխանութեան։ Ծերակոյտն Ու Հռոմայեցի ժողովուրդը* (Senatus Populus Que Romanus) *կատիլինայի վրայ տարած յաղթանակը մեծապէս գնահատելով, անոր հեղինակին՝ Կիկերոնի Հայր Հայրենիքի* (Pater Patriae) *պանծալի տիտղոսը տուաւ։*

*
**

Սակայն կատիլինայի վրայ տարուած այս յաղթանակին տոթած ցնծութիւնն երկար չպիտի տեւէր։ Հազիւ կատիլինայի հարցը փակուած էր եւ անա Հռոմ գտնուեցաւ, այս անգամ ոչ թէ մէկ, այլ երեք փառասէրներու յաւակնութեան առջեւ. երեքն ալ վհատորակն, երեքն ալ անթիւ լեգէոններու պետ եւ ընդարձակ նահանգներու կառավարիչ՝ Պոմպէոս, Կրասոս եւ Կեսար։ Երեքն ալ տարբեր պատճառներով դժգոհ էին Ծերակոյտէն եւ կառավարութենէն. Պոմպէոս դժգոհ էր որովհետեւ չէին վաւերացներ իր Ասիոյ մէջ կատարած գործողութիւնները. Կրասոս դժգոհ էր որովհետեւ հակառակ իր անբաւ հարստութեան (20,000 դերի ունէր եւ Հռոմի մէկ քանի թաղերն իրեն կը պատկանէին) եւ Ափրիկէի մէջ կատարած գործերուն, Պետութեան մէջ իրեն կարեւորութիւն չէին տար. Կեսար դժգոհ էր որովհետեւ Յաղթական Մուտք կ'ուզէր գործել Հռոմ եւ հիւպատոս ըլլալ. բայց ո՛չ մէկ եւ ո՛չ միւս փափաքին գոհացում կը տուէր։ Դժգոհները միացան եւ գաղտնի ընկերութիւն մը կազմեցին որ կոչուեցաւ եռապետութիւն. անոնք իրարու երդում ըրին խօսիլ եւ գործել միմիայն ընկերակցութեան շահուն համար։ Երեքը միասին Ծերակոյտին վրայ քալեցին. ծերակուտականները, սարսափած, անոնց բոլոր պահանջներուն գոհացում տուին։ Կեսարին տրուեցաւ (59), Գալլիան (Գաղղիա, այսինքն Իրանսա՝ որ այսօրուանէն աւելի մեծ էր) (1) եւ զոր հինգ տարիէն հռոմէական նահանգի վերածեց։

---

(1) Ֆրանսա բնակող Հայերուն համար հետաքրքրութենէ զուրկ չէ իմանալ թէ ի՛նչ էր այս գեղեցիկ երկրին դրութիւնը, ասկէ 2000 տարի առաջ։ Երբ Կեսար Գալլիան (Gallia, որմէ հայերէն Գաղղիա) նուաճելու ելաւ, այդ երկիրը, արդի Ֆրանսայէն զատ, իր սահմաններուն մէջ կը պարունակէր նաեւ Գերմանիոյ հիւսիս-արեւմտեան մէկ մասը, ամբողջ Բելգիան եւ Իտալիոյ հիւսիս-արեւմտեան մէկ կարեւոր մասը։ Գաղղիայի սահմաններն էին՝ Ատլանտեան Ովկիանոս, Միջերկրական, Հռենոս գետ եւ Ալբեան ու Պիրենեան լեռները։ Այս ընդարձակածաւալ երկրամասին վրայ հազիւ 5—6 միլիոն բնակչութիւն կար, որ բաղկացած էր 3—400 ժողովուրդներէ, որոնք կը բնակէին անտառներու մէջ։ Երեք մեծ բնտանիքներ՝ *Աքուիտանացիք* կամ *Իբերները* (հարաւ-արեւմուտք), *Կելտերը* (կեդրոն) եւ *Բելգերը* (հիւսիս), որոնց երեքն ալ *Գաղղիացի* (Galli) կը կոչուէին, իրենց մէջ բաժնուած էին այս երկիրը։ *Գաղղիան*, Կեսարէ առաջ, չորս բաժանումներ ունէր՝ *Նարբոնական Գաղղիա* (Narboniensis Gallia) կամ *Հռոմէական Գաղղիա* (Gallia Romana, հարաւ-արեւելք), *Աքուիտանիա* (Aquitania, հարաւ-արեւմուտք՝ Գարոն գետէն մինչեւ Պիրենէ եւ Ովկիանոս), *Կելտիա* (Celticus, Գարոն եւ Սեկվան գետերու մէջտեղը եւ Հռենոսէն մինչեւ Ատլանտեան) եւ *Բելգիա* (Belga, Սեկվան եւ Հռենոս գետերու մէջտեղը)։

Գաղղիացիները, թեպետ վայրենի, բայց խոյ եւ աներկիւղ ժողովուրդներ էին. անոնք հին աթենացիներու նման դղրդեցուցեր էին. անյիշատակ ժամանակ մը անոնք մտած եւ գրաւած էին Սպանիան. 587ին Ն. ք. Բրիտանական մեծ կղզին (Անգլիան) մարդաբնակ դարձուցին՝ իրենց գաղութներով. անոնք գրաւեցին Իտալիոյ հիւսիսային մասը. երբ 390ին (Ն. ք.) Հռոմայեցւոց բանակն այս բարբարոսներուն հանդիպեցաւ, սար-

Fonds A.R.A.M

Պոմպէոսին տրուեցաւ Սպանիան, Կրասոսին ալ Սուրիան։ Հասարակապետութիւնն այսպէսով երեք մէր ունէր. բայց անոնցմէ մին, Կրասոս, Միջագետքի մէջ չարաչար յաղթուեցաւ Պարթեւներէն ու մեռաւ։ Հռոմէական աշխարհի կառավարութիւնը — Ծերակոյտը խրտուիլակ մը դարձեր էր արդէն— կը մնար ուրեմն երկու բռնապետներու, Պոմպէոսի եւ Կեսարի, ձեռքը։ Անկարելի էր որ երկու բռնակալներ, մէկը միւսէն փառասէր, մէկը միւսէն յանդուգն, կարճնային միաժամանակ պետութեան գլուխը մնալ. պէտք էր որ մէկը միւսը կործանէր՝ միահեծան ըլլալու համար։ Պոմպէոս Կեսարը տապալելու համար մօտեցաւ Ծերակոյտին եւ անոր միջոցով պահանջեց որ Կեսար իր լեգէոններէն երկուքը Ծերակոյտի տրամադրութեան տակ դնէ, յետոյ՝ 49ի Յունուար մէկին յայտարարել տուաւ որ եթէ Կեսար իր զօրքերն ու գրաւած նահանգները (Գալլիա) թողլով հեռանայ՝ հասարակաց Թշնամի (Hostis publicus) յայտարարուի։

Պոմպէոսի նպատակն էր, Կեսարը դինաթափ ընելով, միապետութիւն հաստատել Ծերակոյտի միջոցով՝ ի նպաստ իրեն. բայց Կեսար Պոմպէոսէ նուազ փառասէր եւ նուազ խորամանկ չէր, մանաւանդ որ առաւելութիւններ ալ ունէր, որոնցմէ ամենէն նկատելին իր ժողովրդականութիւնն էր՝ Գալլիայէն հաւաքած կամ խլած ահարներն ու կողոպուտները ժողովուրդին առատօրէն բաժնած ըլլալուն։ Մինչ ուրեմն Պոմպէոս կը յոխորտար Հռոմի մէջ, յանկարծ լուր եկաւ որ Կեսար, փոխանակ անսալու իրեն ղրկուած հրամաններուն, ահագին բանակով մը, իր հաւանդներու ահման Րուբիկոն գետակն անցնելով, Իտալիա մտած՝ Հռոմի վրայ կը քալէ։ Տագնապ Ծերակոյտի մէջ, խուճապ Հռոմի մեծամեծներուն մէջ, ուրախութիւն ժողովրդական խաւերու մէջ։ Ամբողջ չորս տարի (49—45) քաղաքական պատերազմ Պոմպէոսի եւ Կեսարի կուսակիցներու միջեւ։ Պոմպէոս, ամէն տեղ յաղթուելով Կեսարէն, Աղեքսանդրիա կ'ապաստանի ու կը սպանուի Եգիպտացիներէն։ Կեսար Եգիպտոս հասնելով կը նուաճէ այդ երկիրը, յետոյ, Ասիոյ մէջ, քանի մը օրէն Պոնտոսն ալ կը նուաճէ եւ Հռոմ վերադառնալով, առանց թագաւորի տիտղոսն ունենալու, մէկ տարի հազիւ կ'իշխէ իբր բացարձակ ինքնակալ եւ 44ի Մարտ 15ին, Ծերակոյտին մէջ կը սպանուի Հասարակապետութեան պաշտպան դաւադիրներու կողմէն, որոնց պետն էր Բրուտոս։

⁂

Կեսարի տեղեկալներէն մին՝ Մարկոս Անտոնիոս, եւ անոր հեծելապօրքի հրամանատարը՝ Լեպիտոս, ահուդողմ մասնած էին Ծերակոյտն ու Հռոմը, երբ քաղաք հասաւ Կեսարի քեռորդին եւ հոզեզաւակը՝ Ոկտաւիանոս։ Լեպիտոս, Անտոնիոս եւ Ոկտաւիանոս նոր Եռապետութիւն մը կազմելով (43), հռոմէական աշխարհն իրենց մէջ բաժնեցին։ Հասարակապետութիւնը վերջնականապէս մեռած էր, պետապետական—զինուորական կուսակցութիւնը բացարձակապէս կը տիրէր ամէն տեղ. հալածանք, աքսոր, կոտորած բոլոր անոնց որ Հասարակապետութեան կուսակից էին եւ Կեսարի սպանութեան մէջ հետուէն կամ մօտէն մաս ունեցեր էին։ Մահուան դատապարտուողներուն մէջ կար նաեւ Ցերունին Կիկերոն, որուն գլուխը պահանջած էին Անտոնիոս եւ ասոր կինը՝ Ֆուլվիա եւ որ խողխողուեցաւ 43ի Դեկտեմբեր 7ին։ Համոզուած

սափահար փախաւ։ Այս Գաղղիացիներեն խոշոր գաղութ մը հաստատուած էր Դանուբի հովիտին մէջ. ասոնք էին որ Աղեքսանդր Մակեդոնացւոյն յոխորտացիներուն պատասխանեցին թէ «միայն երկնիին իրենց վրայ փլչելեն կը վախնան»։ Նոյն այդ Գաղղիացիներ, Քրիստոսէ առաջ 278ին Փոքր Ասիոյ մէջ Գաղատիա (Galatia) անուն պետութիւնը հիմնեցին։

Կեսար ամբողջ հինգ երկար տարիներ շարունակ կռուելով հագիւ կրցաւ նուաճել Գաղղիան. անոր յաջողութեան գլխաւոր պատճառը Գաղղիացի պետերուն անհամաձայնութիւնն եղաւ։ Գաղղիան ուրեմն հռոմէական երկիր էր երբ Քրիստոսի Ե. դարուն, բարբարոսներու արշաւանքին ենթարկուեցաւ. իրարու հետեւ գերմանի ժողովուրդներ, Ուիսիգոթ, Վանդալ, Հոն, ողողեցին այս երկիրը։ Վերջ ի վերջոյ գերմանի Ֆրանկ ցեղը որ Մայն գետի, Հիւսիսային ծովու եւ Ելսեր ու Ելբա գետերուն մէջ գտնուող տեղը կը բնակէր. նուաճեց Գաղղիան որ սկսաւ կոչուիլ (հինգերորդ դարու վերջերը) Ֆրանսա։

Fonds A.R.A.M

հասարակապետական եւ Կեսարի ապահիչ Բրուտոսի գօրահաւաքն ու ապստամբութիւնը (42) արիւնի ծովի մը մէջ խեղդուեցաւ։

Բռնագրաւուած իշխանութիւնը վարելու համար դրամ պէտք էր. պետական գանձը պարապ էր։ Անտոնիոս յանձն կ'առնէ երթալ Ասիայէն հանել երկու հարիւր հազար տաղանդ գումար մը որուն անմիջական պէտքը կը զգացուէր, մանաւանդ զինուորները վճարելու համար։ Ակտաւիանոս Հռոմ մնալով, տանեւութի քաղաքներու հողամասերը հին զինուորներուն բաժնելու դժուարին գործով կը զբաղի։ Իսկ Լեպիտոս, երեսէ իսկած, Ափրիկէ կը ղրկուի։

Մինչ Անտոնիոս Ասիա մեկնելով, Կիլիկիոյ Տարսոս քաղաքին մէջ Կղէոպատրա թագուհւոյն գեղեցկութեան գերի կը դառնար ու անոր հետ Եգիպտոս կ'երթար, Հռոմի մէջ, իր փառասէր կինն ու եղբայրը պատերազմ կը հռչակէին Ակտաւիանոսի դէմ՝ «յայտարարելով որ կ'ուզեն Հասարակապետութիւնը վերահաստատել։» Դարձեալ պատերազմ և յաղթութիւն Ակտաւիանոսի (40)։ Ժուլվիա Անտոնիոսի բարեկամներուն հետ Յունաստան կը փախչի. Անտոնիոս Իտալիա կը վազէ. բայց իր զինուորները խաղաղութիւն պահանջելով՝ կը ստիպուի հաշտուիլ Ակտաւիանոսի հետ եւ անոր քրոջ Ակտաւիայի հետ ամուսնանալ (36)։ Պարթեւներու դէմ երթալու համար Աթէնքէն անցնելուն Անտոնիոս դարձեալ Կղէոպատրային կը հանդիպի, ու նորէն այդ թագուհւոյն ճանկը կ'իյնայ ու անոր դրդումով ապահարդան կը կատարէ Ակտաւիայի դէմ (32)։ Ակտաւիանոսի հետ գրեթէ բոլոր Հռոմայեցի ժողովուրդը կը գայրանայ Անտոնիոսի տմարդութենէն։ Երկու կողմէն պատերազմի պատրաստութիւններ կը տեսնուին, վերջապէս տեղի կ'ունենայ Ակտիումի ճակատամարտը 2 Սեպտեմբեր 31ին նախ քան Քրիստոս, ուր Անտոնիոս եւ Կղէոպատրա չարաչար յաղթուելով Եգիպտոս կը փախչին։ Ակտաւիանոս անոնց ետեւէն կը հասնի բայց ան նոյնմէ թէ մին եւ թէ միւսը անձնասպան եղած լլլալով, Ակտաւիանոս Եգիպտոսը հռոմէական նահանգի կը վերածէ և կը վերադառնայ Հռոմ (30)։

Այլ եւս միայն մէկ պետ կար հռոմէական աշխարհի վրայ բացարձակապէս տիրող. Հասարակապետութիւնը, ընդմիշտ ջնջուած, տեղի պիտի տար կայսրութեան։ Հռոմէական հին աշխարհը փլած ու կործանած էր և անկէ պիտի ծնէր նոր գաղափարներով, նոր ուղղութիւններով, աւելի լայն հորիզոններով եւ աւելի մարդկային մտայնութեամբ օժտուած վարչական ձեւ մը, ուր փառասէրներու ձգտումներուն չափ ու սահման պիտի դրուէր։ Հասարակապետութեան կարգուսարքերը ջնջելով միապետական կարգեր հաստատողն եղաւ Ակտաւիանոս, որ Կեսարի հոգեզաւակն ըլլալուն համար կոչուեցաւ՝ Յուլիոս Կեսար Ակտաւիանոս, որուն տրուեցաւ նաեւ «Աստղադարար» տիտղոսը, որովհետեւ իսկապէս ան խաղաղեցուց երկրին հետ մարդոց միտքերն ալ։

∴

Վիրգիլիոս ականատես վկան եղաւ բոլոր այս եղելութիւններուն. ան տեսաւ դրեթէ ամենօրեայ դարձած խռովութիւնները, կռիւները, արիւնհեղութիւնները, աքսորները. տեսաւ անընդհատ իրարու յաջորդող քաղաքական պատերազմներն ու անոնց սխրալի հետեւանքները. տեսաւ հռոմէական ժողովուրդին բարոյական անկումը, ցեղային առաքինութիւններու ցաւագարութիւնը, ծիրանին ու անհետացումը. տեսաւ ընչաքաղցութեան զարհուրելի ախորժակներու երեւան գալը, ինչպէս եւ ընչազուրկներու, աշխատաւորներու, արհեստաւորներու եւ ամէն տեսակ զրկուածներու օրհասական պայքարը՝ ճնշող, քամող, թալանող ու մահացնող դասակարգերուն դէմ։ Ան տեսաւ զայթակղեցուցիչ հարստութեան դէմ անպատմելի աղքատութիւնը, լիրը փարթամութեան դէմ՝ ցնցոտիներու բանակը, յոփութեան, շռայլութեան էգ եւ արու գոհերը... ան տեսաւ առանձնաշնորհեալներու դէմ յանդիման՝ իրաւազուրկներու վհռմակը։ Ան նկատեց որ Հռոմի եւ հռոմէական աշխարհի պետական ղեկը վարող պաշտօնեաներուն մէջ, ամենափոքրէն սկսած ամենամեծը, կաշառակերութիւնը, հարստահարութիւնը, նենգութիւնը եւ ամէն տեսակ ստորնութիւններն ու անբարոյականութիւնները գնահատելի առաքինութիւններու կարգն անցած են։ Վերջապէս բանաստեղծը իր աչքերով տեսաւ քաղաքներու, աւաններու, դիւղերու աւերումը, անդերու եւ դաշտերու քանդումը, երկրա-

Fonds A.R.A.M

գործութեան ու վաճառականութեան կասուիր, եւ իր ժողովուրդին կրած այս բոլոր մահացու վէրքերը խորապէս ազդեցին իր զգայուն սրտին վրայ։

Վիրգիլիոս ինքն ալ այս բոլոր խառնակութիւններու զոհերէն մէկն եղաւ, քանի որ ան զրկուեցաւ, գոնէ ժամանակ մը, իր հօրենական ժառանգութենէն, իր փոքրիկ կալուածէն։ Բայց իր ժրաջանութիւնը բարեբախտութիւն մ'եղաւ թէ՛ իրեն եւ թէ՛ լատին գրականութեան համար, որովհետեւ այդ ժրաջանութեան շնորհիւ, ապագայ մեծ բանաստեղծը, որ պիտի ջանար մարդերը խաղաղեցնել, ծանօթացաւ Ոկտաւիանոսի հետ, այն մեծ խաղաղարարին հետ որ սարսափելի երկարաեւ փոթորիկէն յետոյ խաղաղութիւն, անդորրութիւն, կարգ ու կանոն պիտի հաստատէր կայսրութեան մէջ։ Բազաքական եւ մտաւորական այս երկու մեծ ղէմքերը, կարծես գիրար հասկնալով, անդիր դաշնակցութիւն մը կայացուցին իրենց միջեւ։ Դաշնակցութիւն մը որ, ապագայի գաղտնութեան առջեւ, ոչ միայն պատուարեր էր թէ՛ մէկին եւ թէ՛ միւսին, այլ եւ անհունապէս օգտակար իրենց չարչարուող հայրենիքին։

Առանց Ոկտաւիանոսի, Վիրգիլիոս անտարակոյս միշտ իր հանճարը պիտի ունենար, բայց այդ հանճարին այնքան լայն և այնքան լաւ կիրարկումը՝ Մարդկութիւնը կը պարտի ապահովաբար Ոկտաւիանոսի այն նիւթական եւ բարոյական աջակցութեան զոր ան չխնայեց նորածիլ բանաստեղծին։

∴

Ինչպէս յետոյ պիտի տեսնուի, Վիրգիլիոսի առաջին բանաստեղծական հատւածոն, որ յուզում առաջ բերելով զինքը ճանչցուց, շովուականները բովանդակող գիրքն եղաւ։ Անոր մէջ սիրահարները, մելամաղձոտները, երազողները գիւղացիի եւ մանաւանդ հովիւի տարազին տակ ծպտուած, խիստ բնական դաշտանկարի մը մէջ, կ'ապրին ու կը գործեն։ Այդ քերթուածներուն մէջ կը տիրեն զգացումներու փափկութիւնը՝ բոլորովին նոր, խաղաղ եւ առողջ կեանքի կարօտը, սրտագին կոչ՝ աւելի մարդասիրութեան, երազ՝ աշխարհ նորոգելու, երազ՝ վերակենդանացութեան։ Աշխուղ սրտի մը տրտունջներն ու մաղձանքներն են շովուականները։ Խաղաղութի՛ւն, խաղաղութի՛ւն կ'ապերսկ այդ սիրտը։

Խաղաղութիւնը վերջապէս հաստատուած է, բայց աւե՛ր, աւերակներու վրայ։ Քանի քանի գիւղեր հիմնայատակ կործանած են, քանի քանի բարգաւաճ դաշտեր քանդուած են, քանի քանի բերրի հողեր անմշակ թողուած, խոպանացած են, քանի բիւրաւոր բազուկներ մաճին ու արօրին օտարացած են։ Այս տխուր տեսարանէն ազդուած, Ոկտաւիանոսի աւագ պաշտօնեայ եւ բարեկամ Մեկենասի քաջալերութեամբ, Վիրգիլիոս կը ձեռնարկէ Մշակականներուն, այսինքն ամենագեղեցիկ եւ ամենակատարեալ վարդապետական քերթուածին, որ աշխարհի մէջ երբեք գըրուած ըլլայ երկրագործութեան եւ անոր բարիքներուն վրայ։ Մշակականներուն մէջ Վիրգիլիոս չի դիմեր ուղղակի գիւղացիներուն, այլ անոնց գաւակներուն, որոնք, իրեն պէս —որ գիւղացիի գաւակ էր— դպրոց պիտի երթան, եւ կ'ուզէ զանոնք կապել հողին, կենսատու հողին, սրբազան հողին, կ'ուզէ անոնց ցոյց տալ իրենց ամենօրեայ առողջ եւ օգտակար աշխատանքին ազնուութիւնը, գեղեցկութիւնը, վսեմութիւնը։ Ան կը դիմէ բոլոր մարդկութեան որուն պէտք է միշտ յիշեցուի այն անդին, անսահման ծառայութիւնը զոր իրեն կը մատուցանէ գաշտի մարդը, գիւղի մարդը, գիւղացիութիւնը, եւ որուն պէտք է գնահատել տալ անոր աշխատանքին արդիւնքը։

Ոկտաւիանոս անսահման օրգիական սէր մ'ու հիացում մը կը տածէր դէպի Հռոմի առասպելական հիմնարկութիւնը, անոր դարաւոր հնութիւնները, հին Հռոմայեցի ժողովուրդին առաքինութիւնները, բարքուվարքը, նախատուկացը, սովորութիւնները, աւանդութիւնները. մէկ խօսքով, երիտասարդ կայսրը, պաշտամունք մ'ունենալով իր հայրենիքի անցեալին հանդէպ, կը մտածէր անոր ապագայ փառքերուն վրայ՝ նախագգացում մ'ունենալով գալիք մեծութիւններու մասին։ Ան կը փափաքէր Հին Հռոմը վերապրեցնել Նորին մէջ, այսինքն անցած դարերու մեծ առաքինութիւնները կենդանացնելով նեցուկ, յետոյ բան դարձնել Նոր քաղաքին, ժամանակակից քաղաքացիներուն եւ ապագայ սերունդներուն։ Ահա այս յետին նպատակով ան կը խաղաղեցնէ ու կը գեղեցկացնէ կայսրութիւ-

Fonds A.R.A.M

նը, իմաստուն վարչութիւն մը կը հաստատէ անոր մէջ. բանակը, զաւառական եւ նահանգային վարչութիւնը, եկեմուտքը հաստատ հիմքերու վրայ կը դնէ. ճանապարհներ, հաղորդակցութեան միջոցներ, թղթատարական դրութիւն, վաճառականական միջոցներ իր մանաւանդ հոգատարութեամբ կը բազմանան ամէն կողմ՝ թէ Իտալիոյ ու Եւրոպայի մէջ և թէ՝ Եւրոպայէն դուրս: Բայց Ոկտաւիանոս իր մեծագոյն ուշադրութիւնը կեդրոնացուց Հռոմի վրայ, որպէս զի ան ըլլայ իսկապէս աշխարհի մայրաքաղաքը, եւ իրօք ան կրցաւ պարծենալ որ աղիւսէ շինուած քաղաք մը բոլորովին մարմարաշէն կը թողուր. բազմաթիւ հոյակապ շէնքերով գեղեցկացուց Հռոմը. հարիւր եօթանասուն հասարակաց բաղնիքներ շինել տուաւ հոն. ժողովուրդը շլացուց խաղերով, զուարճութիւններով եւ մանաւանդ առատ նուէրներով: Վերականգնել տուաւ կարթագինէ համբաւաւոր քաղաքը նոր հոդամասի մը վրայ, նոյնպէս ուրիշ քաղաքներ որ աւերուած կամ տուժած էին պատերազմներու ընթացքին:

Մեծ կայսեր իմաստուն քաղաքականութիւնը, մեծ բանաստեղծի հանճարին բացարձակ հաւանութիւնը կրելով, գրականութեան մէջ կոչուեցաւ ենէական: Այս անզուգական քերթուածը Հռոմի հնութիւններուն եւ նորահաստատ կայսերական իշխանութեան փիլիսոփայական ու ծաղկումին շեփորն է. Հռոմի յաւիտենականութիւնը, որ տակաւին դուրս չէ ցցուած անոր հողէն եւ որ սակայն գայն կը լեցնէ, ենէականի կրօնական գեղեցկութիւնը կը կազմէ. այն կրքերն որ շղթայազերծուեցան նոյն քաղաքի որորանին շուրջ, տառապանքները որ գայն հիմնեցին, նոյն այդ գործին մարդկային գեղեցկութիւնը կը կազմեն: Կրուելու, պատերազմելու ախուր կարիքը չէ ներշնչած երբեք այնքան հոգեյոյզ ոտանաւորներ՝ աւելի խաղաղասէրը, աւելի բարեհամբոյր բանաստեղծի մը, քան հայրենասիրութիւնն ալ քնաւ չէ գտած աւելի անկեղծ շեշտեր: Վիրգիլիոս իր ենէականին մէջ կը խտացնէ ամէն ինչ որ լաւագոյն եղած է անցեալի ընթացքին եւ միեւնոյն ժամանակ ան կը ծանուցանէ գալիք օրերը, ապագայ փառքերը:

Շովուականները, մշակականները, ենէականը Վիրգիլիոսի ապրած տարիներու խոր ազդեցութեան արտադրութիւններն են. բըղխած գգայուն, քաղցրաբարոյ եւ հայրենասէր լայն սրտէ մը, անոնք խաղաղութեան, հաշտութեան, համերաշխութեան, աշխատանքի եւ հայրենիքի մեծութեան գմայլելի սաղմոսներ են:

Ժամանակին չափ Վիրգիլիոսի վրայ ազդած է եւ միջավայրը:

փարիզ Մ. Ս. ԴԱՒԻԹ-ԲԷԿ

(Շարունակելի)

Fonds A.R.A.M

ՄԵԼԳՈՆ ՔԷՊԱՊՃԵԱՆ

Մելգոն Քէպապճեանի յուցահանդէսը որ տեղի ունեցաւ վերջերս, առաջին առիթը եղաւ որ հայ մտաւորական ընտրանիէն մեծապէս գնահատուած այդ ինքնատիպ ու խոր արուեստագէտը ծանօթ դառնար նաեւ Ֆրանսական գեղասէրներուն եւ գնահատուէր առնուցմէ։ Կը հրատարակենք հոս թարգմանութիւնը այն թանկագին յառաջաբանին զոր հեղինակաւոր գրագէտ եւ գեղարուեստական քննադատ Կիւսթաւ Քան գրեց յուցահանդէսին յուցակին համար, եւ այն յօդուածին զոր Քօմեդիա օրաթերթը հրատարակեց Քէպապճեանի Մղձաւանջ խորհրդանկարին վերարտադրութեան հետ։

Մեծ հաճոյք զգացի դիտելով Մելգոն Քէպապճեանի պատկերներն ու գծագրութիւնները, որոնք գոյներու ներդաշնակ հնչականութիւններ ու արաբեներու վայելչագեղութիւն ունին եւ որոնց մէջ զարդարուեստական ինքնատպութիւն եւ երեւակի անձնադրոշմութիւն գտայ։ Ան իր ցեղին կնիքն ունի՞ արդեօք։ Հայոց արուեստը ճապուկ է եւ այլազան։ Բայ ի կանացի գեղեցկութեան այն արեւելեան ու խորունկ զգայողութենէն, Շահինի մէջ զժուար է ցեղային ազդեցութիւն մը նշմարել։ Արմինիա Բաբայեանի հնքերիեօրներուն, ծաղիկներուն, կենդանագիրներուն մէջ կարելի՞ է մասնաւորապէս հայկական բան մը նկատել։ Եւ սակայն շատ ինքնայատուկ համ ունեցող բան մը ի յայտ կուգայ այդ այնքան հզօրապէս փարիզեցիացած երկու արուեստագէտներուն մօտ։

Պ. Մելգոն Քէպապճեան աւելի արեւելքցի է։ Նոյն իսկ շատ արեւելքցի է։ Ոչ որովհետեւ զարդանկարչական շրջանակներու մէջ մերթ պարսիկ ճարտարապետական արուեստէն կը ներշնչուի։ Այլ որովհետեւ այդ շրջանակները ան կը յօրինէ նաեւ ծաղիկներու ոլորքներով, շրջազգեստի բղանցքներով, կերպասի խուլ փայլերով որոնց կը պարտադրէ նոր ու նոյն իսկ անակնկալ ձեւ մը, որ ինքն իսկ ինքզինքը ձեզի կը պարտադրէ իբր ամենաներդաշնակ նուագ մը, իբր հեռաւոր պարտէզի երազ մը, ո՛չ վաղանցուկ երազ, այլ որ ընդհակառակն կը ճշդուի, ինչքան որ արուեստագէտը կը կամենայ, ինչպէս կայուն երազ մը։

Պ. Քէպապճեան արեւելքցի ըլլալը կ՛ապացուցանէ նաեւ՝ ու աւելի գօրեղօրէն՝ խորհրդանշանի իր պաշտամունքով։ Խորհրդանշանական նորագոյն դպրոցը Ֆրանսայի մէջ կազմուեցաւ, եւ սակայն խորհրդանշանը Արեւելքի մէջ ծնած է եւ հաւասար կենսունակութեամբ մը պահպանուած է Արեւելքի Արիականներուն ինչպէս Սեմականներուն մօտ։ Պ. Քէպապճեան չի պատմեր. կը ներկայացնէ, կ՛ոգեւորէ, կը վերակոչէ, ու յաճախ՝ վայելչաձեւ որոշութեամբ մը։ Իր արտայայտուելու շատ անձնական եղանակին մէջ կը յայտնուին քանի մը առնչութեան կէտեր հնարքներուն հետ Ռըտոնի մը կամ Պիէկասի մը (1), որոնց մէջ արեւելականութեան հարց չկայ, այլ որոնք գեղեցկագիտութեան մը կը հպատակին։ Պ. Քէպապճեան մոդութեան անհատական գաղափարներ ունի։ Գծագրութեան նրբութե՞ան է թէ գոյնին փափկութե՞ան՝ որ ինչ ինչ հմայքներ կ՛իրականացնէ եւ լուսաւոր ու յատակ կեանք մը կուտայ աւեղծուածներու որոնց մէջ մեր նայուածքը նախ ոեւէ արտառոցութիւն չի նկատեր։ Եթէ գրենք թէ երկու մանկամարդ կիներու մարմիններ, կանացի աչքեր ու մազեր, վշտահար դէմք մը կը ձեւացնեն, թէ սեւ արցունքներ կը հոսին ողբերգական նիւթէի մը ահաւոր դիմակին շուրջ, բան մը հասկցուցած չենք

(1) Քէպապճեան չե՛ ճանչցած այս երկու Ֆրանսացի արուեստագէտներուն գործը։ Ծ. Խ.

Fonds A.R.A.M

ըլլար, բայց պատկերին առջեւ որ կը ներկայանէ Հայ մօր մը, ու նոյն ինքն Հայաստանին, մեծ ցաւը, մարդ առաջին ակնարկէն կը հասկնայ եւ իմացականութեանը մինչեւ խորը կ'ազդուի։ Ոգում կայ հոս։ Ոգումի այդ մեթոտներով է որ արուեստագէտը կը թարգմանէ ուրականը, ծովը, սիեզերական ուժը, ծարաւը որ հողը կը բարձրացնէ մինչեւ ամպերը, անհուն միջոցը, ու նաեւ ծիծաղուն տեսիլներ, գարուն մը որ ծիծեռնակներու գալստեան մէջ կ'արթննայ։ Ան կը յաջողի նաեւ քաղաքներ բնորոշել՝ իրենց ուրախութիւնով, իրենց ժամերէն ոմանց ցնծութեան ոգիով, ինչպէս սա պայծառ նաւերով վենետիկը՝ ա՛նքան կենսախայտ ու ա՛նքան նորատեսիլ։ Գրքերու նկարազարդութիւններ, փորագրիչի գեղեցիկ արուեստով մը, կ'ընծայեն սեւ ու ճերմակով խորազդեցիկ պատկերներու առատ շարքեր։ Այս բոլորին մէջ կայ արուեստ մը նոր, որոշ, այլազան եւ շատ կենդանի, յանկարծացայտ, եւ որ կը ժայթքի իրականութեան «փլան»ին վրայ ինչպէս և այն կարգաւորեալ երազին որ խորհրդանշանն է։ Այս բովանդակ գործը՝ նշանաւոր արուեստագէտի մը արտադրութիւնն է։

ԿԻՒՍԹԱՎ ՔԱՆ

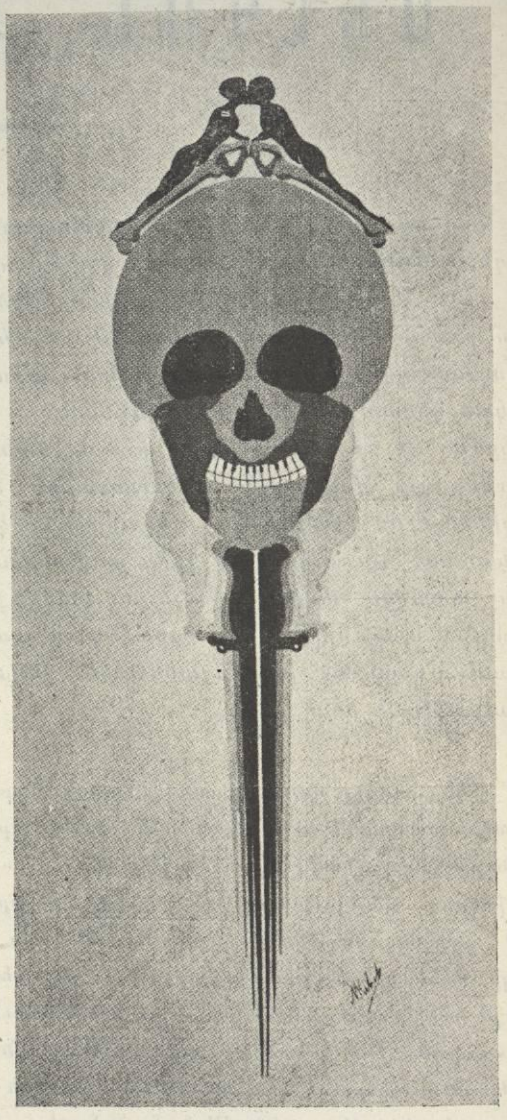
* * *

ՄԵԼԳՈՆ ՔԷՊԱՊՃԵԱՆԻ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԷՍԸ

Պ. Կիւսթաւ Քան կը հաւատայ թէ մեծ հաճոյք զգացած է դիտելով Մելգոն Քէպապճեանի պատկերներն ու գծագրութիւնները, և այդ հաճոյքը մենք ալ զգացինք։ Մելգոն Քէպապճեան Հայ է. իր արուեստը պարզ է, նուրբ, փայփայիչ, համակ արեւելեան մեծվայելչութեամբ մը լի եւ պլաստիկօրէն արտայայտուած խորհրդանշաններու եւ առեղծուածներու հակամիտութիւնը յայտնաբերող։

. . . Ցիսուսի չափ գործերը զոր ցուցադրած է՝ կը պարունակեն իմաստով լեցուն շարադրութիւններ. կողքի նկարներ, դրքեր պատկերազարդող էջեր, տարեցոյցի բաժիններու գլխազարդեր, զարդարուն տառեր։ Բազմաձեւ ու երփնագեղ գործ մը, ուր կը տիրեն նրբօրէն արտայայտուած խորհրդանշաններ, Մղձաւանջ, Գրուբիւն, Վիշտ, Վրէժի երդում, եւայլն։

Ահա՛ գրքի կողքեր՝ ճարտարօրէն հիւսուած։ Զարդարուեստական թեմը, հրայրքոտ լեյթ-մոթիֆ, կ'երեւայ, կ'անհետանայ, այլ եւ այլ ձեւերու տակ վերստին կը ներկայանայ. մերթ թռչուն մըն է՝ շքեղ փետուրներով, մերթ ծալիկներ են. մերթ

Մ. ՔԷՊԱՊՃԵԱՆ.—Ուցայուքիւն ուցայուքեանց

պարսիկ ճարտարապետական արուեստի ազդեցութիւնը կը զգացուի, մերթ յանպատրաստ փորձ մըն է արդիականացած հայ ոճի։

Գրքի նկարազարդութիւնը Մելգոն Քէպապճեանին մէջ կը գտնէ իր արհեստին լիովին տէր եղող արհեստաւոր մը եւ Արեւելքի գեղեցիկ պարտէզներուն գաղտնիքները գիտցող արուեստագէտ մը։

(Բուլեւիա) Ա. Վ.

Fonds A.R.A.M

Մ. ՔԷՊԱՊՃԵԱՆԻ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

Յունական ղրույցը, թէ մեղուներ մօտեցած են նկարին ծծելու համար ծաղիկներուն նեկտարը, կրնայ իրականութիւն չըլլալ, սակայն գեղարուեստական որոշ ղպրոցի մը մտայնութիւնն է որ ի յայտ կը բերէ ան. բնականին ընդօրինակութիւնը այնքան հաւատարիմ ու իրականանման, որ պատրանքը ունենաս շփոթելու նկար մը իրականութեան հետ:

Այս գաղափարը տիրապետած է ժամանակ մը, երբ լուսանկարին հակափորձը իր առարկայական ընդօրինակութեամբ դեռ չէր եկած դնել իրականին եւ արուեստի գործին միջեւ գտնուող տարբերութեան հարցը: Տեսնուեցաւ որ լուսանկար մը կարելի չէր գեղարուեստական արտադրութիւն նկատել, մինչդեռ չկար աւելի հաւատարիմ ընդօրինակութիւն քան ատիկա. ստիպուած պէտք էր ընդունիլ որ լո՛կ բնականը օրինակել, հոգ չէ թէ բոլոր կարելի խղճմտութեամբ ու ճարտարօրէն, բաւ չէ՛ր արուեստագէտ ըսուելու համար:

Հին այս ղպրոցէն դատ սակայն միշտ ալ գոյութիւն ունեցած է խորհրդանշաններով գոհացող եւ զանոնք պարտադրող ղպրոց մը. վկայ՝ եգիպտական, ասորական, բիւզանդական եւ այլ գործեր: Ահիկա աւելի կամ նուազ յաջող փորձ մըն է՝ արտաքին աշխարհը ներկայացնելու մարդկային տուեալներով ու չափերով, տեսակ մը խոստովանութիւն անկարողութեան. բայց առարկայականէն այս անջատումը անկախութիւն մը տուած է արուեստագէտին, մանաւանդ վերջին քանի մը տասնեակ տարիներուն. անիկա նկարելէ աւելի խորհըրդանկարած է, հանդիսութիւններ, նոր իմաստներ ու մտածումներ, նաեւ համադրութիւններ դրած է իր գործին մէջ, որ լոկ փիլիսոփայական արժէք մը ունի, գիծին ու գոյնին հպատակութեամբ՝ երեւակայութեան եւ զգայարանքին:

Այս ուղղութիւնը նկարչութեան տուած է ապագայապաշտ, քիւպիսթ եւ նոյն իսկ տատայիսթ ղպրոցը: Այս ղպրոցներէն որ և է մէկուն գործերուն ի տես՝ մեղուները չեն խաբուիր այլեւս, յամախ մարդիկ իսկ դժուարա՛ւ կամ ձիդով կ'ըմբռնեն արուեստագէտին նպատակը, որ իրեն ընձեռուած նիւթերէն կը ձգտի զգացումներ, մանաւանդ գաղափար ու խորհուրդ համադրել, հոգեկան փախստեայ պահեր վերապրեցնել: Ուրիշ խնդիր մըն է թէ նիւթերը ո՞րքան ատակ են տեղի տալու այս առաւելապէս մտային ճնշման:

Արուեստագիտական նոր շարժումներն ըմբռնելու համար պէտք է միշտ ի մտի ունենալ թէ ձայրայեղօրէն անհատապաշտ դարու մը մէջ կ'ապրինք. մեղի համար գրեթէ անհասկնալի է ռոմանտիկական եւ գոթական շրջանի հոյակապ վարպետներուն անանձնականութիւնը. անոնք գրեթէ միշտ աշխատած են ի փառս Աստուծոյ՝ առ ոչինչ գրելով իրենց անձը: Արդ, կատարեալ ընդօրինակութիւն մը՝ արուեստագէտին անձնականութեան սքօղումը, գրեթէ չքացումը կը նշանակէ, մինչ խորհրդանշաններ իրենց գիւտերուն եւ կերտուածքին մէջ յարատեւ կերպով կը յիշեցնեն մեղի արուեստագէտին ճաշակը, մտածումները, աշխարհահայեցքը, հոգւոյն որակն ու տարողութիւնը, մէկ բառով անոր անձը:

Մեքենաները, փոխադրութեան արագ միջոցները, վերջին մեծ պատերազմը մեզ կը մղեն նաեւ հեւ ի հեւ այլ ոգեսպառ կեանքի մը: Այժմ ամէն բան պարտի արագաբար ըլլալ. արուեստագէտն իսկ պէտք է շուտով հասունայ եւ շո՛ւտ արտադրէ, ասով անհատապաշտութիւնն ալ իր գոհացումը կը գտնէ: Վիճելի մը կամ աւելի մօտիկ անցեալէն ֆլօպէրի մը երկար որոնումներն ու անվերջ սրբագրութիւնները եթէ ոչ աւելորդ գոնէ հիմակ զարմանալի կը թուին մեզի:

Նոյն անհատապաշտ ակէն կը բղխի նաեւ նորութեան սէրը. չէ՞ որ նոր բան մը առաւելապէս անձնական դրոշմ կը կրէ, ստեղծման տակաւին անեզր ու կոյս թրթռացումը:

Բնականաբար այս զօրեղ հոսանքը, ինչպէս ամէն մարդկային բան, իր լաւ ու գէշ կողմերն ունի:

Երիտասարդ ու յանձնապաստան՝ հետեւաբար ուժգնօրէն կենսունակ բան մը կայ այս շարժման մէջ, բազմաթիւ խակերու հետ ան ծնունդ կուտայ նաեւ մէկ քանի համակրելի եւ աւելի սակաւաթիւ մեծ, կամ մեծ ըլլալու սահմանուած, դէմքերու:

Ահա այս վերջիններէն է նորայայտ դեղազարդիչ մը, Մելգոն Քէպապճեան, նորեկ մը որ արդէն քրմապետի պատուճանով կը ներկայանայ արուեստի տաճարուշանին:

Fonds A.R.A.M

Միայն լուսանկարով (Թէոդիկ, 1929, էջ 437) կը ճանչնամ զինքը. ծանր ու խորաթափանց բան մը՝ իր նայուածքին մէջ որ իրերէն անդին անոնց խորհուրդներուն թափանցել կ'ուզէ. բերնին պրկուած եւ քովերուն երկու խորշումները կեանքին մահաշուք ոչնչութենէն դառնացածի անողոք կնիքը կը դնեն իր վրայ. ճակատը իր լուսաւոր գոգին մէջ կը սանձէ յափրացած փորձառութիւնն, խստօրէն ինքնավստահ մտածում, վառ այլ զուսպ երեւակայութիւն:

Քէպապճեան երաժշտութեան մեծ սիրահար մը եղած ըլլալ կ'ենթադրեմ եւ կամ գայն անտանելի նկատող մը, ինչպէս եղած են Լամարթին, Մասսէ Հիւկօ, Թ. Կոթիէ եւ Հերէտիա. միջին ճամբայ չկայ իրեն համար. բայց գծագրիչ մ'ըլլալուն կը կարծեմ որ երաժշտասէր մըն է աւելի քան հակառակը:

«Երաժշտութիւնը ձայներով մտածելու արուեստն է», կ'ըսէ Ժ. Ռօմպարիէօ, բայց այս մտածում բառը պէտք չէ առնել իբրեւ մտաւոր գաղափար կամ իմացում, այլ ներքին անթարգմանելի հոգեկան վիճակներ եւ փոխակերպումներ. մտածում՝ առանց գաղափարի, հոգեվիճակներու խորունկ իմացում, հոգւոյն ապրումին եւ դիմայեղումներուն ենթագիտակից դէմյանդիմանութիւն:

Ուրեմն երաժշտութիւնը՝ բառերով անթարգմանելի հոգեկան ամենախորունկ անդրադարձում մըն է: Ձայները կարող են՝ գրեթէ աննիւթական եւ հետեւաբար անորոշ ըլլալնուն համար՝ ազդել մեր վրայ, խօսիլ մեր հոգիին հետ:

Մինչ գիծերն ու ձերմակի ու սեւի պատառիկները թղթին վրայ կրնա՞ն այդ նոյն հոգեկան պահերը ոգեկոչել կամ խօսիլ հոգիին ճիշդ այնպէս ինչպէս որ ձայները կ'ընեն. ասիկա շա՛տ աւելի դժուար ու բարդ հարց մըն է, որովհետեւ գիծը եւ գոյնը աւելի նիւթական են քան ձայները:

Կը խորհիմ թէ Հանսլիքի (1854) երաժշտութեան պատկերացումը կրնայ դիւրացնել երաժշտութենէ գծագրութիւն այս քիչ մը դժուարին անցքը: Վիեննացի քննադատը կ'ըսէ թէ երաժշտութիւնը կրնայ մեծարժէք ձեւեր ստեղծել, առանց որ անոնք որոշ զգացում մը պարունակեն. եւ ինքզինքը լաւ բացատրելու համար՝ դիմած է արաբեսքի (arabesque) արուեստին. երբ երեւակայենք որ արաբեսքը մեր աչքերուն առջեւ կը շինուի թարգմանելով անդադրում քմայք մը՝ գիծերու շարժումով, կ'ունենանք երաժշտութեան ճշգրիտ պատկերը:

Գիծերու շարժում, կենսալից գիծեր ուրեմն, ահա բուն իսկ փոխանցման առանցքը որ կը բացատրէ նոյն ատեն կարելիութիւնը գծերով թարգմանութեան մեր ներքին, խորունկ, հոգեկան վիճակներուն՝ ըմբռնում բառերու կալանքին:

Ուրեմն կրնանք ըսել որ եթէ երաժիշտը իր ենթագիտակցական վիճակները ձայներով կը ներկայացնէ մեզի, նկարիչն ալ պարտի գիծերով, ծաւալներով ու գոյներով ի յայտ բերել զանոնք: Նկարչական նոր շարժումներ, դուցէ երբեմն յանգեցաս իսկ՝ իրենց հիմը ունին ասոր իրականացման որոնումին մէջ:

Աւելի կամ նուազ երկար գիծեր, քիչ կամ շատ ճօտ իրարու, ուղիղ, կոր կամ այլազան, մանաւանդ դարձուածքներ ու միացումներ, կրնան հոգիին կշռոյթը (cadence) կերպաւորել. կշռոյթն է արդէն մեր հոգիին ամենախորունկ ապրումներուն մի՛կ իմանալի կերպը մեզի համար, եւ պարզ է որ ասիկա կարելի է թէ՛ ձայներով և թէ՛ գիծերով արտայայտել՝ անոնց աւելի կամ նուազ տեւողութիւն կամ միջոց տալով: Գոյներու հաճերդ (symphonie des couleurs) բացատրութիւնը պատկերալից ըլլալէն զատ կը պարունակէ իր մէջ խորին ճշմարտութիւն մը, մանաւանդ երբ նկատի առնենք որ ամէն գոյն՝ որոշ թուով թրթռացման, հետեւաբար կշռոյթի արդիւնք է լոկ:

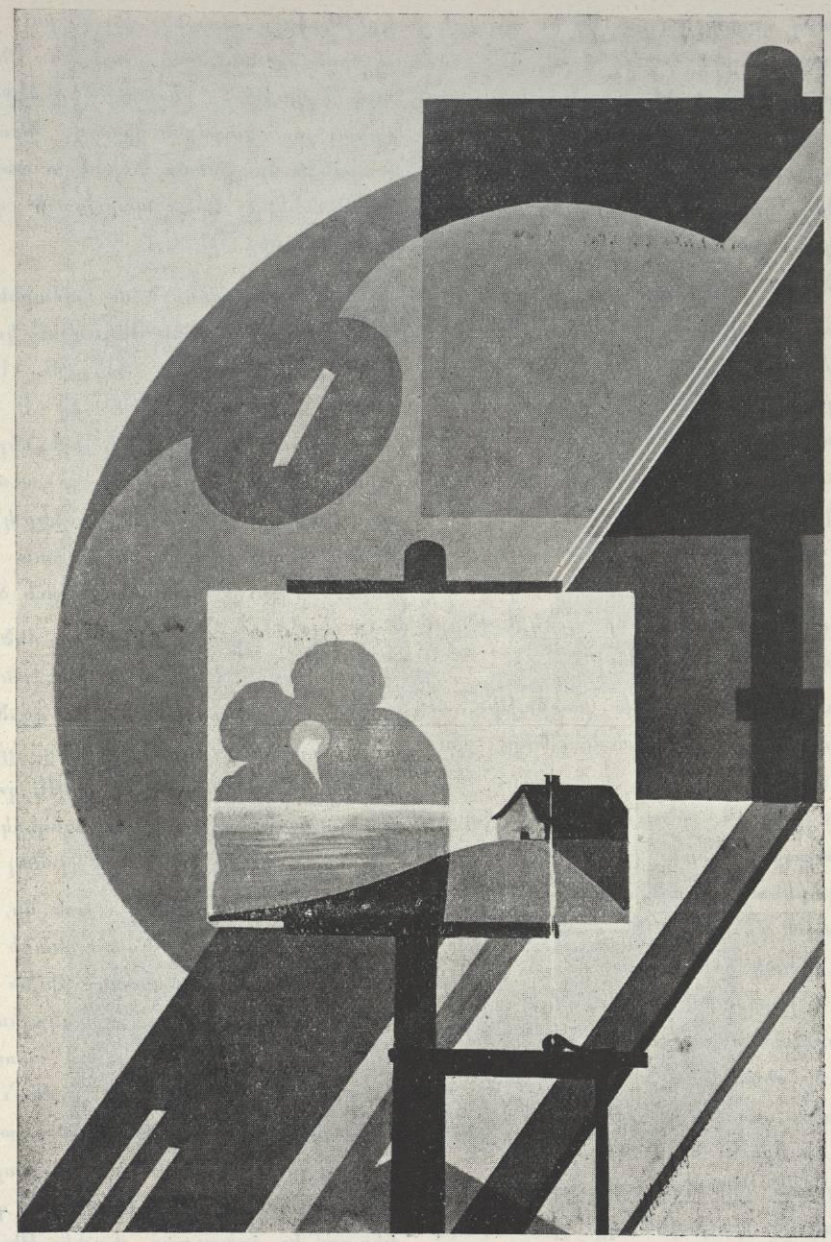
Պարզ է որ առանց գոյներու ալ կարելի է արտայայտել այդ կշռոյթը՝ միայն գիծերու եւ զանգուածներու միջոցաւ, իբր գոյն գործածելով սոսկ սեւն ու ճերմակը:

Քէպապճեան ուրեմն, իր ասեղնագործական գծագրութիւններով տիրապետած գիծերու և ձեւերու, կարող էր լիապէս արտայայտել իր հոգիին կշռոյթը առանց գոյներու:

Բանաստեղծ ու երաժիշտ գեղազարդող մըն է ան:

Կրնայ ուսումնասիրած չըլլալ Նիցչէն, նոյն իսկ ապագայապաշտ կամ խորանարդապաշտ ըզպրոցներու գեղագիտական տեսութիւնները. բա՛ւ է որ իր ենթագիտակցութեան զմայլելի գանձերը կրնայ վերածել գիծերու կշռոյթի: Այդ շա՛տ դժուար գետնին վրայ ապագայապաշտ, նաեւ խորանարդապաշտ

Fonds A.R.A.M

ՄԵԼԳՈՆ ՔԷՊԱՊՃԵԱՆ. — Արուեստ եւ Սէր

դպրոցին գործերուն տեսքը բաւական եղած է իրեն՝ պակսող յենարաններն ընձայելու։

Այդ դպրոցներէն մեծապէս օգտուած է ան. Նոյն իսկ անոնց խարխափուքները լոյսեր ծնցուցած են իր մէջ, խորհրդապաշտութիւնն ալ իրեն օգնութեան բաժինը բերած է հլութեամբ, մի այս արուեստագէտը անոնցմէ է որ կրնան ամէն բանի մէջ գտնել իրենց որոնածը, իւրացնել ամէն ուղղութեան պատշաճագոյն մասերը, զանոնք իրարու խառնել եւ արտադրել նորէն վերջին ծայր անհատական գործ մը։

Մէկ քանի գիծ, մէկ քանի պատկեր բաւ են իրեն, որպէս զի չափազանցները գուշակէ եւ նոյն իսկ լրացնէ անոնց պակասները։

Իր գործերը, Սիդոնեայի եւ Ամենուն Տարեցոյցերին (1929) մէջ, գրոշմը կը կրեն ուժեղ անհատականութեան մը եւ արտայայտութիւնն են, այդ մեծապէս անհրաժեշտական գծագրութեամբ, մաուորա-

Fonds A.R.A.M

կան այլ մանաւանդ հոգեկան խորունկ եւ այլապէս անթարգմանելի ապրումներու։

Խորանարդապաշտ դպրոցէն առած է ծաւալներու գաղափարը, բայց կարող եղած է՝ ծաւալին, զանգուածին տպաւորութիւնը տալով հանդերձ՝ աննիւթականացնել, գաղափարականացնել զանոնք, խորհրդանշանական տեւական ու մշտնոր արժէքներ հագցնել անոնց։

Արտաքին աշխարհի տեսարանները իրենց սովորական ազդումէն զատ, իր հոգիին կուտան որոշ կշռոյթներ, զոր գիծերու միջոցաւ կը յաւերժացնէ։ Ձեւեր, զանգուածներ ու շարժումներ տեսակ մը երաժշտական վիճակի մէջ կը դնեն գինքը, պիտի ըսէի թէ ան կ'երաժշտագծագրէ. իր գործերէն իւրաքանչիւրը կարելի է հարազատօրէն թարգմանել երաժշտութեամբ, ու կարծեմ գծած ժամանակ դաշնակած ըլլալու տպաւորութիւնը կը կրէ ինքը, ինչպէս անկասկած ամէն մեծ նկարիչ։

Իր գծագրութիւնները յաճախ բազմաթիւ ու անջատ տպաւորութեանց եղանակաւորումներ, համադրութիւններ են։

Հարցուցէ՛ք իրեն թէ ինչո՞ւ այն ինչ կորութեամբ կամ ցայտքով աւարտեց իր գործը, ապահովաբար պիտի չկարենայ յաճախ բառերով բացատրել. ներքին մղում մը, կշռոյթ մը այդպէս ընել տուած է իրեն, տեսակ մը պահանջ զգացած է այս ինչ ընդհանուր կէտպարանքը տալու իր գործին. նախ բանականութիւնն ու ճաշակն է որ կը վարեն գինքը պատկեր մը սկսած պահուն, բայց ընդհատել կը գեղագարդէ ան՝ տեսակ մը անկապտելի պահանջէ մղուած, չի կրնար ուրիշ կերպ ընել։

Այսքան աննիւթ կամ հոգիի հպատակած գծագրութիւն մը, սակայն, գահավէժ կը դիմէ դէպ ի ներանձնականը, անհասկանալին ու գաղտնին, Սալվարմէի կամ Ռէմպոյի բանաստեղծութեանց հանդոյն։ Այլ Քէպապճեան հոս ալ գրեթէ միշտ կը զգուշանայ լպրծուն գետիններէն. Արեւելքցիի իրապաշտութիւնը վտանգաւոր սահմանին վրայ կը կեցնէ գինքը բարեբախտաբար։

Ապագայապաշտ դպրոցէն առած է անցեալը, ներկան ու ապագան միանգամայն ցոյց տալու կնճռալից գաղափարը։ Հեռանկարի ապշեցուցիչ խաղերով, նոյն գործին մէջ մէկ քանի տարբեր խորութեամբ, հեռաւորութեանց տպաւորութիւնը տալով (տես Սիդոնիա, էջ 67, 73, 77. 81), կրցած է գրեթէ միշտ զգայնել փլաններու զանազանութիւնը ու զանոնք անջատել իրարմէ։ Բնականաբար եթէ այս ուղղութիւնը շեշտուի իր մէջ ծայրայեղօրէն, կրնայ յոտակութեան վնասել, մանաւանդ նորադարնդի մը համար անիմաստ դարձնել իր աշխատութիւնները։ Ամէն պարագայի՝ փլաններու դժայլելի ստեղծիչ մըն է։

Իր շրջանակներն ու կամարները քիչ մը շատ յաճախակի են (տես Սիդոնիա՝ կողքերը եւ էջ 9. 63. 67, 70, 73, 77, 81, 86, 101, 107, 116, 117, 121, Թէոդիկ՝ 1929 էջ 9 եւ 266), թէեւ շատ անգամ զմայլելի արդիւնքներ ձեռք բերած է անոնցմով. կամարներն ալ հեռաւորութեան ու անցեալի կեղեցիկ տպաւորութիւններ կ'արթնցնեն մէջդ. մխայն պէտք է զգուշանայ շատ ստէպ կրկնուներէ, մի գուցէ միօրինակութիւն ծնի ի վերջոյ։

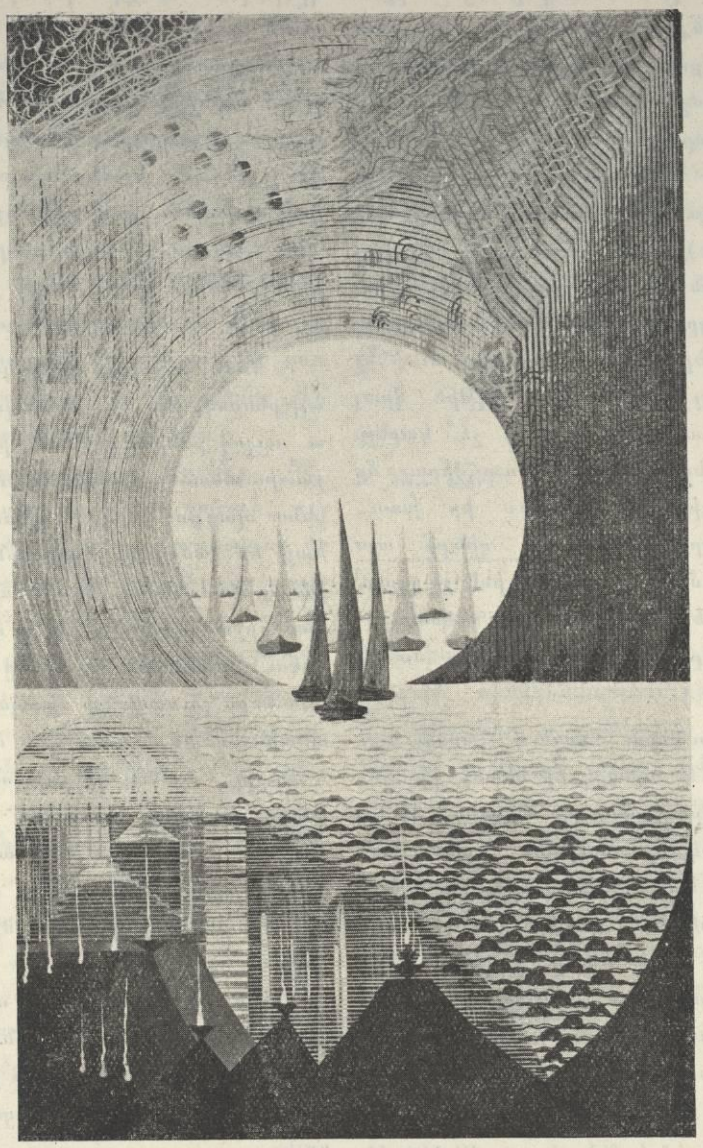
Օպերի Պըրտոլի ինքն ալ մեծատաղանդ գծագրիչ մը եղած է, թէեւ գրեթէ անմասն նկարչական նոր մտածումներուն, բայց իր գործերուն մէջ մարդը եւ իր մարմինը շատ մեծ տեղ կը գրաւեն, մինչ Քէպապճեանի գործերը գրեթէ զուրկ են անոնցմէ կամ այնքան փոքրագիր որ գեղեցկութիւն կամ արտայայտութեանց նրբութիւն գտնել անկարելի է հոն։

Խտամբեր ու զժնէ բան մը, երբեմն արեան տեսիլքն իսկ. կայ Քէպապճեանի գործերուն մէջ. ժպիտը, հեշտանքը. փափկութիւնն ու շնորհը տեղի տուած են խոկումին ու մարդկայնական արծուային ու պատմատենչիկ ճախրերու. ասով արուեստագէտը ցոյց կուտայ իր հոգին, հուժկո՛ւ բայց մտա՛յլ՝ ներձաւոր մեր երաժշտութեան։ Շատ առնական բան մը կայ իր գծագրութեանց մէջ, բայց կարծեմ պիտի շահէին անոնք եթէ քիչ մըն ալ զգայնութեամբ ու կիրքով եւ մանաւանդ փափկութեամբ թրծուած ըլլային։ Ձեմ կարծեր որ Քէպապճեան անկարող ըլլայ ասոնց։

Իր գիծերն ալ յաճախ բազձացուածին չափ նուրբ չեն՝ թերեւս կամաւ, ինչպէս որ չէ ուզած մանրամասնութեանց անթերի կատարելութիւն մը տալ՝ գիտողին մտածումը չցրուելու մտահոգութեամբ անշուշտ։

Ն. Պէշիկթաշլեանի Սիդոնիան սիրային կրեւոր ու գեղեցիկ մասեր ալ ունի իր մէջ, բայց ոչ թէ մարմինը այլ հերոսուհիին դէմքն իսկ չենք տեսներ գծագրութիւններուն մէջ։ Քէպապճեան չէ

Fonds A.R.A.M

ՄԵԼԴՈՆ ՔԼՊԱՊՃԵԱՆ. — Վենետիկ

ուզած իր հոգեկան կշռույթը մարդկային մարմնին ալ տալ, կամ չէ համարձակած:

Արդարեւ խորանարդապաշտութեան հետեւողները փորձերը այս ուղղութեամբ քաջալերական բաներ մը չեն տուած: Դիւրին է բաղդատաբար քարեր, պատեր ու շէնքեր, առարկաներ եւ նոյն իսկ քոյսեր շարել կամ կերպաւորել ուղուած ուղղութեամբ մը. անզգայ զանգուածներ են անոնք վերջապէս եւ շատ ալ ձկուն. բայց իրօք դժուար է մարդկային մարմին մը հպատակեցնել համամարդկային մեծ մտածումներ անձնաւորելու. մարմինը իր որոշ ձեւը ունի, զոր կարելի չէ առանց մեծապէս այլայլելու մտածմանց համեմատ ձեւակերտել. ըմբռնում տարր մըն է ան:

Տեսէք Փիքասոյի անձերը, երկրաչափական տեղութիւններէ անդին չեն անցնիր. իսկ երբ դասական գծագրութեան կը մօտենայ, միայն այն ատենն է որ կանոնաւոր դէմքեր ու արտայայտութիւններ կրնայ տալ. Քլոթիլի, Վան Տօնկէնի, Լոթի, Լորանսէնի գործերն ալ կրնան մեր ըսածին ապացոյց ըլլալ:

Գրեթէ անկարելի ըլլալու աստիճան դժուար է

Fonds A.R.A.M

երաժշտական մօթիֆ մը անձնաւորել. այս ուղղութեամբ Իզատօրա Տընքանի փորձերուն մէջ շատ յաջող բաներ կան. քանի որ կրցանք հանգիստութիւն մը գտնել երաժշտութեան ու նկարին միջեւ՝ կը խորհիմ թէ անկարելի չէ մարդկային մարմնով տալ նաեւ հոգեկան ամենախորունկ ապրումներ, ենթագիտակցային կշռոյթներ. միայն թէ մինչ պարողը միջոց (espace) ու ժամանակ ունի, նկարիչը լոկ միջոցն ունի իրեն ի սպաս. բայց քանի որ ապագայապաշտ դպրոցը կը ջանայ ժամանակին յաղթել, կը մնայ տեսնել թէ մարմինը ե՞րբ եւ ի՛նչ ձեւով պիտի կարենայ կատարին կամ թղթին վրայ ժամանակն ալ կալանաւորել: Արդեօք չէ՞ կարելի յուսալ թէ Քէպապճեան պանծալի ռահվիրայ մը դառնայ այս ուղղութեամբ: Թերեւս իր խառնուածքն իսկ անտարբեր կը թողու վինքը այս խնդրին հանդէպ, կամ անոր պէտքն իսկ չի զգար, քանի որ ունի տարբեր միջոցներ իր աշխարհահայեացքն ու կշռոյթը մեզի պարտադրելու սահեցնագործօրէն:

Քէպապճեան գիւտերու մարդն է. հաճոզուելու համար ասոր՝ կը բաւէ ակնարկ մը նետել իր գեղարդած գրերուն վրայ, օրինակ՝ Թէոդիկ, 1929, էջ 9. Ա գիրը համակ պատմութիւն, բանաստեղծութիւն եւ գիւտ է. կաթողիկէներու առջեւ երկու ճանր քարեր են, գերեզմանի քարեր կարծես, մին գրեթէ հորիզոնական, իսկ միւսը շեղակի անոր վրայ. յարութեան հրաշքը կայ այնտեղ, ու կարծես Հայութիւնն է որ յարութիւն կ'առնէ, յամրօրէն այլ անդիմադրելի կերպով: Քարերուն ներքին երեսն ու ճակատը համակ լոյս է:

Հատ մըն ալ իր աւելի մեծ գծագրութիւններէն առնենք (Սիդոնիա, էջ 72): Գիշերները Սիդոննա կը տուայտի գալարաւանջ ու կ'ալեկոծի տենչաբաղձ՝ ի խնդիր Էմմանէլի մարմնոյն. այլ ի զո՞ւր. ահա նիւթը. թերեւս պիտի կարծէք որ մետաքսեայ ճոխ բազմոցներու եւ թաւշապատ բարձերու վրայ լուսեղէն մարմնի մը փոթորկումն ու ցանկայարոյց երազանքներու պատկերացումը պիտի տեսնէք գծագրուած. բայց ըսի թէ Քէպապճեան կարելի եղածին չափ դուրս կը ձգէ կինն ու իր մարմինը, կը խորշի կրքերու աշխարհ մը կերտելէ. եւ ահա ունինք շատ յաջող այլ բոլորովին տարբեր գործ մը. երկու պարապանման պատեր կուգան խորունկէն՝ հեզհեզ իրարու մօտենալով ու անցք մը կը թողուն մուտքի. պատերու ճակտին անմիջապէս վրան երկու ամաններ կան որոնցմէ բոց կը ծաւալի, պատերուն առջեւ ալեկոծութիւն փրփրերախ. դրան առաջքը շատրուանաձեւ հանդարտիկ ջուր մը ուժգին ցայտքերով. դռնէն դուրս՝ ալիքներուն վրայ ցցուած՝ երախաբաց ու լեղուակարկառ օձեր կան գալարուն, իսկ ալիքներուն ամեհի փոթորկումին հակառակ՝ փրփուրներու ներքեւ (գծագրութեան ամենէն վարի մասը) երկու թռչուններ սեւ բոլորակի մը մէջ կը թռչկոտին:

Կնոջ հոգեկան փոթորկումը ներկայացուած է ալիքներով, իսկ իր հեշտավառ տենչերը՝ գալարուող ու սուլող իժերով. Էմմանէլի հոգին հաւանաբար շատրուանաձեւ հանդարտ ջուրն է իր գեղեցիկ ըմբոստ սլացքով. երկու սպիտակ թռչունները Սիդոնայի եւ Էմմանէլի հոգիներն են, զիրար գտնելու թեւաբախումներով. երեք աստղեր կան իրենց մթամած շրջանակին մէջ, մեծը որ մէջտեղն է՝ կը թուի երկու հոգիներուն միացումը խորհրդանշել: Պատերէն ներս լուսափողի խաղաղութիւն ու եղեմական անտենչ կեանք. բայց հոն մանելու համար հարկ է թռչիլ, սլանալ զի ցասկոտ ջուրն ու կատաղի իժերը, նոյն իսկ աւազանին կոնաձեւ վէմքը արգելք են ուրիշ կերպ մուծման. պէտք է որ հոն մանողը երկու թռչնոց չափ սպիտակ ու թեթեւ ըլլայ՝ ձերկանալով ի սպառ երկրաքարշ բաղձանքներէն:

Այս գործը կարելի է տարբեր ալ մեկնել, ու հոս է Քէպապճեանի չքնաղ յատկութիւններէն մէկը: Իր գծագրութիւնները բազմաթիւ իմաստներու տարողութիւնը ունին, սրբազան մատեանի մը հանգոյն:

Այսքանը բաւական է կարծեմ գաղափար մը տալու համար իր գծելակերպին նկատմամբ:

Կը կրկնեմ՝ Քէպապճեան գործը կը չղնայ երգահանի մը նման. գրիչի իւրաքանչիւր հարուած հոգեկան երանգ մը կ'աւարտէ:

Հոգեկան ու ակնային խորունկ ու երկարատեւ փորձառութեան համադրոյթներ եւ ուժեղ ամփոփումներ են իր գործերը:

Գիծերը ճայն ու երգ ունին իրեն համար, նաեւ երանգ:

Ըսեմ որ ամենայաջող գործերը կը նկատեմ իր փոքր աշխատութիւնները. Թէոդիկի 1929ի եւ Սիդոնիայի կողքերը չունին պահանջուած ամփոփ ու

Fonds A.R.A.M

սեղմ կերպը ու գեղագիտական տեսակէտով ալ չեմ կարծեր որ միայն արժէք մը ներկայացնեն։ Թէոդիկի մահագրական բաժնին գործերն ալ հետաքրքրական նորութիւն մը չեն պարունակեր, նոյնը կարելի է ըսել առևտրանդման տեսարանին համար (Սիդոնիա, էջ 86)։

Քէպապճեան միայն իր սեւ ու ճերմակի պաշարով կրնայ գոյներու թրթռացումը եւ գրաւչութիւնը արթնցնել մեր մէջ. ասիկա փորագրիչին կամ գծագրիչին ամենամեծ փառքերէն մէկը կը կազմէ՝ ենթադրելով դժուարին թափանցում թէ՛ գոյներու յարաբերական արժէքին եւ թէ՛ անոնց մեր հոգիներուն վրայ արձագանգին խակութեան։

Ամփոփելով ու եզրակացնելով կ'ըսենք. Քէպապճեան հարազատ զաւակն է իր ցարուն, ըլլալով անհատապաշտ եւ ընտրողաբար օգտուող մը ապագայապաշտ ու մասամբ ալ խորանարդապաշտ ու խորհրդապաշտ դպրոցներէն. կը չանայ ու կը յաջողի գծագրութիւնը ըստ կարելւոյն աննիւթականացնել՝ անոր մէջ դնելով իր հոգիին կշռոյթը եւ զգացումները. միտքն ու տեսակ մը երաժշտականութիւն մեծ դեր ունին իր գործերուն մէջ. գիւտեր, բացատրելու նոր ու գրաւիչ ձեւեր եւ զմայլելի ցայտքեր կան հոն, թէեւ երբեմն ալ կը հանդիպիս սովորականին ու կրկնութիւններու։ Իր գիծերուն դիտակցութիւնն ու զգացումը ունի ան։ Կը կարծենք որ տեղ տեղ քիչ մը աւելի նուրբ եւ հատու գիծեր, մանրամասնութեանց աւելի հոգածու կատարելութիւն մը. բազմաթիւ փլաններու աւելի զգոյշ գործածութեան մը միացած՝ քիչ մը աւելի ժպիտ, շնորհ ու լոյս, մարդկային մարմնոյն տրուելիք շատ աւելի մեծ տեղ մը, ընկերային ճնշիչ հնհնութիւններէ ձերբազատում մը, կեանքի տուեալներուն աւելի աննախապաշար ու սրտագին ընդունելութիւն մը շատ բան պիտի շահեցնէին իրեն՝ դարձընելով գինքը արդի ամենէն մեծ ու սքանչելի գեղագարդիչներէն մէկը, քանի որ Հայութեան մէջ անկասկած առաջին գիծին վրայ կուգայ արդէն եւ եթէ միայն արդիական ուղղութիւնը նկատի առնենք՝ ամենամեծն է (1)։

ԳԵՂԱՄ ԽԱՆԱՄԻՐԵԱՆ

Նիւ Եorf

---

(1) Յօդուածագիրը, որ Քէպապճեանի գործեն միայն «Սիդոնիա»յի եւ Թէոդիկի «Տարեցոյց»ին պատկերազարդութիւններուն ծանօթ է, կ'անգիտանայ թէ անիկա ոչ միայն գծագրիչ, այլ նկարիչ է, եւ թէ անոր ամենէն կարեւոր ու լիակատար էջերը —խորհրդանշանական պատկեր կամ զարդանկար— անոնք են ուր իր տեսիլները կ'արտայայտէ գծերով ու գոյներով։ Կը ցաւիմք որ հնարաւորութիւն չունեցանք գտնելու վերարտադրութիւն մը տալու այն զմայլելի գործերուն որոնց լուսանկարը կը հրատարակեմք ներկայ թիւին մէջ։

Ծ. Խ.

Fonds A.R.A.M

ԵՐԱԶ

Իմ երազին
Ծաղկուն գրկին,
Քեզ հետ մէկտեղ
Երանագեղ
Ապրումներով
Սիրագորով,
Կը ճախրէինք
Մինչեւ երկինք։

Աստուածաճուպ
Քու մատներուդ
Շոյանքին տակ,
Ես ըսպիտակ
Արծան մ'էի
Երազանքի՝
Գեղաքանդակ
Ու լուսերանգ։

Գիրգ, գիրգ աստղեր
Վար էր թափեր
Մեր երկնքին
Ջինջ կապոյտին

Ժըպտով զեղուն
Խորհուրդներուն
Գեղեցկաշէն
Արգանդներէն։

Ու գուսաններ
Լոյս ու եթեր
Հագուստներով
Եկած մեր քով
Կ'օրհներգէին,
Կը խնկէին
Մեր սիրային
Սուրբ հեշտանքին։

Ու ճիշտ այստեղ
Հուրքը աճեղ
Օրուան լոյսին
Տառապագիրն
Կաթեց իսկոյն
Իմ աչքերուն,
Ու թըռար դուն
Որպէս թռչուն։

ՆԱՋԵՆԻ

Fonds A.R.A.M

ԻՎԱՆ ԹՈՒՐԳԵՆԵՎ

ՅԱՂԹԱԿԱՆ ՍԻՐՈՅ ԵՐԳԸ

Այս այն է, ինչ որ կարդացի մի հին իտալական ձեռագրում:

Ա.

Տասնեւվեցերրորդ դարի գրեթէ մի-ջում, Ֆերրարայում, (այդ ժամանակ սա ճոխ քաղաք էր մականի ներքոյ իր մեծա-գործ արքիտուքտների, որ պաշտպան էին գեղարուեստների եւ բանաստեղծութեան), ապրում էին երկու երիտասարդներ, Ֆա-բիո եւ Մուճճիո անուններով: Նրանք մեծ-նոյն տարիքից, եւ մերձաւոր ազգական էին, ու հազիւ թէ երբ եւ է բաժանուած. մի ամենաջերմ գուրգուրանք, մանկու-թեան օրերից միացրել էր նրանց: Նրանց յարեւնման դիրքը ամրապնդել էր այդ կապը: Երկուքն էլ պատկանում էին հին գերդաստանների. երկուքն էլ հարուստ էին, անկախ, եւ առանց ընտանեկան կա-պանքների. երկուսի մէջ էլ ճաշակն ու հակումները համանման էին:

Մուճճիո նուիրուած էր երաժշտու-թեան, Ֆաբիոն՝ նկարչութեան:

Ամբողջ Ֆերրարայում նրանց վրայ հպարտութեամբ էին նայում, որպէս պար-ծարանքներ արքունիքին, ընկերութեան եւ քաղաքին: Սակայն, այսու ամենայնիւ, ե-րեւոյթով նրանք միմեանց չէին նմանում, թէեւ երկուքն էլ նշանաւոր էին մի հնար-հալի եւ առոյգ գեղեցկութիւնով:

Ֆաբիոն բարձրահասակ էր, բացգոյն դէմքով, վուշի գոյն մազերով եւ կապոյտ աչքերով:

Մուճճիոն, ընդհակառակն, ունէր թուխ դէմք, սեւ մազեր, եւ իր մութ շագանա-գոյն աչքերում չկար գուարթ պայծառու-թիւնը, եւ ոչ էլ իր շրթներում՝ հաճելի ժպիտը Ֆաբիոի: Նրա խիտ յօնքերը դուրս ցցուած էին նրա նեղ կոպերի վերեւից, այն ինչ Ֆաբիոի ոսկեգոյն արտեւանունքները կազմում էին նուրբ կիսաշրջանակ իր մա-քուր ողորկ յօնքերի ներքեւ: Խօսակցու-թեան մէջ եւս, Մուճճիոն նուազ ոգեւոր-եալ էր:

Այդ բոլորի համար, երկու բարեկամ-ներն էլ նոյնքան նպաստաւոր տպա-ւորութիւն էին գործում տիկիններուի վրայ՝ որպէս տիպարներ տպեստական քաղաքա-վարութեան ու վեհանձնութեան:

Միեւնոյն ժամանակ, Ֆերրարայում ապրում էր մի աղջիկ, Վալերիա անունով: Նա համարւում էր քաղաքի ամենաերե-ւելի գեղեցկուհիներից մէկը. թէեւ շատ քիչ անգամ կարելի էր տեսնել նրան, ո-րովհետեւ նա ապրում էր մի առանձնա-ցած կեանք եւ երբեք դուրս չէր ելնում, բաց ի եկեղեցի գնալուց եւ մեծ տօնի օ-րերին մի պոռոյտ կառաբելուց: Նա ապրում

Fonds A.R.A.M

էր իր մօր հետ, մի այրի կին՝ ազնուական ընտանիքից, թէեւ փոքրիկ հարստութիւնով, եւ որը ուրիշ զաւակ չունէր։

Ամէն նրանց որ հանդիպում էին Վալերիային, նա ներշնչում էր ակամայ հիացման մի զգացողութիւն, եւ նոյնքան ակամայ խանդաղատանք եւ յարգանք, այնքա՛ն համեստ, այնքա՛ն գողտրիկ էր իր կերպարանքը։ կարծես թէ նա իրազեկ էր իր սեփական հմայքի բովանդակ ոյժին։

Ոմանք, ճշմարիտ է, գտնում էին նրան մի քիչ գունատ. նրա աչքերը, գրեթէ միշտ վայրկեակ, արտայայտում էին մի որոշ ամօթխածութիւն եւ նոյն իսկ երկչոտութիւն։ Նրա շրթները հազուադէպ օրէն ժպտում էին, եւ այն էլ միայն նուագկոտ կերպով։ Նրա ձայնը քիչ անգամ ո եւ է մէկը լսում էր։ Բայց տարաձայնուել էր, թէ նա շատ գեղեցիկ էր եւ թէ վակուած իր սեփական սենեակում, առաւօտ կանուխ, երբ տակաւին ամէն բան քաղաքում նիրհում էր, նա սիրում էր երգել հին երգեր ընկերակցութեամբ վիճի որի վրայ երբեմն ինքն իսկ անձամբ նուագում էր։

Հակառակ իր գալկութեան՝ Վալերիա ճաղկում էր առողջութեամբ, եւ նոյն իսկ ծերացած մարդիկ, որ նայում էին նրա վրայ, չէին կարող չմտածել. «Օ՛, ինչքա՛ն երջանիկ է լինելու այն երիտասարդը, որի համար այդ անարատ կոյս կոկոնը, տակաւին փակուած՝ իր թերթերի մէջ, պիտի մէկ օր բացուի ու դառնայ լիակատար ծաղիկ»։

Բ.

Ֆաբիոն եւ Մուճճիօն տեսան Վալերիային առաջին անգամ մի շքեղ հանրային հանդիսում որ տրւում էր հոչակաւոր Լուկրեցիա Բորջիայի որդուն՝ Ֆերրարայի արքիդուքս էրքօլի հրամանով ի պատիւ մի քանի մեծանուն ազնուականների, որոնք փարիզից եկել էին հրաւէրով արքիդքսուհուն որ գուստրն էր Ֆրանսայի թագաւոր Լուի ԺԲ.ի։ Վալերիան նստել էր իր մօր կողքին, մի գեղափարքամ բեմի վրայ, որը կառուցուել էր Բալլադիոյի մի գծագրութեան համեմատ, Ֆերրարայի գլխաւոր հրապարակում, քաղաքի ամենապատուաւոր տիկինների համար։

Ֆաբիոն եւ Մուճճիօն, երկուսն էլ նոյն օրը խանդագին կերպով սիրահարուեցան նրա վրայ. եւ քանզի ընաւ միմիանցից ո եւ է գաղտնիք չէին պահում, նրանցից իւրաքանչիւրը իսկոյն իրազեկ եղաւ թէ ի՞նչ էր անցնում իր բարեկամի սրտում։ Նրանք իրանց մէջ համաձայնուեցին, որ երկուսն էլ փորձեն ծանօթութիւն հաստատել Վալերիայի հետ եւ եթէ նա շնորհ անէ ընտրել նրանցից մէկին, միւսը ենթարկուի նրա որոշումին՝ առանց մրմունջի։

Մի քանի շաբաթ յետոյ, շնորհիւ այն գերազանց համբաւին որ նրանք արժանացէս վայելում էին, յաջողեցան մուտք գտնել այրի կնոջ տունը, թէեւ դժուար էր այնտեղ մտնելու արտօնութիւն ստանալ. նա թոյլ տուաւ նրանց այցելել իրան։

Այդ ժամանակից սկսած նրանք կարողանում էին գրեթէ ամէն օր տեսնել Վալերիային եւ խօսել նրա հետ. ու իւրաքանչիւր օր սէրն ու ցանկութիւնը երկու երիտասարդների սրտերում վառուելով աւելի եւ աւելի ուժեղանում էր։ Վալերիան, այսու ամենայնիւ, նախընտրութիւն ցոյց չտուեց նրանցից եւ ոչ մէկին, թէեւ նրանց ընկերութիւնը բացայայտ կերպով ախորժելի էր նրա համար։

Մուճճիօի հետ նա զբաղւում էր երաժշտութեամբ, բայց նա աւելի խօսում էր Ֆաբիօի հետ, նրա հետ նա նուագ երկչոտ էր։

Վերջապէս, նրանք որոշեցին միանգամ ընդ միշտ խմանալ իրանց բաղդը. եւ ուղարկելով մի նամակ Վալերիային, նրանք խնդրեցին նրանից, որ իրանց հետ պարզ լինի, եւ ասէ թէ որի՞ն նա պատրաստ է տալու իր ձեռքը։

Վալերիան ցոյց տուաւ այս նամակը

Fonds A.R.A.M

իր մօրը, եւ յայտնեց նրան թէ ինք կամենում է մնալ ամուրի, բայց եթէ իր մայրը նկատում է որ ժամանակն է իր համար ամուսնանալու, ապա նա կ'ամուսնանայ որի հետ որ իր մայրը ընտրէ:

Ազնիւ այրի կինը մի քանի արցունք թափեց, մոռածելով որ բաժանուելու էր իր սիրեցեալ զաւակից, սակայն, չկար մի բանաւոր պատճառ մերժելու նրա ձեռքն ուզողներին: Նա հաւատարապէս երկուսին էլ համարում էր արժանի իր դստեր ամուսինը լինել: Բայց, որովհետեւ նա գաղտնապէս ընտրել էր Ֆաբիոին, եւ կասկածելով որ Վալերիան նրան աւելի շատ էր սիրում, նա ընտրեց նրան:

Յաջորդ օրը Ֆաբիոն խմացաւ իր բարեբաղդութիւնը, մինչդեռ Մուծծիոին ծնում էր միայն պահել իր խօսքը եւ գլուխ ծռել:

Եւ նա այդ արեց: Բայց ականատես լինել իր բարեկամի եւ մրցակցի յաղթութեան, այդ աւելի ծանր էր քան ինչ որ կարող էր տանիլ: Նա խլոյն ծախեց իր կալւածների մեծ մասը, եւ հաւաքելով մի քանի հազար դուկատ, որոշեց ճամբորդել դէպի ի հեռաւոր Արեւելքը: Երբ նա Ֆաբիոին հրաժեշտ տուեց, ասաց նրան, որ ինք չի վերադառնալու մինչեւ որ պատ֊ահի թէ իր սիրոյ վերջին նշոյլն անհետացել է իր սրտում: .

Ֆաբիոի համար կսկծալի էր բաժանուել իր մանկութեան եւ երիտասարդութեան օրերի բարեկամից... բայց քերկրալի նախատեսութիւնը մօտեցող երջանկութեան՝ փութով կուլ տալ տուեց բոլոր մխա զգացողութիւնները, եւ նա ամբողջապէս անձնատուր եղաւ յաջող սիրոյ յաւիտենական երազին: Քիչ յետոյ, նա Վալերիայի հետ ծնունդ իր պատկի արարողութիւնը, եւ միայն այն ժամանակ իմացաւ ամբողջ արժէքն այն գանձի որ իր բաղդն էր եղել ստանալ: Վալերիան ունէր մի զմայլելի ամարանոց, մի ստուերամած պարտէզով, Ֆերրարայից քիչ հեռու: Նա իր կնոջ եւ մօր հետ փոխադրուեց այնտեղ:

Այդ, մի երջանկութեան շրջան սկըսուեց նրանց համար:

Ամուսնական կեանքը մի նոր եւ հմայիչ լոյսի մէջ ի յայտ բերեց Վալերիայի բոլոր կատարելութիւնները:

Ֆաբիոն դարձաւ մի նշանաւոր արդիատ. այլ եւս մի պարզ սիրող նկարիչ չէր, այլ մի իրական վարպետ:

Վալերիայի մայրը ցնծութեամբ շնորհակալութիւն էր յայտնում Աստուծոյն երբ նայում էր երջանիկ զոյգի վրայ:

Չորս տարիներ անցան աննշմարելի կերպով, մի հեշտալի երազի նման: Միայն մէկ քանի կարօտում էր երիտասարդ զոյգը, մի պակասութիւն՝ որ ինչպէս մի վիշտ նրանց ողբալ էր տալիս: Նրանք զաւակ չունէին... բայց բոլորովին յոյսերնին կտրած չէին:

Չորրորդ տարուայ վերջերը, վրայ հասաւ մի մեծ եւ իրական վիշտ, Վալերիայի մայրը մի քանի օրուայ հիւանդութիւնից յետոյ մեռաւ:

Վալերիան շատ արցունք թափեց, մի երկար ժամանակ նա չէր կարողանում ընտելանալ իր կորուստին:

Բայց մի տարի էլ անցաւ. կեանքը նորից հաստատել էր իր իրաւունքները, եւ հոսում էր իր հին ճամբով: Եւ ահա, մի գեղեցիկ ամառնայկն երեկոյ, ամենքի համար անսպասելիօրէն՝ Մուծծիոն վերադարձաւ Ֆերրարա:

Գ.

Ամբողջ հինգ տարուայ միջոցին, որ իր բաժանումից ի վեր անցել էր, ոչ ոք ոչինչ չէր լսել նրա մասին. ամէն խօսակցութիւն իր նկատմամբ մեռել էր, որպէս թէ նա անհետացած լինէր աշխարհի երեսից: Երբ որ Ֆաբիոն հանդիպեց իր բարեկամին Ֆերրարայի փողոցներից մէկում, դրեթէ բարձրաձայն աղաղակեց, նախ՝ վրդովմունքից, յետոյ ուրախութիւնից, ու խլոյն եւեթ հրաւիրեց նրան իր ամարանոցը: Պատահեց, որ իր պարտէզում, տա-

Fonds A.R.A.M

նից առանձին, գոնուում էր մի ընդարձակ տաղաւար. նա առաջարկեց իր բարեկամին հաստատուել իր այս տաղաւարում: Մուծծիոն խնդրն համաձայնուեց եւ մի եւնոյն օրը վոխադրուեց այնտեղ իր ծառայի հետ, մի համր, Մալայեցի, — համր՝ բայց ոչ խուլ, եւ արդարեւ, դասելով իր արտայայտութեան արժանութիւնից, նա մի խիստ ուշիմ մարդ էր...: Նրա լեզուն կտրուել էր: Մուծծիոն բերել էր իր հետ երկուասնեակներով արկղներ, լեցուած ամէն տեսակ գանձերով, որոնք իր կողմից հաւաքուած էին իր երկար ճամբորդութեանց ընթացքում:

Վալերիան ուրախացաւ Մուծծիոի վերադարձին համար: Մուծծիոն ողջունեց նրան զուարթագին բարեկամական զգացումներով, բայց հանդարտութեամբ. նրա ամէն մի շարժումից կարելի էր տեսնել, որ նա պահել էր Ֆաբիոին տուած իր խոստումը:

Օրուայ մէջտեղում նա կատարելապէս ամէն բան դասաւորելով տաղաւարը կարգի դրեց, իր Մալայեցին օգնութեամբ. նա բաց արեց հետաքրքրական առարկաները, որ բերել էր իր հետ, գորգեր, մետաքսեայ նիւթեր, թաւշեղէն ու ասեղնագործուած զգեստներ, զէնքեր, բաժակներ, սրնակներ, թասեր, կիտուածանկարներով զարդարուած, իրեր՝ ոսկուց եւ արծաթից, մարգարիտներով եւ սերուզակներով ճոխացած. քանդակուած արկղիկներ յասպիսից եւ վղոսկրից. կտրուած սրուակներ, շիշեր, համեմներ, խունկեր, վայրի գազանների մորթեր, անճանօթ թռչունների փետուրներ, եւ բազմաթիւ ուրիշ թանկագին բաներ, որոնց բուն գործածութիւնը թուում էր խորհրդաւոր եւ անըմբռնելի:

Այս բոլոր թանկագին իրերի մէջ գոնուում էր մի հարուստ մարգարտեայ մանեակ, նուիրուած Մուծծիոին Պարսից թագաւորի կողմից, իր մի ինչ որ գաղտնի մեծ ծառայութեան համար: Նա Վալերիայից արտօնութիւն խնդրեց, որ այդ մանեակը իր սեփական ձեռներով նրա վզից կախէ: Նա զգաց որ մանեակը շատ ծանր էր եւ նրա մէջ կար մի տարօրինակ ջերմութիւն... Թուում էր թէ նա այրում էր իր մորթը: Երեկոյին, ընթրիքից յետոյ, երբ նրանք նստել էին ամարանոցի պատշգամում, տուբերալից դաւինեծաղկների եւ տարգենների հովանու տակ, Մուծծիոն սկսեց պատմել իր արկածները: Նա պատմեց հեռաւոր երկիրների մասին, որ տեսել էր, ամպամած կատարներով լեռների եւ անապատների, ծովանման գետերի մասին: Նա պատմեց լայնածաւալ շէնքերի և տաճարների, հազարամեայ ծառերի, ծիածանային երանգներով թռչունների եւ ծաղիկների մասին:

Նա յիշատակեց այն քաղաքներն եւ ժողովուրդներն որոնց այցելել էր... նրանց անուններն իսկ մի դիւթական պատմութեան նման էին: Ամբողջ Արեւելքը ընտանի էր Մուծծիոին: Նա ճամբորդել էր Պարսկաստան, Արաբիստան, ուրտեղ ձիերը ամենից եւ աւելի գեղեցիկ են քան ո եւ է ապրող արարածներ: Նա թափանցել էր Հնդկաստանի մինչեւ սիրտը, ուրտեղ մարդկային ցեղը ահռելի է վեհաշուք ծառերի նման: Նա հասել էր Զինաստանի եւ Թիբէթի սահմանները ուրտեղ կենդանի աստուածը, Մեծ Լամա կոչուած, աշխարհի վրայ ապրում է հեղ աչքերով մի լուռ մարդու դիմակի տակ:

Հրաշալի էին իր պատմութիւնները: Ֆաբիոն եւ Վալերիան, երկուսն էլ, համայուած՝ լսում էին նրան: Մուծծիոի կերպարանքը իրապէս շատ քիչ փոխուել էր. նրա դէմքը մանկութիւնից թխագոյն լինելով, աւելի եւս թխացել ու այրուել էր մի աւելի կիպիչ արեւի ճառագայթների տակ: Իր աչքերը՝ երեւում էր որ աւելի խոր ընկած էին քան առաջ, եւ այդքան էր մեծացել փոփոխութիւնը, բայց իր դէմքի արտայայտութիւնը տարբեր երեւոյթ էր ստացել. կեդրոնացել եւ ամրացել էր: Եւ երբեք աւելի կենդանութիւն ցոյց չէր տալիս, քան երբ նա վերյիշում էր այն վտանգները, որոնց գիշերները պատահել

Fonds A.R.A.M

էր անտառներում, ուր արձագանգում էին վագրերի մռնչիւնները, եւ կամ օրուայ մէջ ամայի ճանապարհներում՝ ուր վայրենի ֆանատիկոսներ դարանակալ սպասում էին ճամբորդների՝ սպանելու համար նրանց ի պատիւ իրանց երկաթեայ աստուածուհուն, որը պահանջում է մարդկային զոհեր։

Եւ Մուծծիօի ձայնը աճել եւ ուել է խորացել էր. իր ձեռները, իր ամբողջ մարմինը կորցրել էր համարձակ շարժումը, որ մանուկ յատուկ է իտալական ցեղին։ Օգնութեամբ իր ծառայի, խանարհամիտ, արթուն Մալայեցուն, նա ցոյց տուեց իր հիւրերին մի երկու ձեռնածութիւններ, որ ինք սովորել էր Հնդիկ բրահմիններից։ Այսպէս, օրինակի համար, սկզբում ինքնիրան թագցնում էր մի վարագոյրի եաեւ, եւ ապա յանկարծակի երեւում էր նստած օդում, ոտքերը ծալապատիկ, իր մատների ծայրով թեթեւօրէն սեղմելով հընդկական եղեգից մի գաւազան՝ ուղղահայեաց դիրքում դրուած. որը ոչ սակաւ ապշեցրել էր Ֆաբիօին ու դրականապէս ահաբեկել Վալերիային... «Միթէ՞ նա մի կախարդ չէ», մտածում էր նա։ Երբ որ նա շարունակելով սուլում էր մի վոքրիկ սրինգի վրայ, դուրս կանչելու համար ընտելացրած օձերի՝ ծածկուած մի կողովի մէջ, ուրտեղից նրանց թափոյն, տափակ գլուխները սարսռացնող լեզուներով երեւում էին մի մանուկ գունաւոր ծածկոցի ներքոյ, Վալերիան աստիճանաբար լինելով՝ խնդրեց Մուծծիօից, որ, ինչքան կարելի է. շուտով մէկ կողմ պնդէ այդ զզուելի արարածները։

Ընթրիքի ժամանակ, Մուծծիօն հրամայեց իր բարեկամներին Շիրազի գինի՝ մի կլոր, երկարավիզ սրուակով։ Դա մի արտաքոյ կարգի բոյր եւ թանձրութիւն ունէր, մի ոսկեղէն գոյն՝ իր մէջ մի կանաչ շուքով եւ վայելում էր մի աստիճանակ պայծառութեամբ, երբ որ թափւում էր մանրիկ յասպիս բաժակներում։ Համով տարբերւում էր եւրոպական գինիներից, շատ քաղցր եւ հոտաւէտ էր. և խմելով կամաց, փոքր ումպերով, առաջացնում էր մի հաճելի թմրութիւն բոլոր անդամներում։

Մուծծիօն Ֆաբիօին եւ Վալերիային խմցրեց մի բաժակ այդ գինուց, եւ մի բաժակ էլ ինք խմեց։ Ծռելով վար իր բաժակը, նա ինչ որ ցանց մրմնջաց, ու շարժեց իր մատները. Վալերիան այդ նկատեց։ Բայց Մուծծիօի բոլոր կատարածներում, ամբողջ կենցաղում, մի ինչ որ սովորականից դուրս, օտարոտի բան կար։ Վալերիան մտածում էր. «Նա կարո՞ղ էր արդեօք լինել մի ինչ որ նոր հաւատք հնդկաստանում, եւ կամ արդեօք այդ այնտեղի սովորութի՞ւնն էր»։ Ապա, մի կարճ լռութիւնից յետոյ, նա հարցրեց նրան. «Ճամբորդութեան մէջտեղում պահե՞լ է իր սէրը երաժշտութեան։»

Մուծծիօն, պատասխանելով՝ հրամայեց Մալայեցուն բերել էր հնդկական չուքակը. այդ չուքակը, այժմեան մեզ ծանօթ չուքակների նման էր, բայց, վոխանակ չորս լարերի, նա ունէր միայն երեք. վերեւի մասը ծածկուած էր մի կապտագոյն օձի մորթով, եւ եղեգեայ բարակ ազեղը կխաղուանի ձեւով էր. նրա ծայրագոյն եզրում փայլում էր մի սրածայր ագամանդ։

Մուծծիօն նախ նուագեց մի քիչ սրտառուչ եղանակներ, ազգային երգեր, ինչպէս ինքն էր անուանում նրանց, որ տարօրինակ եւ նոյն իսկ բարբարոսական էին թւում իտալական ականջին։ Մեղմապէս լարերի ձայնի հնչումը ոչ բացին եւ թոյլ էր, բայց երբ Մուծծիօն սկսեց վերջին երգը, գործիքը յանկարծ մի նոր ուժ ստացաւ եւ հնչեց ներդաշնակութեամբ եւ օրեղութեամբ։ Խանդաւորբոք մեղեդին հոսում էր ազեղի լայն հարուածների ներքոյ, հեշտագին օրէն գալարուելով ու կծկուելով՝ ճիշդ օձին նման, որ փաթաթուել էր չուքակի կատարը։ Եւ այնպիսի կրակ, այնպիսի յաղթական երանութիւն ցոլանում եւ այրում էր այդ մե-

Fonds A.R.A.M

ղեղու մէջ, որ Ֆաբիոն եւ Վալերիան իրանց սրտի ճմլուիլն զգացին եւ լաց եղան... Մինչդեռ Մուճճիոն, գլուխը խոնարհած, եւ սերտ փարած չուխակին, այտերը գունատ, յօնքերը իրարու մօտեցած ու միակ ուղիղ գիծ կազմած, աւելի եւս ինքն իր մէջ կեդրոնացած և հանդիսաւոր էր երեւում: Եւ աղեղի ծայրում գտնուած ապամանդը լոյսի կայծեր էր արձակում—կարծես թէ այն էլ վառուում էր երկնային երգի կրակով: Երբ որ Մուճճիոն վերջացրեց, և տակաւին չուխակը ամուր բռնած իր ծնօտի եւ ուսի մէջտեղում, վար ձգեց իր ձեռքը, որ բռնել էր աղեղը, «ի՞նչ էր այդ, ի՞նչ էր այդ որ նուագեցիք մեզ համար», աղաղակեց Ֆաբիոն: Վալերիան ոչ մի խօսք չարտասանեց—բայց նրա ամբողջ էութիւնը՝ երեւում էր որ արձագանգում էր իր ամուսնու հարցմանը: Մուճճիոն դրաւ չուխակը սեղանին վրայ— և թեթեւ կերպով իր մազերը դէպի ետեւ նետելով, պատասխանեց մի քաղաքավարի ժպիտով. «Այդ մեղեդին, այդ երգը, ես մի անգամ լսեցի Սէյլանի կղզում»:

«Այդ երգը, այնտեղ, մարդկանց մէջ, ծանօթ է, իբր երգը երջանիկ, յաղթական սիրոյ»: «Նուագի՛ր այդ նորից», Ֆաբիոն մրմնջում էր: «Ո՛չ, նա այլ եւս չի կարելի նուագուել», պատասխանեց Մուճճիոն: «Բաց ի դրանից, այժմ շատ ուշ է: Սկսեօ-

րա Վալերիան պէտք է որ հանգստանայ, եւ ժամանակն է, որ ես էլ հանգստանամ... ես յոգնել եմ...»:

Ամբողջ օրուայ մէջտեղում, Մուճճիոն Վալերիայի հետ յարգանքով եւ պարզութիւնով վարուեց, որպէս նախկին օրերի բարեկամ, բայց երբ դուրս գնաց, նա սեղմեց նրա ձեռքը շատ պինդ, ճմլելով նրա մատները իր ափի մէջ, եւ այնքան ուշադրութեամբ նայելով նրա երեսին որ թէեւ նա իր արտեւանունքները չբարձրացրեց, սակայն եւ այնպէս նա զգաց նրա նայուածքը իր յանկարծակի այրուող այտերի վրայ:

Նա ոչինչ չասեց Մուճճիոին, բայց մէկ կողմ թօթափեց իր ձեռքը, եւ երբ Մուճճիոն արդէն գնացել էր, ակնկառոյց կերպով նայեց դրանը, որից նա դուրս էր եկել: Յիշեց թէ ինչպէս ինքը մի քիչ վախենում էր: Նրանից, նոյն իսկ նախկին օրերում... և այժմ նա երկբայութիւնից նուաճուած էր զգում իրան:

Մուճճիոն գնաց իր տաղաւարը, ամուսինն ու կինը գնացին իրանց հնձանեակը:

Շիգակո

Թարգմ. Պ. ՇԻՐԱԶԵԱՆ

(Շարունակելի)

Fonds A.R.A.M

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋՈՎ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԵԼԻՍ

ՄԻ ԷՋ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

1925 թ. Օգոստոսի 1ից 2 գիշերուան մէջ՝ թափառելով Հայաստանի գիւղական ճանապարհներով, հեռուէն մի հայ ժողովրդական երգի: Մութն ընկած էր եւ ես կ'ուզէի աւուն վերադառնալ: Այդ վայրկեանին մի բարձր, աղերսալից նօթա կարեց գիշերային զով օդը: Մի ուժգին բարձր ալտնօրի ձայն անհուն երկար պահեց այդ նօթան, աղերսեց. եւ երբ սկսեց թուլանալ, դողդոջուն ու լայն ալիքներով դէպ ի վախճան բերաւ այդ նօթան:

Մնացի քարացած, այնքան սրտիս դպաւ այդ հնչիւնը: Այդ մէկ նօթան աւելի էր քան թախիծ կամ հեշտանք մի թոյլ մարդու, դա մի ամբողջ ազգի հաւաքական զգացողութեան արտայայտութիւն էր, մարդկութեան մի տանջուած մասի կենդանի ազերսանքը: Այդ մէկ նօթան ինձ համար աւելի արժէք ստացաւ քան Վակների ամբողջ «Տրիստան» օպերան:

Այս մտածողութիւնները, աւելի ճիշտ լինի ասելու՝ զգացողութիւնները, հազիւ մի քանի վայրկեանի տեւողութեամբ վրաս իյնան, երբ վերոյիշեալ ձայնը նորէն նոյն նօթան արձակեց, բայց պակաս ուժգին: Յողնածութիւնս մի ակնթարթում անհետացաւ, քունս փախաւ եւ ես ճանապարհիս շեղուեցի՝ հետեւելով այդ ձայնին, որ դէպ ի անտառին խորքերը կը հեռանար: Այս երկրորդ նօթան վախճան չառաւ, բայց եղանակ դարձաւ, որին արտայայտիչ ոյժին տպաւորութիւնը խօսքերով չեմ կարող յայտնել. ասել թէ դա յօրինուած է դօրիական գամմային վրայ, որ դա ներկայացնում է եւեւէնների մի շարք, կարճ և երկար բախումների մի յաջորդութիւն, դա ինձ նոյնչափ անմիտ կ'երեւայ, որչափ ուզենալ բացատրել գոթական տաճարի ազդեցութիւնը՝ նրա երկարութիւնը կամ լայնութիւնը մատնանիշ անելով:

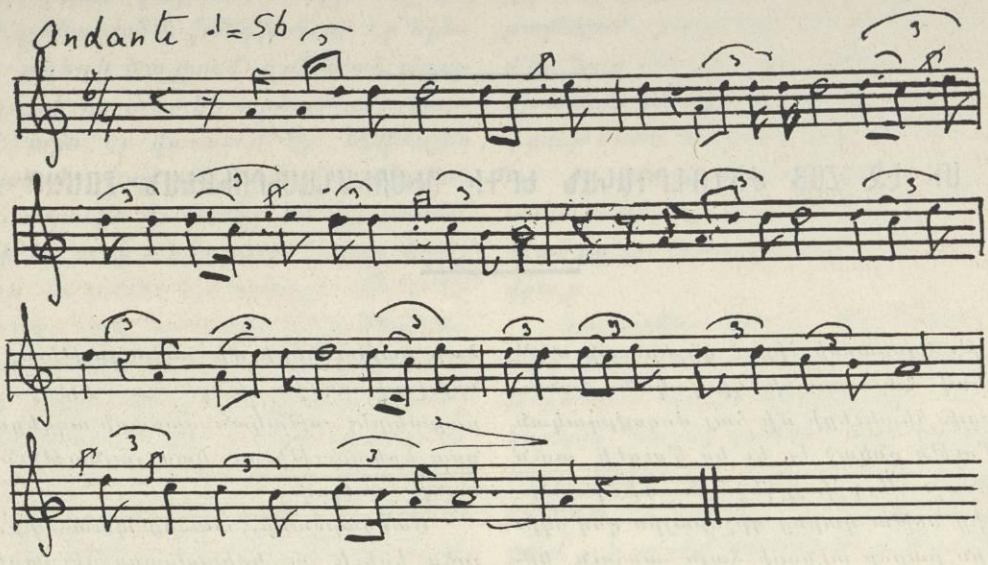
Յանկարծակի, առանց պատճառի, երգիչը լռեց. երեւի հայ երիտասարդ գիւղացի էր, որ իր գիւղը կը դառնար: Ես մնացի, ինչպէս կախարդուած, սիրտս այրուած, մեն մենակ՝ անտառին մէջ: Մի քանի արտասուք պէտք էր այն չղացունց վիճակից ինձ հանելու համար: Տուն վերադարձայ այն հաստատ համոզմունքով, որ կեանքիս ամենաուժեղ երաժշտական տպաւորութիւնը ունեցայ այդ իրիկուն:

Աւելի յետոյ, թափառելով Ազրբէյճանի մէջ եւ շատ հայկական երգեր լսելով, կարողացայ դրանց երկու տեսակի բաժանել: Իբրև օրինակ առաջին տեսակի, որ կ'ուզէի անուանել «Ասիական տեսակը», առաջարկում եմ մի ժողովրդական եղանակ, որ գրի առած է երգահան Պ. Անուշաւան Տէր-Ղեւոնդեանը: Այդ եղանակին մէջ բոլոր երաժշտական զարդարանքները (mélismes) կարելի է դանել: Պէտք է նկատել, որ երբ ասիական մեղեդին գրի պիտի անցնել, կամ աւելի լաւ է ասել՝ երբ այդ եղանակը կ'ուզենք զօռով պատկեցնել Պրօկուստի անկողնին մէջ — (եւրոպական երաժշտական օրէնքին համեմատ)— եղանակին մասնաւոր դեղեցկութիւնը կորչում է, այն դեղեցկութիւնը, որ մինչեւ իսկ պարզ tonalité *ունենալով, մի տեսակ* entre tonalité *ունի, որ մասնաւոր երաժշտական տրամադրութիւն է ստեղծում, չափի անսահման նըր-*

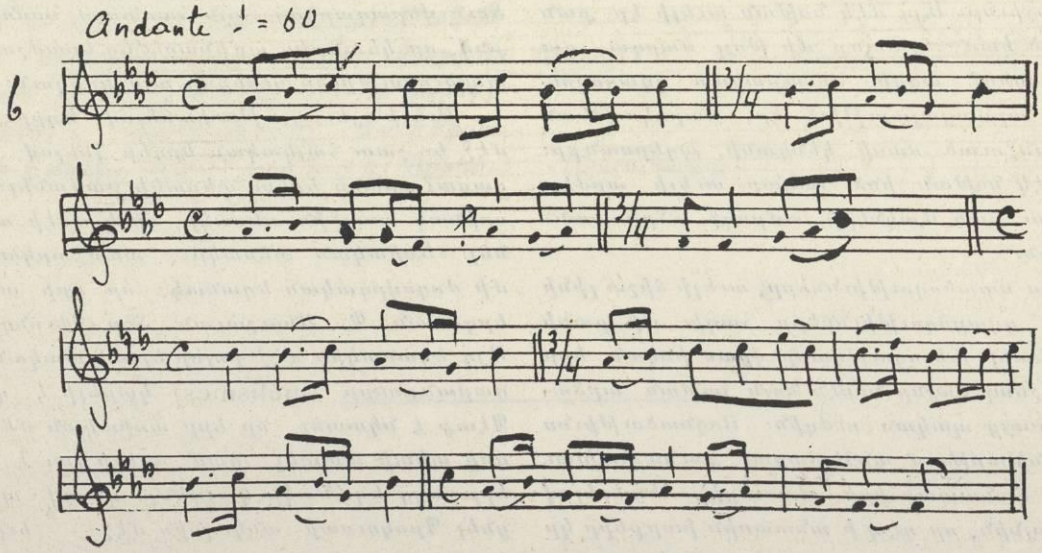
Fonds A.R.A.M

բութիւններ բերում, որոնց մենք ամենևին սովոր չենք։

Այս առանձնայատկութիւնները կարող են պարզել, թէ ինչու զանազան եւրոպական եղանակները նոյն ձեւով չեն կարող արտայայտել ասիական եղանակը. մեր երաժշտական միջոցներով նոքա ասիական եղանակի էութիւնը չեն կարող թարգմանել, եւ երաժիշտները ստիպուած են եւրոպական արտայայտութիւն տալ ասիական եղանակին։

Իբր օրինակ երկրորդ տեսակի, որ կ'ուզէի անուանել «եւրոպական տեսակը», կը դնեմ այստեղ մի դմայլելի ժողովրդական երգ, որ լսեցի Կովկասի գերմանական colonie Հելլենդօրֆ գիւղում մի հայ վարժապետից։

Այս երգին չափը չունի այն նեարդային թրթռումը (vibration), այն նեարդային անչափ նուրբ անկանոնութիւնը, բայց դարձած է թեմաաիք, այսպէս ասած քաղաքակրթուել է։ Այն impondérableը որ կայ մեղեդիի շէնքին մէջ (modes), ընդունած է այնպիսի երաժշտական լեզու, որ մեզ եւրոպացիներիս մօտիկ է, այնպէս որ կարելի է հաստատել, թէ այդ մեղեդին՝ բաղդատմամբ առաջինին՝ չունի նոյն ներաժութիւնը, բայց եւ այնպէս այն-

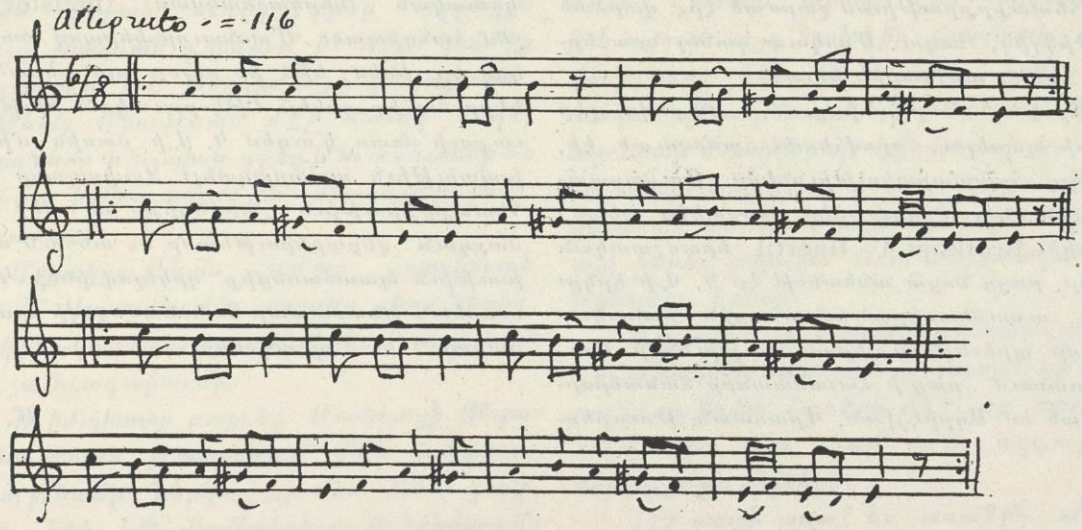
Fonds A.R.A.M

չափ արտայայտիչ է, որ նրա հատասարը դժուար է հանդիպիլ եւրոպական մեղեդինեբին մէջ։ Այդ երգը կը կոչուի «Սարի Գէլին», սարի հարսը։ Երկու սիրահարների դիալօգն է։ Կ'ուզեմ բովանդակութիւնը այստեղ յայտնել, իբրեւ նմոյշ հայկական սիրային քնարերգութեան, բայց երաշխաւոր չեմ կատարեալ ճշդութեանը, որովհետեւ հայ վարժապետը շատ քիչ գիտէր ռուսերէն լեզուն, իսկ ես ամենեւին չեմ հասկանում հայերէնը։

«Հեռու կը փայլէ Փարվանա լեռը.
Աա՛, սարի եա՛ր, սարի եա՛ր,
Ի՞նչ պիտի անեմ։
Կանչէ՛, կանչէ՛ այստեղ եարիս։
Երանի՛ իր մայրը մեռած լինէր
Նրան ծնելուց առաջ»։

«Հեռու կը փայլէ Փարվանա լեռը,
Աա՛ ինձի, սարի եա՛ր, սարի եա՛ր,
Ի՞նչ պիտի անեմ։
Գնա՛ ճանապարհովդ, հովի՛ւ, որովհետեւ սիրած եմ քեզ։
Երանի՛ մայրդ մեռած լինէր
Քեզ ծնելուց առաջ»։

Երրորդ ձեւի երգերը պիտի յիշեմ համառօտ կերպով։ Այդ եղանակները յօրինուած են շատ բնական երաժշտական տաղաչափութեամբ (période), մեծ մասամբ խմբովին կ'երգուին եւ փոխանցում (transition) են դէպի հայկական նուագարաբանների երաժշտութիւնը։

Ահա բովանդակութիւնը, որ Թիֆլիզի մի հայ դերձակուհի նշանակեց ինձ համար.

«Կողքի միջով կը վազեն «արաբա»ներ.
Սրտի թելեր կը կտրուին.
Համացուկ շարժէք, կառքեր, համացուկ,
Որ կարողանամ իր գուլպան կապել։
Կ'ուզէի գեղեցկութեան խալ լինել կուրծքիդ վերայ,
Կ'ուզէի քեզ համբուրել ամբողջ գիշեր,
Ես քո սիրած եարն Հարօն.
—Ջահիլ աղջիկ, արի՛ մեր այգի,
Այնտեղ բանանք մեր սրտեր,
Եւ իմ թշնամիս կը դեղնի
Երբ տեսնէ մեր ջերմ համբոյրներ։

Թէեւ ես չունեմ ոչ մի լեզուագիտական յատկութիւն, բայց կարծում եմ, որ այս բանաստեղծութիւնը կարող է գաղափար տալ հնչիւնի մասին այդ լեզուի, որ պատկանում է հնդկա-եւրոպական ընտանիքին։

ԱԼՕԻՍ ՄԵԼԻՇԱՐ

Թարգմանութիւն գերմաներէնից
«Musikblätter des Anbruch»էն
No. 4, 1927, Vienne
ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԲԱԲԱՅԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ

Պ. Ալօխս Մելիշար —երաժիշտ - երգահան (compositeur) է, օրքեստրի դեկավար, նոյնպէս եւ դիտուն երաժիշտ ֆոլքլօրիստ (ժողովրդական երգերի մասնագէտ)։ Այս յօդուածին առթիւ նամակագրութիւն ունեցած լինելով իր հետ, ուշերով չեմ համարում իր նամակներից, գաղղիերէն ու գերմաներէն գրուած, մի քանի քաղուածքներ թարգմանել, որտեղ իր համակրութիւնը եւ հիացմունքը նա կ'արտայայտէ հայ երաժշտութեան վերաբերմամբ.

Բեռլին, 6 Մարս 1928

« ... Ահա տարիներ կան որ չեմ կարող կոմիտաս վարդապետին երկերը ձեռք բերել։ Պետական Ազգային Գրադարանին տեսուչ Պր. Տէր-Յակոբեան Էջմիածնում իմ մասնաւոր հետաքրքրութիւնս շարժած էր. փորձած էի Թիֆլիզ, Բագու. Մոսկուա դտնել նրա երկերը, բայց անհնարին եղաւ։

Այսուհետ՝ Գերմանիայում, մտքովս չէր անցնի պատելու, որովհետեւ համոզուած էի, որ այդ հրատարակութիւնները Ռուսաստանում են եղել։ Իսկոյն ձեր նամակից յետոյ դիմեցի Brotkopt U. Haertil երաժշտական տունը, բայց նոցա անձանօթ էր Կ. Վ.ի երկը։ Թէեւ ուսումնասիրած եմ ահագին քանակութեամբ արեւելեան երաժշտութիւններ Ռուսաստանում (բաց ի Հայաստանից ճանապարհորդած եմ Ադրբէյջան, Վրաստան, Թուրքեստան), բայց ինձ մանաւորապէս հետաքրքրում է հայ երաժշտութիւնը, ինչպէս և այդ ազգը որ այնքան մտաւորական է եւ աշխատասէր եւ որ այնքան յառաջադիմում է։»

Բեռլին, 27 Յունիս 1928

Այն ամենը, ինչ որ դուք ինձ գրում էք կոմիտասի՝ այդ զարմանալի անձնաւորութեան մասին՝ ինձ անհուն հետաքրքրութիւն է պատճառում։ Ափսոս, որ այդ ահռելի հիւանդութիւնը վախճան բերած է իր այդքան արդիւնաւոր ստեղծագործութեանը։ Նրա դաշնաւորումները զմայլելի են, կարելի է ասել օրինակելի։

Բաց ի Բելա Բարտոկի (Հունգարացի մեծ երաժիշտ) գործից, երբեք այդպիսի նուրբ եւ կատարեալ՝ արեւելեան երաժշտութեան վարպետական ներդաշնակման (meisterhaft) չեմ հանդիպած։ Մանաւոր կերպով շնորհակալ կը լինեմ, եթէ իր բոլոր լոյս տեսած երկերը հաճիք ղրկել։ Եթէ բաւական նիւթ հաւաքուի մօտս, կ'ուզեմ Կ. Վ.ի մասին մի աշխատութիւն պատրաստել։ Չափազանց մեծ հետաքրքրութիւն շարժեցիք իմ մէջ այդ մարդուն վերաբերութեամբ եւ անհուն ուրախութիւն պատճառեցիք՝ ղրկելով ինձի Կոմիտասեան Խնամատար Յանձնաժողովի հրատարակած 1 եւ 2 պրակները։»

Մ. Բ.

Fonds A.R.A.M

ԱՐԻԵՍՏՆԵՐԻ ՈԼԻՄՊԻԱՍԸ ՄՈՍԿԻԱՅՈՒՄ

Այս ամառ Մոսկուայի մէջ տեղի ունեցաւ Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւնների Միութեան մէջ ապրող ժողովուրդների թատրոնների եւ արուեստների առաջին համամիութենական Ոլիմպիադը, որ տեւեց մի ամբողջ ամիս։

Այդ Ոլիմպիադը քաղաքական և կուլտուրական խոշոր նշանակութիւն ունէր։ Նա պիտի ցոյց տար սովետական իշխանութեան վարած ուղիղ գիծը ազգային խնդրի լուծման գործում եւ միւս կողմից ցուցադրէր, թէ շնորհիւ այդ քաղաքականութեան՝ Միութեան մէջ մանող ժողովուրդները ինչպիսի զգալի նւաճումներ են ունեցել իրենց ազգային մշակոյթի բնագաւառում։

Մրցակցութեան համար հրաւիրուած էին 17 թատրոն 14 տարբեր լեզուներով, 10 կինո-կազմակերպութիւն եւ 8 ազգային երգչախումբ։

Ոլիմպիադը բացուեց Մոսկուայի Յեղափոխութեան թատրոնում մեծ հանդիսաւորութեամբ։ Ներկայ էր մօտ 1000 հոգի, որոնք եկել էին մանակցելու Ոլիմպիադին սովետական բազմաթիւ հանրապետութիւններից։ Բացման ճառում, կազմակերպիչ կոմիտէի եւ Ռուսաստանի Արեւմտեան գլխաւոր կոմիտէի նախագահ Ֆելիքս Կոնը յայտարարեց, որ մենք այս Ոլիմպիադով ուզում ենք ցոյց տալ համաշխարհին, թէ եթէ ցարական Ռուսաստանում, ինչպէս եւ մինչեւ օրս կապիտալիստական այլ երկրներում, ազգային ինքնորոշման եւ մշակոյթի խնդիրները լուծել էին եւ լուծում են ճնշումներով, հրացանազարկութեամբ, քանտով, տեղահանութեամբ ու կոտորածով, սովետական իշխանութիւնը հնարաւորութիւն է տալիս իր դաշնակից ամէն մի ազգութեան, կուլտուրական թէ անկուլտուրական, այդ մեծ ընտանիքին է, իր ուզած չափով զարգացնելու իր լեզուն, գրականութիւնը, արեւտուրը, որի պեղեցիկ ապացոյցը պիտի լինի այս Ոլիմպիադը։ Ցարական Ռուսաստանում հպատակ ժողովուրդների համար մի երաժշտութիւն կար, դա «շղթաների երգն» էր, երբ նրանց յեղափոխական գործերի համար աքսոր էին ուղարկում, իսկ այսօր այդ նախկին հպատակ ժողովուրդները եկել են այստեղ իրենց պետական թատրոնական խումբերով, իրենց արեւտրի մշակներով, կինոներով եւ երգչախումբերով, ոչ թէ իբրեւ մի դեկորատիվ զարդ մի ինքնակալ պետութեան, այլ իբրեւ իսկական տեր սովետական լայնածաւալ երկրի։

Ազգային քաղաքականութեան հանդէպ գոհունակութեան շունչը լսւում էր և այն բոլոր ողջոյնի ճառերի մէջ, որ արտասանում էին այս կամ այն ազգութեան ներկայացուցիչները։

«14 տարի առաջ ես առաջին անգամ Մոսկուա մտայ ծպտեալ կերպով, յայտարարեց Հրէական Պետական Թատրոնի դեկավարը, ասկայն ցարական ոստիկանութիւնը հետապնդեց ինձ եւ դուրս շպրտեց քաղաքից իբրեւ «իրաւազուրկ» հրեայի։ Իսկ այսօր ես մտնում եմ այս կարմիր Մայրաքաղաքը իբրեւ մի համազօր քաղաքացի, իբրեւ այս երկրի աէրերից մէկը, մտնում եմ ոչ թէ մենակ, այլ հետս ուղեկցելով 100 հոգուց բաղկացած մի հրէական դերասանական խումբ։»

Տխուր անցեալի վերյուշերով սկսեց իր ողջոյնի ճառը նաեւ Հայաստանի Պետական Թատրոնի դեկավար՝ Սբովը։

Fonds A.R.A.M

«Մինչեւ օրս, ասայ նա, Հայաստանից Մոսկուա էին հասնում կոտորածների ու Ջարդերի աղեխարշ լուրեր: Այսօր այդ ամէնը, իբրեւ մի եպերելի յուշ, պատմութեան գիրկն ենք յանձնել մենք եւ եկել ենք արդէն ցոյց տալու ձեզ մեր անդուլ աշխատանքի արդիւնքները մշակոյթի եւ արուեստի ասպարիզում»:

Վերջումը խօսեց լուսաւորութեան ժողովրդական նախկին կոմիսար Լունաչարսկին, որ կանգ առաւ սովետական իշխանութեան վարած քաղաքականութեան վրայ ազգային մշակոյթի խնդրում:

Հայաստանից Ոլիմպիատին մասնակցելու համար եկել էին՝ 1. Պետական թատրոնը, 2. Պետական կոնսերվատորիայի երգչական խումբը, 3. Հայ աշուղների խումբը, 4. Արմեն-կինօ կազմակերպութիւնը:

Հետեւեալ անգամ մենք փոքրիկ ակնարկներով ցոյց կը տանք, թէ ո՞ր ժողովուրդը ի՞նչ էր բերել ցուցադրելու Ոլիմպիատին եւ թէ ի՞նչ նւաճումներ են ունեցել տարբեր ազգութիւններ սովետական իշխանութեան այս վերջին տասնամեակին:

ԿԱՐԷՆ ՄԻՒՔԱՅԷԼԵԱՆ

Մոսկւա

ՆԻՒԹԵՐ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՒԵՇԻԿ ՍԵՌԻ ՄԸ ՍԿԻԶԲԸ, ՋԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԵՒ ՎԵՐՋԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ա.

Կ. Պոլսոյ Հայերը, իրենց գաղթականութեան սկզբնական շրջանին ընդհանրապէս աստուածավախ եւ եկեղեցասէր կեանք մը վարած են: Օրուան հացը ճարելով ընտանեկան բոյն մը կազմելը իրենց համար կէտ նպատակի ընտրելով, մեծ ճիգերով և վերջին ծայր խնայասիրութեամբ անտեսական վիճակնին բարելաւելու աշխատած են:

Ուրիշ կերպ ալ չէին կրնար ընել: Իրենք արդէն բանի կերպով Օսմանեան մայրաքաղաքը բերուած մարդիկ, կեանքի բոլոր դառնութիւնները ցմրուր քամած, բոլոր յոյսերնին Աստուծոյ եւ անոր սպասումներուն վրայ դրած էին: Պատրիարքներու իշխանութիւնը շատ մեծ էր այն ժամանակները:

Այսօր՝ թուրք կառավարութենէն յատուկ առանձնաշնորհումներ ալ ստացած էին, իրենց հօտը ուղղակի պատժելու՝ կարգ մը յանցանքներու համար:

Յօսքերնիս մասնաւորապէս ԺԹ.—ԺԶ. դարաշրջաններու վրայ է:

Քանի՛ ընտանիքի պատկառելի հայրեր սա՛ կամ նա՝ պատճառով ֆալախայի հարուածները ամենայն հլութեամբ ճաշակած

Fonds A.R.A.M

են եւ նոյն իսկ աքսորուած, այնպիսի յանցանքներու համար, որոնք այսօր սովորական եւ անհնշան դէպքերու կարգ անցած են։

Այս տեսակ մթնոլորտի մէջ ապրող մարդոցմէ՝ մարքի ազատ արտադրութիւն կարելի չէր սպասել։ Արդէն, գրական կեանք գրեթէ գոյութիւն չունէր այդ միջոցներուն Պոլսոյ մէջ։ Գրիչ շարժել գիտցող մարդիկ — «սիրասուններ» եւ եկեղեցականներ— մեծ մասամբ՝ կրօնական ճեռագիրներ, երազահաններ եւայլն ընդօրինակելով կը բաւականանային։

Բայց ժէ. դարը այս կարգուսարքը բոլորովին փոխեց։ Պոլսեբնակ Հայերը տնտեսական կացութիւննին բաւական շըտկած ըլլալով, իրենցմէ մաս մը շուտով բիւզանդական շռայլ եւ ցոփ կեանքին վարժուեցաւ։ Մանաւանդ Ջուղայեցի վաճառականները, որոնց մասին Գրիգոր Դարանաղցին իր ժամանակագրութեան մէջ եւելօքանննպատաստեղեկութիւններ տուած է։

Այս Ջուղայեցի վաճառականները, որոնք պարսկահպատակ Հայեր էին, մասամբ հաւատքնին ուրացան ու սիրող տարրին հետ ձուլուելով առեւտուրի առակ արիւն մը ներմուծեցին անոր երակներուն մէջ։ Մնացածները՝ պարսկա-թրքական պատերազմներու հետեւանքով կամաց կամաց հեռացան Պոլսէն, առանց արմատ բռնելու. իրենց հետեւեցան կաֆայեցի, Ագուլեցի, Նախիջեւանցի հարուստ Հայերը ու ասոնց տեղ երեւան եկաւ ուրիշ նոր դասակարգ մը, այն է Ակնցի, Բենկլցի (Բինկեանցի), Ասլանեանցի սեղանաւոր և վաճառական սերունդը։ Այս սեղանաւորները, Տէրութեան ապագանիին, եալարքոնեարուն, փաշաներուն, վալիներուն գործառնութիւններուն ընկերակցելով, անոնց խիստ ազդեցիկ պաշտպանութիւնը միշտ վայելեցին։ Օրուան Պատրիարքը ձեռքերնուն մէջ խաղալիկ դարձնելով, որոշ բացառութիւններէ զատ, բացէ ի բաց խնդիր եւ շուայտ կեանքի մը հեշտութիւններուն անձնատուր եղան առանց ուեւէ մէկէ վախնալու։

Ահաւասիկ այս շրջանէն կը սկսի ծագումը աշխարհաբարին քովն ի վեր բուսնող «գրական գռեհիկ սեռին» որ տակաւ վայրահաչ, անուանարկիչ եւ հայհոյող գրականութեան մը փոխակերպեցաւ (1840—1866), աստիճանաբար անկումի շրջանը բոլորելու եւ յետոյ անհետանալու համար (1) (1865—1880)։

* * *

Արդէն իսկ ժէ. դարուն կէսէն ասդին (1661—1685) «գռեհիկ գրականութեան» նմոյշներուն տեղ տեղ կը հանդիպինք։ Այսպէս Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան (1635–1695) իր «Մատմազօլոյ Պատմութեան» մէջ գետեղած է այսօրինակ պատմուածք մը «Դիպմունք Հրէից Հարսին որ գնացեալ ի մանուրան խնդրել զկաթն եւ զկոգի եւ որպէս լինելն նորա» վերնագրին տակ, որուն տեղ յարգելի Տօքթէօր Վ. Յ. Թորգոմեան ուրիշ մը գտած է ձեռագրին մէջ «Այլ լիմն քան Հրէի կնոջն քէրայի» մակագրով։ Այս հատուածը բանասէր բժիշկը դուրս ձգած է իր երկասիրութենէն հետեւեալը ծանօթագրելով.

«Հատորիս սկիզբը գետեղուած բովանդակութեանց ընդհանուր գլուխին մէջ (էջ 2) այս վեցերորդ գլուխին համար գրուած է թէ կը պարունակէ «Դիպմունք Հրէից Հարսին, որ գնացեալ ի մանուրան խնդրել զկաթն» եւայլն. սակայն հոս այս գլուխին վրայ այդպիսի բան չէ նշանակուած, ո՛չ ալ գլուխին բովանդակ պարունակութեանը մէջ կը գտնուի այն։ Պատմութեան ձեռագիր հատորին մէկ ուրիշ տեղը կայ «Այլ լիմն քան Հրէի կնոջն քէրայի» վերնագրով մաս մը՝ զոր կ'երեւի թէ ընդօրինակողը դիտմամբ դուրս հանած է գլուխին մէջէն, որովհետեւ խիստ անպատ-

(1) «Հնապատ» կը սխալի. այդ սեռը, եռեակ, մեր մատուլին մէկ մասին մէջ արձակով (եւ իճչ արձակով) վերածուորգուած է, եւ ցարդ կը շարունակուի։ (Ծ. Խ.)

Fonds A.R.A.M

շան եւ մանաւանդ անբարոյական *տարբք մը կը պատմէ ան։ Ընդօրինակչին համակարծիք մնալ ուզելով ես ալ զանց ըրի պրել հոս այդ կտորը, որուն լեզուն գրեթէ բոլորովին հրեայերէն է, դիտմամբ գոգցես, որպէս զի մէջի պատմուած անբարոյականութիւնը անհասկնալի մնայ ընթերցողին։ (Ազգ. Մատենադարան, ՀԱ., եբեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան. Սատմոլոյ Պատմութիւն. Տօքթ. Վ. Յ. Թորգոմեան. Վիեննա Միխիթարեան Տպարան 1913. էջ 93—94)։*

Մէն մի Ամիրայ, ինչպէս գիտենք, իր հացկատակները, պաշտպանեալ պատուելին եւ մանաւանդ իր «անձնական սպասաւորը» ունէր։ Այս վերջինը ամենէն վտանգաւորը էր. սեռակ մը persona grata *որ ամենուն վրան կ'իշխէր խրոխտաբար, Ամիրային հարճեր, մանչեր կը հայթայթէր եւ ուշի ուշով կը հսկէր, որպէս զի իր տիրոջը ցանկութիւնները լիովին կատարուին։*

Հատասիկ ասոնց մէջէն եկած հատած է շարքը այն վատասեռեալ արարածներուն, որոնք ընդհանրապէս խնամեալ կալքերով զարգացուած ձեռագիր մատեաններու մէջ թիաած են իրենց լսած լսիրշ, անբարոյական պատմութիւնները, սկիպճները թրքերէնով եւ հայերէնով խառն աշխարհաբառով մը, որ տակաւ բաւական կոկիկ աշխարհաբարի մը փոխուած է։

Հոս պէտք է աւելցնել նաեւ որ Ամենցի Ամիրաներու գրասէր խառնուածքն ալ քիչ մը պատճառ եղած է այս սեռակ հատուածներու կազմութեան։

Անիթը ունեցած ենք այս ձեռագիր մատեաններէն մէկ քանի հատը քննելու։ Անշուշտ դեռ շատ ուրիշներ կան մանուսորներու քով պահուած. կաշկռակած, լաւ յղկուած թուղթի վրայ թուագրեալ էջերով եւ բաւական վայելուչ գիրերով պատրաստուած. Սակայն, Նարեկի մեծութեամբ հատորներ են ասոնք, այնպէս որ՝ իրենց դրսերնէն գաղթով ճիշտ կրօնական գրքերու տպաւորութիւնը կուտան։

Ամիրաներու «թէրէքէ»ներէ մնացած այս ձեռագիր մատեանները —գէթ իմ տեսածներս— «Նախադուռ» եւ «Յիշատակարան» չունին։ Ասոնք յայտնի պատճառներով խնամքով անջատուած վերցուած են գրքերուն մէջէն։

Իբր նմոյշ —համեմատաբար ամենէն անմեղներէն— հետեւեալ երկու հատուածները կը ներկայացնենք մեր հետաքրքիր ընթերցողներուն, չմոռնալով նաեւ շատ պօրաւոր համեմատած բառերը կէտադրութիւններով նշանակելու։

1.— Պիր գաէմ Զատիկին Խթում կիւնի վարըր Երէցէ խոստովանել օլուր, հէր կիւնահընը սէօյլէմիքտէն սօնրա ՝ատր քի. «Տէրտէր, մեղա՛յ, այս պահուցըս ձուկ եմ կերեր, ըսարիտիա, միտեա եմ կերեր. փավուրեա, չաղանօղ եմ կերեր. այնա՛ եւ միւրէքքէպ պալըղի եմ լերեր. վուրտուքէդ, սիւլինէդ եմ կերեր. ըհտաիօղ եւ փինեղ եմ կերեր...»։ Երէց ատաի. «Օրհնած, քիչ մը դլուխդ վեր բեր... դաֆիլ ...ս ալ չուտես»։

2.— Զէմանիլէ պիր իխթիեար Երէց վար իտի պիր կիճէ «Եկեսցէ» սէօյլէմիքտէն սօնրա եաթաղընէ օթուրուպ ատաի. «Դա՛, Երէցկին, այտա՛խ մը պինի բեր խմելու յապա պատկիմ»։ Երէցկին ատաի. «Ծօ՛, մարդ Աստուծոյ, չէ՞ս վախեր, հիչ «Եկեսցէ»էն եաու պինի խմել կ'ըլլա՞յ մի...»։ Երէց ատաի. «Հէյ բոզ, եկու բերանս բանալ մի՛ տար. այս տղաքս որ եղեր են նէ «Եկեսցէ»էն առա՛չ էր թէ եաու...»(1)։

Բ.

Սակայն մեր մատնանշել ուզած գրեհիկ գրականութիւնը վերոյիշեալ՝ ուրիշին չվերաբող սեռակը չէ։ Մեր ցոյց տալիքը, անձնականութեան դպչող, ենթական ան-

(1) Պետք է հոս ծանոթագրութիւնիս յայտնել գրավաճառ-բանասէր Տիար Պիմեն Գ. Զարդարեանին, որ բարեհաճեցաւ մեր տրամադրութեան տակ դնել իր ձեռագիրներուն նոխ հատաֆածուն։

Fonds A.R.A.M

ուանոարկող ա՛յն գրականութիւնն է, որ բարեբախտաբար այժմ անհետացած է։

Ժ.Ը. դարէն մինչեւ ԺԹ. դարուն գրեթէ կէսերը (1841) Սկիւտարի »Ճեմարան»ին խոովութիւններու եւ պատուելիական հակաճառութիւններու շրջանը պէտք է գալ այս աղատա-բերան ոտանաւոր գրականութեան «Հասուն» նմոյշներուն հանդիպելու համար։

Մեր պրպտումներուն շնորհիւ կարելի եղաւ գտնել —ինչպէս իրենք գիրենք կ'անուանեն—այս «քերթող»ներէն մէկը, որուն անունը կարապետ Պապայեան է եւ կեղծ անունը՝ Աբգար։

Միսաք Ամիրայի, «Մեծ Աղայ», անճնական սպատաւորը եղող այս անձը բաւական թուով «քերթուածներ» ունի ամենավարնոց տեսակէն եւ աշխարհաբար լեզուով։ Նախ եւ առաջ Ամիրային տունը վարժապետի պաշտօն վարող Ռուբէն Տաքէսեանի վրան յարձակիլ սկսած է ոտանաւորներով, նախանձելով անոր՝ «Սուրհանդակ» լրագրին մէջ հրատարակած «քարոյախօսական» յօդուածներուն գտած ընդունելութենէն։

Անկէ յետոյ եէկէն Պետրոսի մը, Անդրէաս վարժիչի մը եւ Միսաք Ամիրայի «վէքիլ խարճ» Յարութիւնի օձիքներէն կառչած է եւ զանոնք իր վայրահաչութիւններուն նշաւակ ըրած։

Ստորեւ կը գնենք իր «գլուխ-գործոց»ներէն իբր օրինակ քանի մը տուն.

... Գիտեմ հիմայ շատ կը ցաւիք,
Սուչը ձերն է, ինչո՞ւ ըրիք.
Պառկած Արալան կարապետի
Պոչին վրան դուք կոխեցիք։

... Իշտէ ձեզի դաշնադրութիւն,
Անդրէասզ եւ Յարութիւն,
Խարըշ խարըշ ճակատներնիդ
Կը չափեմ ես անկիւն անկիւն։

Իշտէ գիրս ես գըրեցի,
Իմ գործերս թէրկը ըրի.
Ակիից եառքը գործըս ըլլաք,
Երբ այդ տեղաց ձայն եկլըվի։

Կը փգքաեմ, կը փարատեմ.
Պօչսըզ թիւյսիւզ արլան մի եմ։
Այս խօսքերուս մանիա տըվող
Բէզկվէնկին վըրան շըռեմ։

Սիրտ առնելու ոճով բան մը
Տի գրէի այս անգամը,
Բայց ներսիդիս բըրընկելուն՝
Խայխպ ըրի գըրիս ոճը։

Բըռընկելէս, հէրարէթէս,
Կը մեռնիմ կոր ինքիպադէս։
Դուն Յարութիւն վէքիլխարճդ
Ծոէ քիչ մը սօլէս սաղէս։

Կարելի չէ ուրիշ կատրներ ընդօրինակել, որովհետեւ աղատա, լկտի ոճերով եւ հայհոյութիւններով լեցուն են։

Ուրիշներ ալ կան, ժամանակին «ազգայինճի»ներէն նոյն իսկ ծանօթ մարդիկ, որոնք այս ձեւ գրուածքներ արտադրած են, բայց զգուշութիւնը ունեցած են չտառըագրելու զանոնք։

Հետեւեալը Խաչատուր Միսաքեանին իբր պատասխան յօրինուած ոտանաւոր մ'է որուն մէջ վոլոդայկին լեզուով պախարակուած են այն ատենուան ազգին մեծամեծները եւ նոյն իսկ Սահմանոս Աղաւնի Պատրիարքը «Ճեմարան»ի կռիւներուն առիթով։

ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՒՈՎՈՒԹԻՒՆ
Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ
ՅԱՄԻՆ 1841

Պատասխանատուութիւն ընդդէմ Միսաքեան Խաչատուրի՝ յումեմնէ երախտաւորէ Ազգասէր Ազգին Հայոց։—

1.— Հայոց ազգը մէկտեղ եկան,
Պայծառութեան լոյս մը գըտան.
Թէ հարցանես ի՞նչ է, պարոն,
Երեւելին այն «Ճեմարան»։

Fonds A.R.A.M

2.— Ասով կ'ըլլայ մարդ բանական.
Պարապելով բարւոք ուսման։
Չե՞ս ամաչեր, դո՛ւ ո՛վ թշուառ,
Գուցէ դու ալ եղեր անբան։

3.— Ճարտարապետ քաջ ամիրայն,
Յակոբիկը անոր փեսայն,
Այս երկուքը մէկտեղ գալով
Վրաց փոխեն, ուշ չի մընան։

4.— Ամիրաներ թո՛ղ մէկտեղ գան.
Յայտնի է մեզ ինչ աղբ կերան։
Անոր շէնքը չը փըճանար,
Աշխարհի մէջ Հայոց Ազգ կան։

5.— Իսկէնտէրը, քաջ փառաւորեան,
Հայոց ազգին եղեւ պարծանք.
Դուն գիտես որ ճարտարապետ է,
Հատու ունիս նէ՝ ելիր մէյտան։

(Գիւեղպոն Իսկենտեր որ 300ի չափ եկեղեցիներու գլուխը անցած Պապր Ալի կոխեց եւ բանտարկուած բնակիչներուն ազատ արձակուիլը պահանջեց ահագին աղմուկով եւ ցոյցերով. յետոյ Օսեսա փախած է)։

6.— Շատ չը քըշեր անոնք կուգան.
Գաղանի բաներ յայտնի կ'ըլլան։
Դեւ անօրէն եւ անամօթ,
Չը գիտե՞ս մի՝ Հայոց ազգ կան։

7.— Անհաւատը այն երկաներան,
Անաստուածը ուրացողեան,
Փաշաներուն սուտ զուրցելո՛վ,
Յուդայ եղաւ մեզ մատնութեան։

8.— Աներ է թէ «Ավուճիս օրթան
«Իննսուն հազար հայ նուֆուս կան.
«Սըխմեմ գանոնք կը մեռցընեմ,
«Շատ չը խօսին, թող լուռ կենան»։

9.— Դու ո՞ր շունն ես, շան որդի շուն,
Ուրացողի, վատակայ հանգոյն.
Սո՛ւր, թո՞փ ունիս, թապաւո՞ր ես,
Այսքան ազգը քենէ վախնա՛ն։

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԱՂԱՒՆԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

10.— Դո՛ւ քեզ գիտցիր, թշուառակա՛ն,
Բուրդ խալփախիդ փախեն օրթան։
Ինքզինքդ մեծցուցեր ես.
Չը գիտե՞ս մի՝ Հայոց ազգ կան։

11.— Փորդ ուռեցած ճանիկ Ադայն,
Աղբով լեցած, հոտած աման,
Դու կ'ասես թէ որը աղչիկներ
Ես կը կարգեմ գնոքա միայն։

12.— Սուտ չեն ատոնք, բոլորը գիտցան,
Ալրած աղչիկներդ չ'ի կան։
Անոնց պապին Ալէմտաղի,
Հոն գրած են՝ աղչ կը մնան։

13.— Բաղնիքիդ մէջ անոնք կուգան,
Ոտքդ շփեն չըպըխըղ տան.
Դու գիտես թէ մենք չե՞նք գիտեր,
Ո՛վ անօրէն, ամբարտաւան։

14.— Այն անօրէն Մ'քայէլ ագան,
Մականունով է Փիշմիշեան.
Այս ինչ կ'ըսես, ո՛վ դու արմարդ,
«Չի տի կապեմ ես ճեմարան»...։

Fonds A.R.A.M

15.— Այն մարդը որ չէ գիտնական
Հաճն ի՞նչ գիտէ բարւոք ուսման,
Միայն կ'ասէ «զուրուշ կալլէ».
Ինչո՞ւդ պէտք է քու ամէն բան։

16.— Խասգիւղի մեծ կէլկէլ աղան,
Անոր փեսան է Ակոբճան.
Ըլխասլընը կէնճ չի մընաց
Գաղտուկ գաղտուկ տներնին եկան։

17.— Քիչ վախիթ չէ, աղը մը կերան
Պասխըն տալով տաճկի կնկան.
Ղըրուշը շատ քալեցուցին,
Քէսէներով հազարական։

18.— Առնց հետը Օհաննէս աղան,
Բարունակեան իբր Ամիրայն.
Ինձ հաւատա՛, սուտ չեմ զուրցեր
Իշտէ Ծէնէրցի . . . . . .

(Լուսանցքի վրան ծանօթ բնատիպի մը տիկնոջ անունը կայ, զոր չենք ուզեր բնդօրինակել)։

19.— Ճէզայիրլեան Մկրտիչ աղայն,
Այն չար մարդ չէ, բոլորը գիտցան.
Հայր Յակոբոսը փոխելովը
Եղեւ նոցին համանման։

20.— Զարագէնց այն Պաղտասար աղայն,
Պէյ Օղուի մեծ Ամիրայն,
Յաճ պատ ըրաւ այն մեր ժամուն,
Սիրած կանանց խաթիրը չը մնան։

21.— Երեւելին այդ գամբարան,
Շատ ընծաներ կուտայ կնկան,
Պէյ Օղուի Տէր Ռափայէլը,
Սուտ չեմ զուրցեր. իշտէ մէյտան։

22.— Այսպէս մարդիկ անաստուածք կան.
Փիշիրիճի Տէր Զաքարիան
Անոր կամքին խիստ մօտիկ է.
Հէյպէթ մէկ օր Աստուծմէ դանան։

23.— Գազանացեալ Միսաք Աղայն,
Գաղտուկ բանը ելաւ մէյտան.
Կրծեց բրցուց այն գարշելին,
Կէս կըտորը ինկաւ օրթան։

24.— Աշխարհի մէջ շատ մեծ գարման
Մինչեւ հիմայ չէ լսվեր շան։
Ինձ հարցունես՝ շունէն ցած է
Այս բրածը այն բոզ կնկան։

25.— Ծեր շընացող այն Սախայեան,
Ակռասրգ շուն Մարտիրոս աղան,
Ալէմտաղի կէս պիշերուն
Գաղտուկ կ'երթայ շիշման կնկան։

26.— Տէյիրմէնճին է Ըստեփան
Ընկեր կոչված է այն կնկան։
Եթէ կ'ասես՝ սուտ կը զուրցես,
Ալէմտաղցի շատ մարդիկ կան։

27.— Ամիրայից այս բաւական.
Բանէս կը մնամ, գործս շատ կան։
Աստուծմէ ալ հիչ վախ չունին
Ի մարդկանէ ոչ կ'ամչնան։

Կ. Պոլիս Գ. ՀՆԱՄԵԱՆ

(Շարունակելի)

Fonds A.R.A.M

ԴԵՂՓԵԱՆ ՀԱՆԴԻՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ազգերը՝ քաղաքական և մասամբ արուեստական համամիութենական կեդրոն ըլլին ծրնեւը, նոր ժամանակներու պեղեցիկ Ամֆիկդիոնիան։

Եւ ահա կը կանգնի Դեղփիսը իր փեգըրիաններով։ Սիկել իանոս յամառ աենչն ալ կարենայ ոգեւորել մասնորակութեան ալնուականութիւնը։

Միջազգային մամուլին հետեւող մը տեսած պիտի ըլլայ անշուշտ յառաջ եկած ընդհանուր հետաքրքրութիւնը, ուր հիացումը սահման չունի։

Copyright by NELLY'S, Athènes

Դեղփեան հանդիսութիւնները.— «Պրոմեթեւս Շղթայուած», Ծովանուշներու պարը։

ունեցաւ մասնորակութեան Ուխտը ըլլալու։

Պ Անկելոս Սիկել իանոս բանաստեղծ է եւ առանձնիկ բանաստեղծ, անըբջաճին պատկերներէ խանդավառուող։ Սակայն այս ամէնը պատճառ մը չէ որ մենք տարակուսանքով նայինք «Դեղփեան խեչալին»։ Եթէ Դեղփիս չյաջողի անգամ համամարդկային մտաւորականութեան կեդրոնն ըլլալու եւ նոր ճամբաներ ու հորիզոններ բանալու մեր առջեւ, ան պիտի ունենայ ոգեւորել մասնորակութեան ալնուականութիւնը։

* * *

Եզրակէս.

«Պրոմեթեւս Շղթայուած»,

«Աղերսողուհիներ։

Յունական պայքարը մարդուն՝ տիրանալու Բնութեան, Աստուծոյ գահը բարձրանալու համար, եւ իր երախտապիտութիւնը իրեն հրամցուած հիւրասիրութեան եւ ծառայութեան։ Ահա մարդկային բնութեան ամենահիմնական գծերը։

Fonds A.R.A.M

Եւքլէէսի ժամանակակից թատրոնը իր խանճարուրին մէջ էր, անկարող ըմբռնելու կեանքի գանազան երեւոյթները: Այսպէս,

Copyright NELLY'S

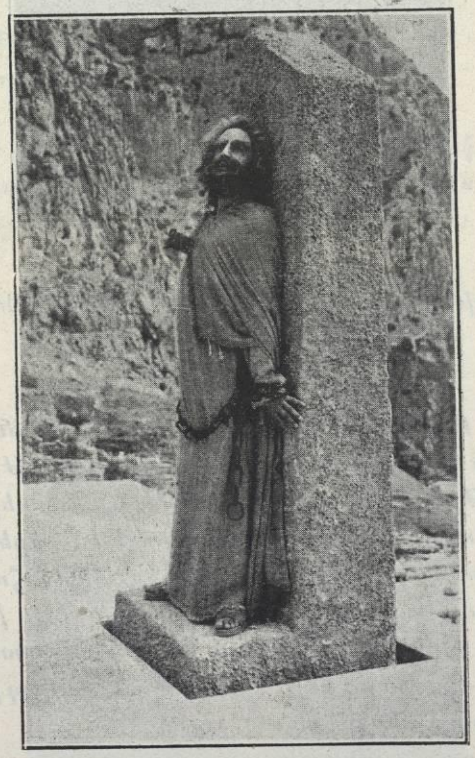
Դելփեան հանդիսութիւնները.— Ադամագդի արձանին մաքրութը, գործ Պ. Թոմպրոսի (Աթէնք):

թատերական արուեստի հայրը շարժման մէջ դրած է միմիայն մարդկային բնութեան պարզագոյն գծերը եւ պզտիկ ամենաառաջին թելերը:

Եւ արդէն լսոյ որ ամենահիմնական է՝ յաւիտենական է: Եւքլէես նոր բան չունի ըսելիք մեզի. ան իր ամբողջութեամբ կը պարփակուի մեր զգացական եւ բանական սահմանները ուն մէջ, որոնք շատ լայն են իրմէ: Մեզ կ'առնչէ սակայն եւ կը խանդավառէ խենդեցնելու աստիճան, որովհետեւ մեզ կը մղէ խորհելու մէ՛ն եղած է մեր նախահայրերու ամենամեծ բարերարը, բանալով անոնց առջեւ նոր ճամբաներ, նոր հորիզոններ, որ մինչ այդ անծանօթ էին, որովհետեւ Եւքլէես է՛ւ բանաստեղծ է է՛ւ փիլիսոփայ:

«Պրոմեթէոս Շղթայուած»ը երկրորդ անգամն է որ կը ներկայացուի Դելփիի մէջ. Սիկել Լանսոս գոյգը 1927ին առաջին անգամ իբր նախապատրաստ ան թատրոնի համաշխարհային պաշտամունքին ներկայացուց զայն. հանճարեղ գոյգը իր գործակիցներով չկրնաց ստեղծագործել «Դելփեան հրաւէր»ը եւ ներկայ եղողները ծափահարեցին առանց սակարկելու: Առաջին հանդիսութիւնները անցան գրեթէ աննըշմար: Ներկայ թատրոնի ներկայացման վրայ աւելցան «Ազերասպաւէնները» եւ «Պիւթական խաղերը»:

Թեմատրութենէն ալ շատ բան փոխ-

Copyright NELLY'S

Դելփեան հանդիսութիւնները.— «Պրոմեթէոս Շղթայուած», Պրոմեթէոս:

ուած էր, նախկին ահագնակոյտ իրապաշտ ժայռին տեղը բռնած էր ցած եւ պարզ վէմ-փօտմ մը, վրան սիւն մը՝ Պրոմեթէոսը

Fonds A.R.A.M

ղեթայելու սահմանուած: Սոյն փոփոխութիւնը ահագին ալմուկ բարձրացոյց ի թատերական շրջանակներու մէջ:

Copyright NELLY'S

Դեղփեան հանդիսութիւններ. — «Պրոմեթեւս Շղթայուած», Ովկիանոս:

Թեմական ճարտարապետը Պ. Կոնտոլէոն ըմբռնած կ'երեւի ողբերգութեան էութիւնը, որ իր ցած եւ պարզ թատերական եղանակով ապատ թողուց ներկաներու երեւակայութիւնը ժեւարկելու շրջակայ հոգեդրաւ բնաւայրերուն գարձերը: Այլ խօսքով ան հասկցած է թէ քանաստեղծական երկ մը՝ կարելի չէ իրագործել թեմադրութեամբ ներկայացնել:

Դերասաններու մէջ ո եւ է փոփոխութիւն չէր եղած. Ծովանուշներու պարը այս անգամ ալ գերազանցեց ողբերգութեան միւս բոլոր մասերը: Հելլէնուհիներու հոյլերը իրենց ստղանդաշատ ուսուցչուհին Տիկին Եւա Սիկելեանուի խստապահանջ մականին տակ բացարձակ գեղեցիկ մօտեցան:

Դերակատարները չկրցան իրենցմէ պահանջուածը տալ. գրեթէ սիրողներ բոլորն ալ, չկրցան մնալ իրենց ստանձնած դերերուն մէջ, մանաւանդ Պ. Մուրլոս Պրոմեթեւսի դերին մէջ մեծ դժգոհութիւն առաջ բերաւ մանագէտներու շրջանակին մէջ. այսպէսով պարը գերիշխեց միւս բոլոր գործողութեանց:

Եւ բանը (logos) ա՛յնչափ քնարական և իմաստալից՝ իշաւ երկրորդական աստիճանի:

Կարելի չէր ասել ին ալ պահանջել քանի որ Օր. Մարուլիս (Իօ), Տիկ. Մավրօեանիս (Ովկիանոս) գրեթէ երբեք բեմ ելած չեն, իսկ Պ. Տէսթունիս (Հեփեստոս եւ Հերմէս), Պ. Քոնտոեանիս (Կրատոս), բաւական մարզուած դերասաններ, չկարողացան ինքզինքնին արժեցնել:

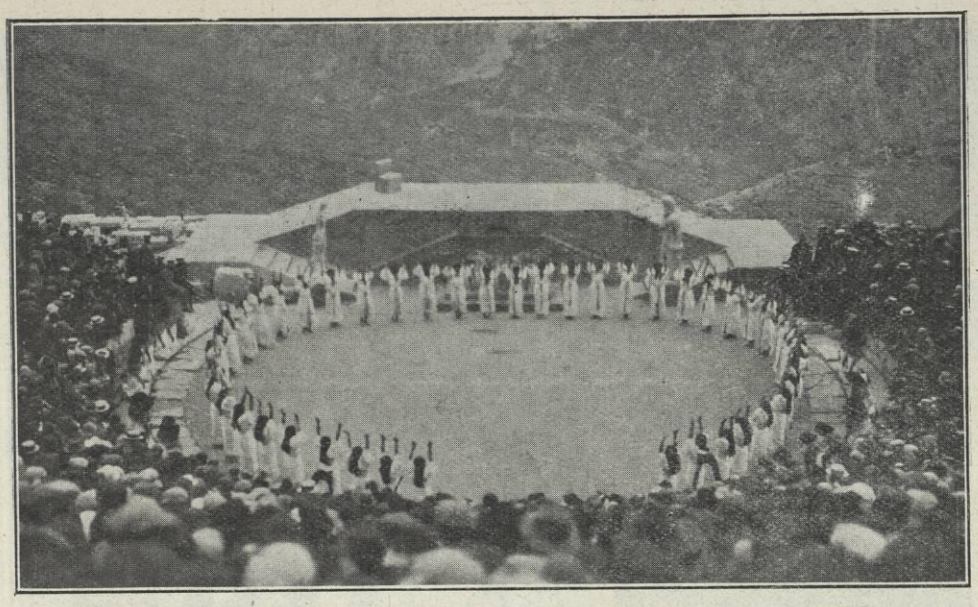

Copyright NELLY'S

Դեղփեան հանդիսութիւններ. — «Պրոմեթեւս Շղթայուած», Իօ՝ կովի փոխուած:

Տիկին Սիկելեանու, չերմ հաւատացող մը Բանին բացարձակ արժէքին, գրեթէ կարեւորութիւն չի տար՝ գայն ըսելու ձե-

Fonds A.R.A.M

Copyright NELLY'S

Դեղփեան հանդիսութիւններ.— «Աղեռոդուհիներ»ու ներկայացում, «Աղեռոդուհիներ»ու պարը:

ւին. զայս քանիցս հաստատած է մեր ունեցած խօսակցութեանց ընթացքին: «Բաւական չէ, կ'ըսէ տաղանդաւոր տիկինը, որ ներկայացումները գեղեցիկ ըլլան, պէտք է գանանք մարիկ ընել գիանալ, եւ արդէն իմ գործս ընտրեալներու հետ է, ճեւապաշտութեան հետ գործ չունիմ, պաշտամունք է մեր կատարածը եւ ոչ թէ թատերական ներկայացում»:

Բացարձակ կատարելութիւն կարելի չէ երեւակայել: Այս ալ յարգելի տիկնոջ տարբ կողմն է, որ ժամանակի ընթացքին անշուշտ կը սրբագրուի:

Դեղփիս Սիրակուսայի սխալը չկրկնեց, ան թարգմանեց թատերախաղերը արդի յունարէնի, գիւղն ու լեռը ապրող, օտար բառերէ զեռծ, գեղեցկահնչիւն յունարէնի մը. թարգմանիչը Պ. Կրիփարիս, ինքն ալ մեծ բանաստեղծ մը, ուսաւ թարգմանութիւն մը որ գնահատուեցաւ եւրոպացի ամենախստապահանջ հելլէնագէտներէն իսկ:

Փոքրիկ վերապահում մը եւս Պրոմեթեւսի զգեստաւորումին և հոգեբանական պահերու մասին:

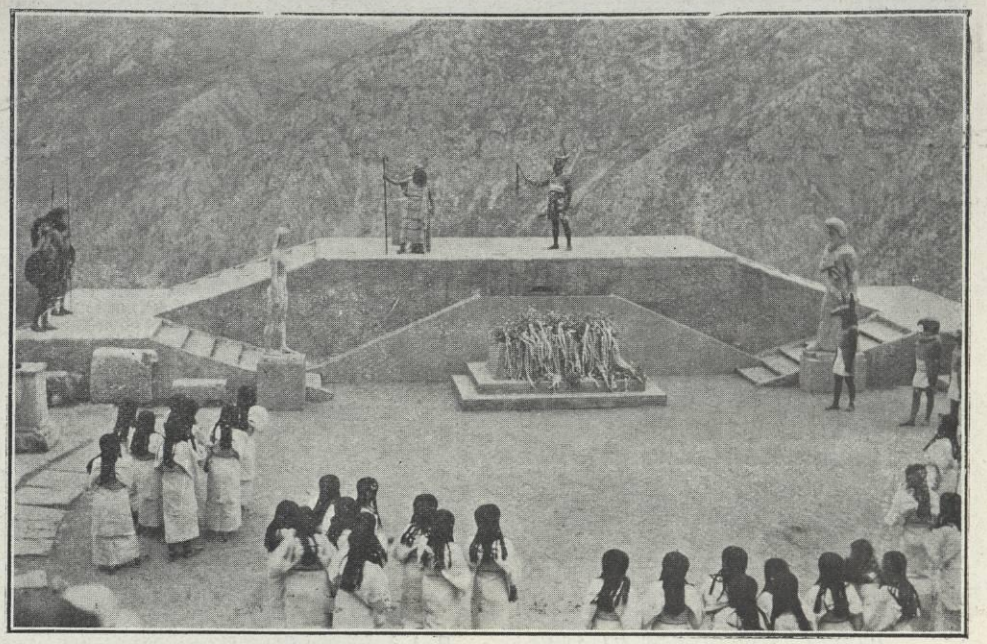
Դերակատարը չերեւցաւ այնպէս՝ ինչպէս կ'ուզէ դիցաբանութիւնը, մերկ ու բոկոտն, այլ հագած էր սրճագոյն եւ մինչեւ ոտքերը երկարող շապիկ մը եւ ոտ-

Copyright NELLY'S

Դեղփեան հանդիսութիւններ.—Աղեռոդուհի մը

Fonds A.R.A.M

Copyright NELLY'S

Դեղփեան հանդիսութիւններ — «Աղեռսողուհիներ»ու ներկայացումը, «Աղեռսողուհիներ»ու պարը։

քերուն ունէր հելլէնական սանդալներ։ Ու դարձեալ չենք գիտեր ինչու այս տարի չարձակուեցան ասպտամբ ասուածոյն լեարդը յօշոտելու պաշտօն ունեցող արծիւները։ 1927ին արձակուած արծիւները իրենց վեհ ճախրանքներով շքեղ խորհրդաւորութիւն մը տուին տեսարանին։

Ու յետոյ, Պ. Մուրլոս, ժայռ բարձրանալու պահուն, իր համակերպող քալուածքով, ժպտունած ու մէկ կողմ հակած գլուխով, Քրիստոսի մը ապաւորութիւնը կը թողուր։ Անհասկնալի է այս սխալին կրկնութիւնը, քանի որ, առաջին ներկայացման խոստրէն քննադատուեցաւ եւ սիկին Սիկել իսկոյն պէտք էր ականջ տար եղած թելադրութեանց։

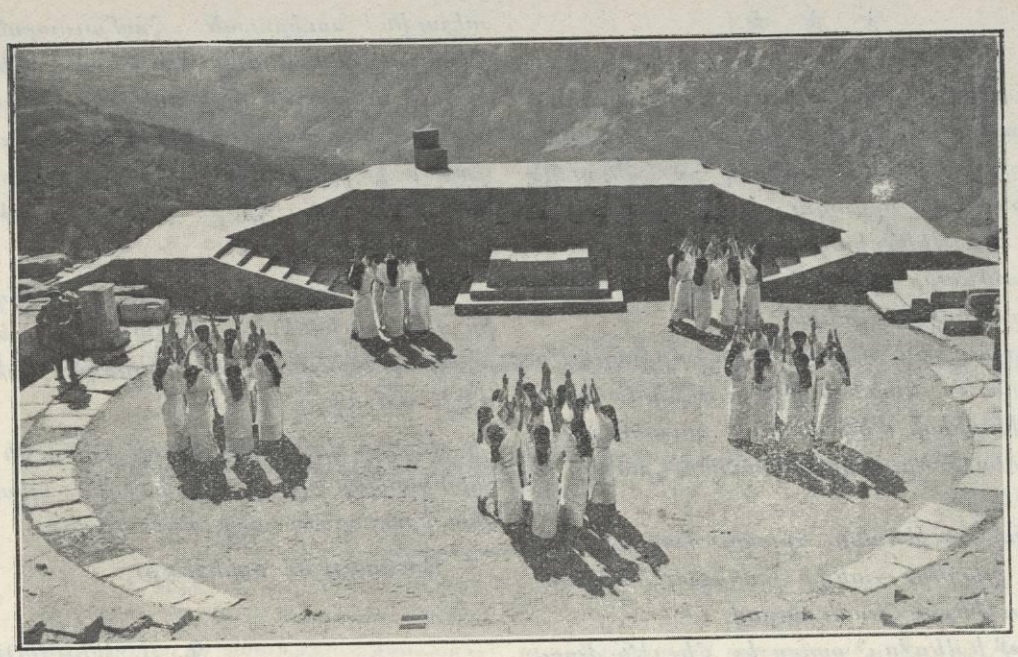
Պրոմեթէոս հոգեբանական ուեւէ ապգակառուցքին չունի Քրիստոսի հետ. անոր եւ գինք ասուածացնողներուն համար Աստուած կեանքի սկիզբն ու վախճանը չէ. մինչ Քրիստոսի համար ինք եւ մարդիկ Աստուծմէ եկած են, հոն վերադառնալու համար. իր պատարագումը մէջոց մըն է գանոնք միացնող։ Պրոմեթէոս նոյն ինքն աստուած է, ուրեմն եւ իրեն ծնունդ տուող մարդիկն եւս աստուածներ են, եւ փոխադարձաբար աստուածներն ալ մարդեր, բոլորն ալ միեւնոյն ճակատագրին ենթակայ։

Արամազդ, սակայն, շահագործեց միջոցին մէջ իր ունեցած իշխանութիւնը, ուզեց հեռանալ մարդոցմէ, ապա ուրեմն եւ անոնց ճակատագրէն ու եղաւ Անիրաւ։

Պրոմեթէոս ըմբոստացաւ. Արամազդ պատժեց զայն, որովհետեւ բանի ուզեց ապատագրուիլ եւ ամէն չափազանցութիւն կը պատժուի. բայց պատժուող ախտանը պիտի թէ իր շղթաները որքան ամուր են ու Արամազդ որչափ բռնակալ, եւ թէ իր պերճութիւնը երկար չպիտի տեւէ, բայց եւ թէ պիտի գայ այն օրը երբ ինք իր բոլոր վեհութեամբ պիտի յաղթահարէ մութին եւ Անիրաւին։

Ահա թէ ինչո՛ւ Պրոմեթէոս երբեք չի ժպտունիր եւ կը յառաջանայ դէպի ժայռը խրոխտ ու բարձրագլուխ։

Fonds A.R.A.M

Copyright NELLY'S

Դեղփեան հանդիսութիւններ.— «Աղեռսողուհիներ»ու պատկեր մը

* * *

«Աղեռսողուհիներ»։

Եսքիլէսի ուրիշ մէկ ողբերգութիւնը ուր կը պակսի բեմական ամէն շարժում, տեղ տալով պարին, որ խաղարկութեան ամբողջ տեւողութեան միակ ներկայացուցիչն է։

Բեմ մտան նախ կիսուն Դանայիդներ ձեռքերնին ձիւթենիի ճիւղեր բռնած, եգիպտական տարազով եւ կեղծամներով. ամենքը միասին կը յառաջանան դէպի խորանը ուր վար կը դնեն ձիւթենիի ճիւղերը. ասոնց կը հետեւին քսանեւչորս «Թժշկուհիներ» (Թերապէնիաէս). դանայիդները կը հեռանան խորանէն, կը բաժնուին հինգական հոգիոց խումբերու եւ կը բոլորուին բեմին շուրջ. իրենց կը հետեւին թժշկուհիները որոնք բաժնուելով տասերկու հոգիոց երկու խումբերու, կը սկսին պարի, Պ. Փահոսի հմայիչ նուագախումբին առաջնորդութեամբ։

Անոնք ժամագրականօրէն անկարելի կշռաւոր եւ կարգաւորեալ շարժումներով՝ ամի բերան ձգեցին եւրոպայի պարագէտները որոնց խանգավառութիւնը ամէն չափ անցած էր։

Սպասելով յարմարագոյն առիթի մը «Աղեռսողուհիներ»ու ամբողջական թարգմանութիւնը տալ «Անահիտ»ի ընթերցողներուն, այժմ երկու տողով ամփոփենք պային։

Յիսուն Դանայիդներ, չտեսնելով իրենց զարմիկներուն հետ ամուսնանալ, կ'ապաստանին Յունաստան. Արգոսի թագաւորը սիրալիր ընդունելութիւն մը կ'ընէ կիսուն եգիպտուհիներուն եւ չանք չի խնայեր զանոնք հանգարտեցնելու. վրայ կը հասնի եգիպտացւոց մանեակիկը, կը չանայ համոզել անհնազանդ պեղուհիները որպէս զի հետ գառնան, բայց ի զուր, օգնութեան կուգան կենդանապլուխ եգիպտական աստուածները և կ'ուզեն վախստականները բռնի տանիլ։

Դանայէի դուստրերը կը պահպանին ու մանեակիկը կը վերադառնայ Ձեռնուհասին։

Fonds A.R.A.M

★ ★ ★

Դեղփես եւ Սիկել խանոս զոյգը՝ անբաժան ամբողջութիւն մըն են։ Դեղփեան ընտանյրը, Ֆեարիաններով շրջեղերուած ու Ապօղոնեան սրբավայրերով նուիրագործուած եւ Սիկել խանոս զոյգին ստեղծագործ հանճարը միայն կարող էին Դեղփեան հրաշքը իրականացնել։

Այր ու կին, մոռցած է՛ւ աշխարհ է՛ւ հանգիստ է՛ւ հարստութիւն, մեկուսացած իրենց Դեղփեի մենաստանը տասնեւութը երկար տարիներ, այս տարուան հրաշքը իրագործեցին։

Հանդիսութեանց երրորդ մասը,—պիւթիական խաղերը—տեղի չունեցաւ, օդի անյարմարութեան հետեւանքով։

Վերջ ի վերջոյ՝ օտար եւ հելլէն մտաւորականներու մասնակցութեամբ խորհրդաժողով մը տեղի ունեցաւ, Դեղփեան իտէալին նուիրուած համալսարանի մը հաստատման համար։ Առաջարկը մերժուեցաւ. ի փոխարէն ընդունեցին, ընդհանուր աղգայ անճանօթ պիտուրներու դասերէն վառել միջազգային եղբայրակցութեան անշէջ հուրը, հիմը դնելով «Էմֆիասի» պաշտամունքին։

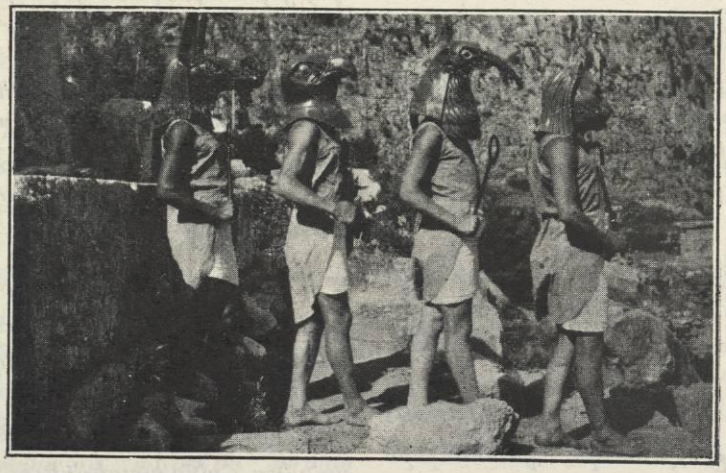
Սիկել խանոս զոյգը պիտի կարողանա՞յ իր գործակիցներով՝ միջազգային եղբայրակցութեան կեդրոն մը ստեղծել Դեղփիի մէջ. ո՞վ գիտէ։

Այսու հանգերձ պիտի գանուին մտաւորականներ որոնք ոգի ի բռին պիտի չանան իրագործել այդ մեծ երազը։

Յուսանք եւ սպասենք։

Գ. Յ. ԹԻՄՄՕԵԱՆ

Աբեղիֆ, 1930 Օգոստոս

Copyright NELLY'S

Դեղփեան հանդիսութիւններ.— «Ագեռսողուհիներ»ն պատկեր մը. Եփպեական չասուածներու տաղաւնց մը։

Fonds A.R.A.M

ՔՐՈՆԻԿ

ԸՆԴՀ. ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ՀԱՅ ԱՐԴԻ ՄՏԱՒՈՐ ԿԵԱՆՔԻՆ ՎՐԱՅ՝ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՄԷՋ

ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ԵՒ ՅՈՒԲԵԼԵԱՆԸ

Մեր արդի մտաւոր կեանքի արտասահմանեան բաժնին նուիրած ընդհանուր տեսութեանս առաջին մասին մէջ երկարօրէն կանգ առի երկու նորայայտ տաղանդներու վրայ —Շահան Շահնուրին եւ Զ. Որբունիին— որ հայ վէպը ճոխացուցին երկու ինքնատիպ գործերով։

Առնցմէ քիչ առաջ, կամ միաժամանակ կամ քիչ յետոյ, լոյս տեսան վիպական սեռին հետ առնչութիւն ունեցող չորս գործեր, Համաստեղի Անձրեւը, Թորոս Ագաւեանի Փառասանակը, Վահրամ Կաքաւեանի Պողպատէ ցերմերը եւ Վահէ Հայկի Շայրենի ծխանը, պատմուածքներու հաւաքածոներ՝ որոնց իւրաքանչիւրը ինքնայատուկ հրապոյրով լի է ու ինչոյն արժէք մը կը ներկայացնէ։

Համաստեղ արդէն հանրածանօթ դարձաւ Փիւղը հատորով որ ընդհանուր գնահատման արժանացաւ՝ հեղինակին ծննդավայր Խարբերդի շրջանի գիւղական տիպարներուն, բարքերուն, բնանկարներուն սուր դիտողութեամբ, նուրբ հեգնութեամբ ու քնքուշ բանաստեղծութեամբ լի պատկերացումներով։ Անձրեւը —որուն վրայ արդէն գրած եմ Ապագայի մէջ— շարունակութիւն մը եւ լրացում մըն էր նոյն շարքին. այս հատորն եւս կը պարունակէր քանի մը դմայլելի պատմուածքներ, որոնց լաւագոյններն էին Շաւթոյրը եւ Զրոյց շան մը հետ, մեծ ոճիրէն առերուած ու ամայացած իր հայրենի գիւղին ոգում մը տգոր ու խորագոյց. անոր մէջ կային նաեւ երկու տաղաչափուած պատմուածքներ, որ շահեկան ու համեղ հատուածներ ունէին, բայց ընդհանրապէս՝ ձգձգուած ու դանդաղ, նուազ յաջող էին քան արձակով պատմուածքները։

Անկից ի վեր՝ Համաստեղ, որ փոթոկրաւիւրի տան մը մէջ աշխատելով իր ապրուստը կ'ապահովէ, ինքզինքին երկար ու սիրուն արձակուրդ մը տուաւ, եկաւ Փարիզ ուր ամիսներ մնաց, դնաց Եգիպտոս, Յունաստան, Երուսաղէմ, Սուրիա, ճոխացուց իր գիտելութիւնն ու միտքը նորանոր տեսիլներով, տպաւորութիւններով ու դիտողութիւններով, եւ հիմա դարձած Ամերիկա՝ անշուշտ մեզի պիտի տայ նոր գործեր, ուր կը յուսանք թէ իր Խարբերդը, որ ցարդ այնքան լաւ ներշնչող մը եղաւ իր տաղանդին, դրեթէ տարամերժ ներշնչողը պիտի չմնայ այլ եւս։ Համաձայն չեմ Զարեհանին որ Ջուարթնոցի իր մէկ յօդուածին մէջ կը հեգնէր Եւրոպայի կամ Ամերիկայի քաղաքակրթական մեծագոյն կեդրոններուն մէջ ապրելով հանդերձ դեռ իրենց ծննդավայր գիւղին խոնարհ տեսիլներն ու յիշատակները քրքրել յամեցող մեր գրողները եւ կը հրաւիրէր մեր նոր գրականութիւնը դէպի համամարդկային բարձր մտահղացումներ կատարելու ձգտելու։ Ես ալ կը ցանկամ որ համամարդկային մեծ տարողութիւն ունեցող գործեր մեր մէջ երեւան, որովհետեւ գերագոյն գրականութիւնը անոնց մէջ է, բայց ատոր համար չեմ կրնար հեգնական ու

Fonds A.R.A.M

ինքնատիպ գրական էջերը. Փօլ Արէն, որ Փարիզ կ'ապրէր, զմայլելի գրագէտ մը եղաւ, թէեւ իր գործը գրեթէ միայն իր Փրովանսին գիւղական կեանքին պատկերացումն ըլլար: Թրքահայ գիւղերը, որ ոճրագործ փոթորիկին մէջ աւերուեցան, իրենց երգիչներն ու պատկերահաններն ունենալու են: Բայց Համաստեղի պէս գրագէտներ, որ աւելին կրնան ընել, գիւղերգութեան մէջ մշտնջենապէս սահմանափակուելու չեն անշուշտ:

Միւս երեք երիտասարդ գրողները սկըսնակներ չէին նոյնպէս. երեքն ալ պատերազմէն անմիջապէս յետոյ յայտնուած էին արդէն՝ ուշադրաւ էջեր տալով մեր պոլսական կամ արտասահմանեան մամուլին: Առաջին անգամն է որ երեքն ալ հատորի մը մէջ կ'ամփոփեն իրենց պատմուածքներու մէկ շարքը: Շահնուր եւ Որբունի պատերազմէն յետոյ արմատախիլ եղած, արտասահմանի այս կամ այն անկիւնն ինկած հայ երիտասարդութեան կեանքէն կը քաղէին իրենց վէպերուն նիւթը. Համաստեղ իր պատմուածքներուն մէջ մեծ մասամբ Խարբերդի յուշերէն կը ներշնչուէր ու մասամբ՝ արտասահման տարտղնած պանդուխտ Հայութեան կեանքէն: Ազատեան, Ակնցի, տարաժերժօրէն իր սգաւոր ծննդավայրին յիշատակներուն նուիրած է փառատնակը: Վահէ Հայկ, Խարբերդցի, նոյնպէս կը պատմէ ու կ'երգէ Հայրենի Ջխանին մէջ ինչ որ իր քնիկ ու քարուքանդ Խարբերդէն կենդանի կը մնայ իր մտքին ու սրտին խորը: Նոյն բանն ըրաւ նաեւ ուրիշ երիտասարդ գրող մը, Կ. Խրայեան, քանի մը տարի առաջ իր հրատարակած Լիճք (Կէօլճիւք) յուշիչ ու շահեկան հատորով, ու ան հիմայ կը շարունակէ, կենսալից պատկերներով զոր կը հրատարակենք Ալասիտի մէջ, կորուսեալ վիրկել իր ծննդավայրի աւանդութիւններն ու կենցաղը, ժողովրդական հին երգերու հատակոտորները, որոնց մէջ վաղնջական հեթանոս շրջանէն մնացած թանկագին հետքեր կը գտնուին, որ ցարդ մեր հասարակութեան անծանօթ էին: Այս բոլորը ուժեղ հերքում մըն է ամանց այն սխալ կարծիքին, որու համեմատ արտասահմանի մէջ, հայրենիքէ հեռու, հայ գրականութիւն մը չի կրնար ծաղկիլ եւ կատարուած ճիգերը անկենդան, օտարախորթ, արուեստական արտադրութիւններ միայն կրնան ըլլալ: Ատիկա ճիշտ պիտի ըլլար ուրիշ ո եւ է ազգի համար, որ ստուար մեծամասնութեամբ իր հայրենիքին մէջ հանդարտ նստած է եւ որուն գրագէտ զաւակներն անշուշտ յիմար դաղափարը պիտի չունենային իրենց գործերը երթալու օտար երկրի մէջ արտադրելու. հայ ժողովրդին — ինչպէս ատենով հրեայ ցեղին — կացութիւնը, ահաւոր դէպքերու անդիմադրելի ճնշման տակ կազմուած, տարբեր է եւ բացառիկ. Հրեան, թէեւ հեռու իր հայրենիքէն, թէեւ նոյն իսկ իր լեզուն կորսնցուցած, իր շարք մը ցեղանիւթ գրողներուն ձեռքով՝ երկու հազար տարիէ ի վեր օտար լեզուով «հրեայ գրականութիւն» կ'արտադրէ աշխարհիս ամէն կողմը: Հայը, որ արդէն իսկ երկու դարէ ի վեր, հայրենի հողին վրայ հայեցի գրականութիւն մը հնարաւոր եղածին չափ ծաղկեցնել չկանալով հանդերձ, օտար երկիրներ հաստատուած հին ու ստուար դաղութներու ծոցին մէջ է որ իր գրական մեծագոյն գործունէութիւնն ունեցած է, այսօր կը շարունակէ եւ պէտք է շարունակէ նոյն կրկնակ աշխատանքը: Օր մը թերեւս Հայերն ալ, Հրէից պէս, արտասահմանի մէջ, օտար լեզուներով պիտի արտայայտեն իրենց տագնապը — եւ անոնց լաւագոյնները օտար լեզուով իրենց Հայու հոգին պիտի թարգմանեն—բայց ներկայիս, դէթ 40—50 տարուան համար, հայ տարբեր կամ նոր տագնապաւոր գրողներ արտասահմանի մէջ կարելիութիւն ու պարտականութիւն ունին իրենց մայրենի լեզուով գեղարուեստական արտայայտիչներն ըլլալու, ոչ միայն «համամարդկային» մեծ հարցերու, Հայու աչքով տեսնուած օտար աղբերու կեանքին, այլ եւ ու մանաւանդ այն զուտ հայկական անհուն նիւթին որ է մեծ փոթորիկէն յետոյ օտար երկիրներ ցրուած Հայութեան կեանքը, ոգումը պատերազմի շրջանին հայ դիւցազնութեան ու հայ մարտիրոսութեան յիշատակներուն, ու վերակենդանացումը հայ ծննդավայրին մէջ ապրուած մանկութեան ու պատանութեան հին ու նուիրական տեսիլներուն: Ասիկա ճիշտ այն «հայկական նիւթն» է զոր արտասահմանի հայ գրողներն են որ կրնան լաւագոյն կերպով արտայայտել: Դեռ քիչ բան է այս նիւթին նուիրուած արտասահմանեան արտադրութեանց շարքը որ անօրինակ Աղէտէն ի վեր ի լոյս է եկած: Ատոնք առաջին փորձերն են հայ մտաւորականութեան այս նոր, ինքնուրոյն ու կա-

Fonds A.R.A.M

բեւոր շրջանին։ Ատոր համար՝ պէտք է՝ մեծապէս խրախուսել այդ փորձերը կատարողները. որպէս զի անոնք շարունակեն ու լրացնեն իրենց այնքան յաջողապէս սկսածը, եւ որպէս զի ուրիշներ եւս հետեւին անոնց օրինակին։

Քառասնակի հեղինակը բանաստեղծ է աւելի քան վիպող։ Ան արդէն իսկ այս հատորէն առաջ հրատարակեց տաղերու երկու հաւաքածուներ, Աղբիւր անմահութեան տիտղոսով, ուր զգայուն ու փափուկ քնարերգակ մը ի յայտ կուգար՝ թարմ ու ներդաշնակ տաղերու մէջ։ Նոյն բանաստեղծն է որ Քառասնակին մէջ իր ծննդավայր Ակնը կ'երդէ նուագաւոր քնարերգական արձակով մը։ Աղբիւրին ոսկին, Գեղի կաղանդ, Հարսնփոխ, Գեղի Ջաւիկ, Քառասնակ, Նոր կիրակի, Գեղի իրիկունները, Գարնանային ցուշեր, քերթուածներ են ուր պանդուխտ հեղինակը, իր մանկութեան յուշերուն անձնատուր, «բարբարոս Աղէտին բերած մահուան խաւարէն ի լոյս կը վերակոչէ Ակնայ շրջանի ժողովուրդին բարքերը, աւանդութիւնները, հաւատալիքները, տօնական օրերու սովորոյթները, — ինչպէս ըսած եմ դրքին յառաջաբանին մէջ, — եւ պանդխտութեան տուամին այս կամ այն դրուագը, Ակնայ բնական գեղեցկութեանց ճարտարօրէն ոգուած շրջապատակերներով պաշարուած եւ ժողովրդական բանաստեղծութեան գեղեցկագոյն էջերէն ոմանց պատշաճաւոր ընդելուզումով լուսաւորուած։ Ազատեան մէկդի դրած է Պոլիս բաղդ փնտռելու գացող այրերուն արկածալից պատմութիւնը զոր օր մը վիպասան մը գեղարուեստօրէն պիտի վերապրեցնէ անշուշտ, անոր մէջ եղած լոյսի ու ստուերի համեմատութիւնները ճշդրտօրէն ի վեր հանելով։ Այստեղ արտայայտուած կը գտնենք միայն ինչ որ ծննդավայրը ւնացող մարդոց, մանաւանդ կիներու եւ մատաղ սերունդին կեանքին մէջ կար քնքուշ ու միամիտ, կամ խստօրէն նահապետական, կամ խանդավառօրէն թարմ, կամ ցաւագինօրէն սրտառուչ, ամենքն ալ խորապէս բանաստեղծական»։

Հատորը կը պարունակէ նաեւ երկու պատմուածք, Ջուխտակ Ջիաւոր և վերադարձը, որ սակայն դարձեալ գրուած են ոչ այնքան վիպասանի որքան բանաստեղծի ձեռքով, եւ արդէն ատոնք ընդլայնումն են հայկական պանդխտութեան երկու դրուագներու ժողովրդական բանաստեղծութեամբ աւանդական վիպումին, որմէ հատակոտորներ միայն պահպանուած են. Ազատեան այդ հատակոտորները լրացուցած ու ճոխացուցած է իր արձակով եւ տուած է մեզի պանդխտութեան ցաւը թարգմանող երկու յուզիչ ու սիրուն վիպերգ։

Այս գիրքը, գեղարուեստական վայելուչ տպագրութեամբ, եւ զարդարուած Մելգոն Բէպպագեանի —որ ինքն ալ Ակնայ ամենէն տաղանդաւոր զաւակներէն մին է— խորհրդանշանական հոյակապ պատկերներով,— սքանչալի յուշարձան մըն է կանգնուած ի պատիւ աւերեալ ծննդավայրի մը, որ քանի մը դար Թրքահայաստանի ամենէն վառ ու բեղմնաւոր կեդրոններէն մին եղաւ։

Վահէ Հայկ Խարբերդի զաւակ մըն է. իր հատորը —Շայրենի Ջեան— դինքը արժանի կը դարձնէ Խարբերդէն բղխած մտաւորական շքեղ հոյլին մէջ ինքնայատուկ տեղ մը գրաւելու, մեծ Թլկատինցիին, վեհաշուէնչ Սահակ Բ. Կաթողիկոսին հովանւոյն տակ, աքանչելի գրագէտ Ռուբէն Զարդարեանի, հմայիչ վիպող Համաստեղի, ներդաշնակ հոետոր ու կուռ հրապարակագիր Հրաչ Երուանդի կողքին։ Ան պատերազմէն յետոյ պոլսական լրագիրներու եւ Իգմիրի «Արեւելեան Մամուլ»ին մէջ հրատարակած է գեղեցիկ էջեր, եւ՝ այս վերջին տարիներս չեմ գիտեր ինչու լուռ մնալէ յետոյ՝ հիմայ պատուական գադափարն ունեցեր է հաւաքել ներկայ հատորին մէջ այդ հին գրութիւններուն մէկ մասը՝ նոր գրուած էջերու հետ, եւ մտադիր է՝ ինչպէս կը ծանուցանէ այս հատորին կողքին վրայ գրուած քանի մը տողով, հրատարակել ի մօտոյ Շայրենի Ջեանի երկրորդ շարք մը, Թլկատինցիին վրայ հատոր մը, եւ «ամերիկեան գրականութեան հիմնադիր Օ. Հէնրիի» վրայ ուսումնասիրութիւն մը։ Վահէ Հայկ բանաստեղծ է՝ ինչպէս Ազատեան, այն տարբերութեամբ որ ինք միմիայն արձակով կ'արտայայտէ իր բանաստեղծական խառնուածքը, եւ ինքն եւս իր հատորն ամբողջ լեցուցած է գրուածքներով որ բոլորն ալ նուիրուած են իր ծննդավայր Խարբերդին երկկուան յուշերուն, ինչպէս Ազատեան Աղէտէն առաջ իր Ակնին պարզած կեանքին։

Fonds A.R.A.M

Վահէ Հայկ աւելի մօտ է խառնուածքով Համաստեղին քան Ազատեանին։ Դիտէ երգել ու վիպել. իր արձակը ջղուտ է եւ արագ, թէեւ յաճախ թրթռուն՝ ամենաքնքուշ, միամիտ, այերային քնարերգութեամբ մը, եւ ինչպէս Համաստեղին մէջ՝ իր մէջ ալ համեղ հեգնութեան տարրը կը խառնուի իր բանաստեղծական թռիչքներուն կամ իր դիտող մտքի կենդանի արտայայտմանց. բայց ո եւ է ազդեցութիւն չէ կրած Համաստեղէն, որովհետեւ անկից առաջ արդէն ինքը կազմուած եւ հրապարակ էր եկած. երկուքին ալ վարպետը Թլկատինցին ու Զարդարեանն են, Համաստեղին մէջ Թլկատինցին, Վահէ Հայկին մէջ Զարդարեանը առաւելապէս զգալի։ Շայրենի Ծխանին է՛ն ազուր էջերէն մին (Ո՞ւր գացիր, վարպետ) արդէն ձօնուած է Զարդարեանին, անոր գործը պանծացնելով եւ եղերական մահը ողբալով. ու Զարդարեանին պէս, ան կը սիրէ ոչ միայն երգել ծննդավայրի բնութեան գեղեցկութիւնները, նկարել առօրեայ կեանքին ցայտուն տեսիլները, այլ մանաւանդ հէքեաթներ գրականօրէն շարադրել, ժողովրդական հին աւանդավէպներ մերօրեայ ոճով ու ինքնադրոշմ արուեստով վերաստեղծել։ Բայց իր պատմուածքը, իր երգը, հէքեաթ մը հիւսելու իր եղանակը իրեն յատուկ են, իր ոճը բոլորովին անձնական է։ Ազատեանէն կը տարբերի նաեւ անով որ մինչ Ակնայ երգիչը իր անձը մէջտեղ չի դներ ու հասարակաց կեանքը նկարելու կը ձգտի, Վահէ Հայկ՝ նոյն բանն ընելով հանդերձ՝ իր անձնական յուշերը, իր մանկութեան օրերու անհատական տպաւորութիւնները ալ արտայայտել կը սիրէ։

Այգին ու Այգեկուրքը, Սրբոյն ցակոբայ, իմ գարունս, իմ սէրս, Ջիասկցուածդ, Աղբիւրի մը ինն օրերը, զմայլելի էջեր են, ուր կը տեսնենք գիւղական ինքնատիպ ու խորունկ կեանքի մը բանաստեղծութեան հին պատկերներուն վերազարթումը՝ ինքնաբուխ, անաւթեւեթ, բնականօրէն քնքուշ ու խանդաղատագին ոճի մը համայքին մէջ։ Պատառ փշնին և կոյր Թուչնիկը հէքեաթներ են, յայտնապէս Զարդարեանի ազդեցութեան տակ գրուած, բայց ուր նուազ կատարեալ, նուազ ուժեղ, բայց աւելի միամիտ, աւելի շնորհալի ու թարմ շեշտ մը կայ։

Երկու նորավէպներէն, զոր այս հատորը կը պարունակէ. մին, Ներէ՛ ինծի, մայրիկ, լաւ սկզբնաւորութիւն մը ունի, բայց վերջը թոյլ է. գեղեցիկ նիւթ մըն է, հապճեպ ու անկատար ձեւով արտայայտուած։ Բայց միւսը, Քեռին 'տի գայ, որ նախ Անահիտի մէջ հրատարակուեցաւ, Համաստեղի լաւագոյն նորավէպներուն կը հաւասարի, եւ յուսալ կուտայ մեզի որ Վահէ Հայկ իր մէջ գտնուող վիպողի յատկութիւնները, որ այնքան փայլուն են որքան բանաստեղծինը, պիտի զարգացնէ հետզհետէ նորանոր գործեր արտադրելով այդ ճիւղին մէջ. իսկ Սիրականին եաեւէն եւ Արցունքները տիտղոսով երկու կտորները զուտ բանաստեղծութիւն են՝ ամենագեղեցիկ հրապոյրով, լեցուն երիտասարդ շնորհով ու նուրբ յուզմունքով մը, եւ որ ուր ամէն ինչ հեղինակին անձնական քնարին բղխումն է։

Ահա՛ իմ գարունս, իմ սէրս կտորէն հատուած մը, ուր հեղինակը, երգելէ յետոյ երէկի կենդանի հայ Խարբերդին մէջ բնութեան գարունը եւ իր նոր բացուող սրտին գարունը, կ'ողբայ այժմեան աւերն ու ամայութիւնը... «Եկուորները կ'ըսեն թէ մեր գեղին գարունը փախեր է շատոնց, անոր տեղ ծպատուած պատառ մը կուգայ ուշ ատեն, հազիւ Ապրիլին. խորշոմած շրթունքներ ունի, ու խժժոտ ժպիտ մը, որ լացի շատ կը նմանի. կ'ըսեն թէ կանանչներ փաթթեր է գլխուն որոնք մեռելներու ծաղկեպսակը կը յիշեցնեն...։ կ'ըսեն թէ անիկա կը թողու որ ձիւնը լեռներուն վրայ մնայ շատ երկար։ Մայիսին, ծաղիկներու տեղ, կաղշնայի ընտանիքներ կը ցանէ հոս ու հոն, ու ինք, այդ պատառը, մկնիսուշի ու տատասկի շուքերուն տակ նստած՝ ախուր, ախուր եղանակներ կ'երգէ։ Առուակներու ձայնին մէջ դրեր է կորսուած քոյրիկներուս հեկեկանքը։ Լուսնկային գլուխը ծռեր է, ու անոր դէմքին քեր է ախորժիւն մը որ ճիշդ գլխաւորնին կորսուած պէմուրատ հարսնուկներուն վիշտը կը յիշեցնէ...

«... Վա՛խ, հին օրերու գարուն, վա՛խ, հազա՛ր վախ, հին օրերու կաթոգին ուրբաթան...»։

Վահէ Հայկի էջերէն ոմանք զերծ չեն ձեւի թերութիւններէ. կան հոն շարադրութեան ու ոճին մէջ տակաւ կամ անխնամ մասեր, նոյն իսկ լեզուի անհարթութիւններ։ Բայց ան անշուշտ պիտի աւելի հոգածու ըլլայ որ իր յաջորդ հատորներուն մէջ այդ բիծերն անհետանան, եւ իր բոլոր գրուածքները

Fonds A.R.A.M

«Քեռին 'տի գայ»ին կամ «Արցունքները»ին կատարելութիւնն ունենան։ Գրքին տպագրութիւնը սիրուն է, եւ Ֆէպպագճեանի մէկ գեղեցիկ նկարով զարդարուած. բայց կը նկատենք հոն շատ բազմաթիւ տպագրական սխալներ, որոնցմէ կը ցանկանք մաքրուած տեսնել իր ապագայ հատորները։

Վահրամ Կաքաւեան երիտասարդ վանեցի մըն է որ վեց եօթ տարի առաջ արտասահմանի մեր թերթերէն ամանց մէջ իր հրատարակած պատմուածքներով վիպագրի ուշագրաւ տաղանդ մը ի յայտ բերաւ։ Վերջերս Փարիզի «Երեւան»ին մէջ լոյս տեսաւ անոր մէկ բաւական ընդարձակ վէպը, Լինա, որ ինքնատիպ ու ջղուտ գործ մըն էր։ Այդ բոլորը ան գրած էր արեւմտահայ բարբառով։ Բայց ի այս վերջին գործէն, ուր յեղափոխական ըմբոստ ոգի մը զգացուէր, նախորդ էջերը արտադրութիւններն էին արուեստագէտի մը որ կեանքի այս կամ այն երեւոյթը առարկայականօրէն իբր իրապաշտ վիպող պատկերացնել կը ձգտի։ Վերջերս, Կաքաւեան հոգեկան զօրեղ ու շեշտուած մղում մը զգաց դէպ ի ծայրագոյն յեղափոխական սկզբունքները, որոնց ազդեցութիւնը արդէն սկսած էր ընդհշմարուիլ Լինա-յին մէջ. ան աչքն ու սիրտը դարձուց, ոչ դէպ ի իր ծննդավայր Վանը, դէպ ի անոր կենսախնայ երկիրը եւ ազատ ներկան, այլ դէպ ի այժմեան կենդանի Խորհրդային Հայաստանը, եւ հոն այսօր սիրող ընկերական ու իմաստասիրական ոգին իւրացուց, ձգտելով այդ ոգին արտայայտել գեղարուեստական արտադրութեանց մէջ։ Առնցմէ ան հրատարակեց բաւական թռուլ՝ «Երեւան» լրագրին մէջ, մեծ մասամբ պատմուածքներ, յաճախ շատ յաջող՝ արուեստի տեսակէտով, մերթ ալ յեղափոխաշունչ քնարերգական արձակներ, նուազ յաջող, աւելի նմանողականի կամ արուեստականի կամ կուսակցականի տպաւորութիւն ձգող։ Իր վերջին շրջանի այդ արտադրութեանց լաւագոյններէն երեքն է որ Կաքաւեան համախմբած է պողպատէ վերեր տիտղոսով հատորիկին մէջ որ լոյս տեսաւ քանի մը ամիս առաջ։ Տէ՛ւօրը քաոսեցուցիչ պատմուածքն է կուսակցամոլական դիտումներով կատարուած եղբայրասպան ոճիրի մը, տատուր էջ մը կուռ ու կծու ոճով մը գրուած։ Լեմ ցատիկը, Դդումներն ու պատերազմը, արամիա ու գունագեղ նորավէպ մըն է՝ հայ յեղափոխութեան ու մեծ պատերազմի յուշերէն ներշնչուած, անթոյն ու սիրուն քմայք մը։ Փիւնիարում. հատորին կարեւորագոյն եւ ընդարձակագոյն գրուածքը, հեղինակին աշխարհայեացքին, զգայնութեան, արուեստին մէկ լիակատար արտայայտութիւնն է, եւ ամենէն ուժեղ, գաղափարալից, անձնագրոշմ գրական էջերէն մին որ վերջերս մեր մէջ երեւցած ըլլան։

Պ. Կաքաւեան ունի ինքնատիպ խառնուածք, իրեն յատուկ ոճ մը, սուր, քմայքոտ, մերթ ժուժկալօրէն քնարերգական, մերթ կամաւորապէս չոր, կարծր ու հատու։ Ան պատմել գիտէ. իր շարադրութիւնը յատակ է եւ ներդաշնակ, իր լեզուն գրեթէ անթերի։ Եւ ան կը թուի ըլլալ բեղմնաւոր միտք մը. այս հատորին կողքին վրայ կը ծանուցանէ իբր արդէն պատրաստ հրատարակելի գործեր՝ Լինա վէպէն զատ որ հատորով պիտի լոյս տեսնէ՝ չորս անտիպ գործեր՝ Շրայալի Ջարհուրանքը, պատմուածքներ, Ջարդարուն Ջախաւերը, հրաշավէպ, Ալգեկուժ, վէպ գաղութահայ կեանքէն, ցաղկանակէն վերջ, վէպ։ Իր գաղափարներն ու ձգտումները կրնան այս կամ այն անձին կամ խումբին տհաճելի ըլլալ կամ ոչ, ճշմարիտ գրականութիւնը սիրող ամէն Հայ պիտի ընդունի՝ այս հատորը կարդալով՝ որ վ. Կաքաւեանի մէջ մենք ունինք արժէքաւոր գրական ուժ մը, որ հետզհետէ պիտի ընդլայնի ու զօրանայ, եթէ միշտ հաւատարիմ մնայ զուտ արուեստի գործեր արտադրելու մղումին (ինչպէս ներկայ հատորին մէջ) եւ կուսակցական քարոզի կամ բանակռուի խոլութէն զգուշանայ, եւ եթէ մեր հասարակութիւնը տայ այս տաղանդաւոր գրագէտին այն գնահատումն ու խրախոյսը որուն արժանի է։ Չեմ հասկնար միայն ինչու Կաքաւեան այս հատորին երեք գրութիւններէն մին շարադրած է արեւմտահայերէնով եւ երկուքը կովկասեան հայերէնով։ Թէ արեւմտահայ գրող մը որ կ'երթայ հատատուիլ կովկասեան Հայաստան, գրէ արեւելեան բարբառով, մինչեւ ատիճան մը կը հասկնամ. կ'ըսեմ «մինչեւ ատիճան մը», որովհետեւ արեւելահայ գրողներ (Շիրվանզադէ մը, Աճարոնեան մը, Խանհակեան մը) երկար տաեն ապրած են արտասահմանի՝ արեւմտահայ շրջանակներու մէջ եւ երբեք չեն խորհած, նոյն իսկ այնպիսի տաեն մը

Fonds A.R.A.M

երբ Թրքահայաստանն էր որ կը կարծուէր իբր ապագայ ազատ Հայաստանը, արեւմտահայ բարբառով դրել. արեւմտահայ գրողները նոյնը պէտք էր որ ընէին, ու այժմ իսկ նոյնը պէտք է ընեն՝ մինչեւ իսկ Կովկաս երթալով ապրիլ: Քաղաքական հանգամանքները երկար առենէ ի վեր պարտադրած են հայ ժողովրդին երկու մեծ հատուածներուն՝ իրենց ուրոյն բարբառ գրականօրէն զարգացնել. այդ երկու բարբառներով երկու ամբողջ գրականութիւն յառաջ եկած է եւ երկու բարբառներէն, երկու գրականութիւններէն իւրաքանչիւրը իր ուրոյն գեղեցկութիւններն ունի. հայ ժողովուրդը ամէն տեղ կարող է՝ չնչին ճիգով մը՝ երկու բարբառն ալ հասկնալ, երկու գրականութիւններն ալ հաւասարապէս ճաշակել: Ես բնաւ համաձայն չեմ Զարեհանին որ վերջերս կը մեղադրէր արեւմտահայ գրողներուն թէ Մանձոնիի մը օրինակին չեն հետեւած՝ հայ գրականութեան միութեան սիրոյն, և թէ տեսնելով հանդերձ որ Հայութեան քաղաքական կեդրոնը Կովկասեան Հայաստանի մէջ է փոխադրուած՝ կը յամառին արեւմտահայերէն գրել, փոխանակ արեւելահայ բարբառը ընդհանուր Հայութեան գրական լեզուն դարձնելու: Նախ՝ գործնական չէ, իրականանալի չէ այդպիսի ծրագիր մը. երբեք արեւմտահայ մը, որ Կովկաս երկար չէ ապրած, չի կրնար՝ ինչ ճիգ ալ ընէ՝ արեւելեան հայերէնը գրել Կովկասահայու մը պէս, եւ փոխադարձաբար: Ես դաշնակցական թերթերուն մէջ՝ ուսանող գրողներու յօդուածներուն արեւմտահայերէնի վերածումն ալ անիմաստ կը գտնեմ: Մանձոնիի Իտալիան չի կրնար համեմատուիլ մեր Հայաստանին, ոչ ալ իտալական ժողովրդին կացութիւնը մերինին հետ: Եթէ ընդարձակ Հայաստան մը կազմուած ըլլար որ Թրքահայութեան ինացորդները ամենամեծ մասամբ իր ծոցին մէջ կարենար հաւաքել, Զարեհանին ուզածը ժամանակի ընթացքին մէջ ինքնին կը կատարուէր: Ատիկա կրնայ միայն կատարուիլ բնական ձեւով, ոչ երբեք արուեստական, բռնազբօսիկ կերպով: Իսկ դէպքերու անաւոր անդիտութենէն յետոյ որ բզքտեց Թրքահայութիւնը եւ անոր բեկորները ցրուեց տասը քսան օտար երկիրներու մէջ. փոխանակ խանդաղատելու այն երկիւղած գուրգուրանքին վրայ որով ողջ մնացած արեւմտահայ գրագէտները եւ նոր հասնող ուժերը կը ձգտին պահպանել ու զարգացնել Ալիշաններու, Պէշիկթաշլեաններու, Թէրզեաններու, Եղիաներու, Զօհրապներու, Զրաքեաններու, Սիամանթօներու, Զարդարեաններու, Վարուժաններու գեղակերտած բարբառն ու գրականութիւնը, առաջարկել որ վերապրողները կամովին լքեն այդ ինքնայատուկ հրապոյր ունեցող հայ ստեղծագործութիւնը, առաջարկել է բան մը որ բարոյապէս, հոգեպէս անկարելի է:

Նկատելի ընդհանուր կէտ մը՝ վերջերս երեւցած արտասահմանեան հայ վիպական արտադրութեանց մէջ, այն է որ մեծ պատերազմի ընթացքին հայ ցեղին դիւցազնական զոհաբերութիւնը, մէկէ աւելի ճակատներու վրայ ցոյց տուած սխրալի քաջութիւնը՝ բնաւ չ'երեւար անոնց մէջ, իսկ Հայութեան դէմ գործուած անասելի ոճիրը՝ մերթ անուղղակի կերպով միայն հոն կը կատարէ ներշնչող դեր, իբր խորք կը ծառայէ այդ գործերէն ոմանց, գործին բուն նիւթը չի դառնար: Զինադադարէն ի վեր Արամ Անտոնեանը միայն դիտեմ որ այդ ահաւոր ու անհուն նիւթին ուղղակի մօտեցած է՝ իր փրանսերէն թարգմանուած գործին ուժեղ յառաջաբանին մէջ, եւ անկից տարաժերժօրէն ներշնչուած է նաև Ալֆ սեւ օրերուն տիտղոսով իր Ջղուա նորավէպներու հատաքածուին մէջ: Համաստեղ տուաւ իր շան մը հետ գրոյցը, ուր նոյն նիւթը կը տիրէ. Շահնուրի վէպին վրայ՝ ան հետուէն կը տարածէ իր տուները: Մեր վաղուց ծանօթ վիպասաններէն ու նորավիպագիրներէն ոչ ոք դեռ ձեռք առաւ այդ նուիրական նիւթը: Ֆրանսուհի մըն է, Օրիորդ Փօլ Հանրի Պորտօ, որ առաջին գեղարուեստական գմայլելի գործը հանեց անկից: Նիւթը սակայն, ահագին է, ամբողջ շարք մը գլուխ-գործոցներու ծնունդ տալու կարող: Հայերը կարծես դեռ կը վախնան անոր մօտենալու, որովհետեւ ահռելի է ան եւ հայ գրողի մը ձեռքը կրնայ դողացնել: Բայց այդ ահռելին վսեմ է նաեւ, ամենէն խորհրդաւոր, ամենէն բարդ տուայն է ան, ամէն ինչ կայ հոն, պիտի գայ անշուշտ ատենը ուր հայ վիպասանը պիտի արտայայտէ՝ Հայու տագնապով՝ մարդկային պատմութեան այդ արտասովոր էջը:

∴

Բանասիրական աշխատութեանց մէջ որ վերջերս երեւցան գրքի ձեւով, առաջնակարգ

Fonds A.R.A.M

տեղ մը կը բռնէ Գառնիկ Ջնտպլեանի Կորիւնի «Վարք Մաշթոցի»ին քննական հրատարակութիւնը։

Գառնիկ Ջնտպլեան մեր ամենէն լայն ու բազմակողմանի հմտութիւն ունեցող մտքերէն մին է։ Անգլիոյ մէջ համալսարանական ամուր կրթութիւն մը ստացած, ան յետոյ տարիներու ընթացքին, հակառակ որ իր ժամանակին մէկ կարեւոր մասը ստիպուած ըլլար վաճառականութեան նուիրելու, ինքնաշխատութեամբ (հանգուցեալ Դուրեան Սրբազանին պէս) սորված է հին ու նոր մէկէ աւելի լեզուներ, խորապէս ծանօթ դարձած է մեր հին դասական լեզուին ու մատենագրութեան։ Անդադար սիրող ու խորաթափանց ըմբռնող գրական ու գեղարուեստական բարձրագոյն արտադրութեանց, եւ ինքն իսկ բանասէր ըլլալէ առաջ գրագէտ, տուած է մեզի ամբողջ շարք մը պատմական, բանասիրական աշխատութեանց, գրական քննադատութեան էջերու, եւ Շէքսփիրէ, Շէլլիէ եւ այլ բանաստեղծներէ թարգմանութեանց։ Քառասուն տարիէ ի վեր իր գրած յօդուածները կը մնան ցրուած զանազան թերթերու եւ հանդէսներու մէջ, եւ ցանկալի է որ հեղինակը զանոնք օր մը ամփոփէ քանի մը հատորներու մէջ, որ համակող գրականութեան մեծարժէք ու հիւթեղ հատաքածոներ պիտի կազմէին։ Յարդ ան հատորով հրատարակած է միայն Շէքսփիրի «Անտոնիոս եւ Կղէոպատրա»ին եւ Խայեամի քառեակներուն թարգմանութիւնները, որ նախ «Անահիտ»ի մէջ երեւցան, մեկնաբանուած՝ քննադատական ընտիր յառաջաբաններով։ Այժմ ի լոյս կ'ընծայէ, Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց տպարանին միջոցաւ, Կորիւնի «Վարք Մաշթոցի» երկին «ուղղեալ եւ լուսաբանեալ» հրատարակութիւն մը, մեծադիր գիրք մը՝ վայելուչ տպագրութեամբ։ Հայ գրին ու հայ գրաւոր մատենագրութեան պանծալի հիմնադիր Մաշթոց-Մեսրոպի «Վարքը» (կենսագրութիւնը), շարադրուած Մեծ Վարպետին անդրանիկ աշակերտներէն մէկուն՝ Կորիւնի ձեռքով, առաջին ինքնագիր հայերէն արտադրութիւնն է որ ի լոյս եկած է դրի դիւտէն յետոյ եւ իրեն նիւթ ունի հայ ցեղի պատմութեան մեծագոյն դէպքը. հասկանալի է ուրեմն արտակարգ կարեւորութիւնը այս գործին, անոր գերազանցապէս արտաշարժ ու նուիրական հանգամանքը։ Այդ գործը հրատարակուած է Վենետիկ՝ բազմաթիւ սխալներով, որ հեղինակին արդէն իսկ խրթին ու մանուածոյ (թէեւ ա'յնքան կուռ, կորովի եւ ինքնատիպ) ոճը շատ տեղ բոլորովին անհասկնալի դարձուցած կամ իր բուն իմաստէն շեղեցուցած էին։ Ջնտպլեան քննական ու վերլուծական նուրբ աշխատանքի մը ենթարկելով այդ բնագիրը, ուղղած է (ինչքան հնարաւոր էր ձեռագիրներն իսկ աչքին առնել չունեցողի մը համար, բայց ինչպէս կ'երեւայ արդիւնքէն՝ մեծ յաջողութեամբ) այդ սխալները, եւ տուած է մեզի Կորիւնի բնագիրը, եթէ ոչ յար եւ նման հեղինակին ձեռքէն ելածին, ինչպէս ինքն իսկ կ'ըսէ. գէթ անոր շատ մօտիկ։

Կորիւնի, ինչպէս ոսկեդարեան մեր հեղինակներուն մեծ մասին — ու մանաւանդ ատենով ոսկեդարեան համարուած եւ այժմ Հ. Ակինեանէն մինչեւ 9րդ դար բերուած Խորենացիին — գործն ու անձը, հանելուկներ են։ «Վարք Մաշթոցի»ն երկու խմբագրութեամբ հասած է մեզի, մին համառօտ, միւսն ընդարձակ. ո՞րն է Կորիւնին գործը, եւ միւսը երբ և որո՞ւ ձեռքով շարադրուած է։ Որո՞նք են հեղինակները Ագաթանգեղոսի և Փաւստոս Բիւզանդացիի անունով մեզի հասած պատմական եւ աւելի եւս բանաստեղծական կամ վարդապետական մեծարժէք երկերուն, թարգմանութի՞ւն են թէ ինքնագիր։ Ցաճախապատում գո՞րծն է Գր. Լուսաւորչի ինչպէս աւանդաբար կը կարծուէր, թէ գործն է— բան Ջնտպլեանի համոզիչ թուող փաստերու վրայ յեցած վարկածին— Մաշթոց-Մեսրոպի։ Խորենացի անունով մեզի ծանօթ հեղինակը ո՞վ էր, ե՞րբ ապրած է (Ե. դարո՞ւն, ինչպէս ինքն իսկ՝ իր պատմութեան ինչ ինչ հատուածներուն մէջ կ'ուզէ որ կարծուի եւ ինչպէս Հայ ժողովուրդը հաւատաց երկար ատեն եւ ինչ որ այժմ այլ եւս անհնար է հաւատալ, թէ Զ. դարուն ինչպէս կը հաւատան Նորայր Բիւզանդացի, թէ է. դարուն ինչպէս կը մտածեն այլ բանասէրներ (որոնց շարքին մէջ կը յամառի ցարդ Ջնտպլեան), թէ Թ. դարուն՝ ինչպէս յայտարարեց Հ. Ակինեան Դէւոնդ պատմագրին հետ նոյնացնելով Խորենացին (1)։ Կորիւն

(1) Այս գլայացուցց յայտնութիւնը Հ. Ակինեան առաջին անգամ հրապարակ հանեց «Անահիտ»ին տուած իր ներհուն յօդուածով, եւ այժմ այդ թեզը կը պարզե «Հանդէս Ամսօրեայ»ի

Fonds A.R.A.M

ի՞նքն իսկ է շարադրող կամ հայացնող Բիւզանդի ու Ագաթանգեղոսի պատմական երկերուն, բան Նորայրի մէջտեղ դրած վարկածին, թէ ուրիշներ որ գանոնք շարադրած են Կորիւնէն բանաքաղութիւններ ընելով (պիտի համարձակիմ՝ իմ մասիս՝ անընդունելի գտնել, ամէն պարագայի մէջ, որ Տրդատայ, Գրիգորի եւ Հռիփսիմեանց պատմութիւնը եւ մանաւանդ Բիւզանդի սքանչելի գործը, ուր հայ հին գուսանական դիւցազներգութեան հատուածներ գերազանցապէս հայկական արձակի մը մէջ ձուլուած կը զգացուին, պարզապէս թարգմանական երկեր ըլլան. թերեւս Բիւզանդի պատմութիւնը ինչպէս եւ «Ագաթանգեղոս» հատաքածուին պատմական մասը՝ ունեցած ըլլան յոյն լեզուով համառօտ սկզբնական բնագիրներ, զոր մեծապէս ընդլայնելով, շատ մը դէպքեր իր կողմէ աւելցնելով եւ բնագիրը բոլորովին հայացնելով՝ խմբագրած է Հայ մեծատաղանդ գրող մը՝ որ թերեւս Կորիւնն է։ Նկատենք, որ ապահովապէս Վարդանի ժամանակակից չէր —ինչպէս «Ագաթանգեղոս»ը խմբագրող հեղինակը ժամանակակից չէր Տրդատի— ո՛ր դարուն գրած է իր պատմական քերթուածը, եւ ո՛վ է։ Շարականներէն անունք որ աւանդաբար Մեսրոպի եւ Սահակի կամ Խորենացիի կը վերագրուին, իրօք անոնց գո՞րծն են։ Սուտ

մէջ ընդարձակ ու մանրամասն ուսումնասիրութեամբ մը։ Դեւոնդի եւ Խորենացւոց նոյնացումն ապացուցանելու համար Հ. Ակինեանի բերած պատճառաբանութիւնները ծանիկան են, հնարամիտ, եւ յանախ համոզիչ կը թուին։ Բայց կայ կարեւոր կէտ մը որ կը դժուարացնէ այդ նոյնացումը. ի՞նչպէս սղմեցնել Դեւոնդի գրական նիհար անձնաւորութեան մէջ բազմաձեւ հոյակապ գրագէտի այն գեղասէր, հելլենապաշտ, դիւցազնապաշտ կրակոտ ու արուեստագէտ խառնուածքը, հզօր ու ջերմ հայրենասէրի այն նոխ ու ցցուն անհատականութիւնը որ Խորենացի անունով ծպտուած խոհրդաւոր գրողինն է. Դեւոնդ ժամանակագիր մըն է, մինչ Հայոց Պատմութեան, Հռիփսիմեանց, Վարդավառի հառաջաբանի հեղինակը, բազմաթիւ գործերու հմուտ թարգմանիչը, մեր հին մատենագրութեան ամենէն մեծ բանասէրներէն եւ ամենէն ծաղկեալ մրտիերէն մին է...

Կալլիսթենէսի «Վարք Ագեքսանդրի»ն Խորենացիին է թարգմանած, ըստ Ա. Յ. Տաշեանի վարկածին՝ որ հաւանական կը թուի, թէ ուրիշ մը։ Այս բոլորը առեղծուածներ են, որոնց լուծման նուիրուած ուսումնասիրութեանց շղթակապ մ՚ունինք, ուսումնասիրութիւններ որոնց ամենք մեծարժէք են եւ խորհուրդներու տակ թաքնուած ճշմարտութիւնը դէթ մասամբ գտնելու նպաստած են արդէն. բայց դեռ հնարաւոր չէ դժբախտաբար ըսել որ այդ խնդիրները վերջնական լուծում ստացած են։ Այս աղջամուղջներուն մէջ լոյս ծագեցնելու այդ այնքան շահեկան ու կարեւոր գործին ձեռնարկեցի իր բաժինը կը բերէ Կորիւնի եւ իր բանաքաղութեան նուիրուած իր ուսումնասիրութիւններով (որ Անահիտի մէջ սկսան երեւալ) եւ «Վարք Մաշթոցի»ի այս պատուական հրատարակութեամբ։

Ընդարձակ քննական յառաջաբան մը կը գտնենք հոն՝ բնագրէն առաջ, և բնագրին ընկերացող ու հետեւող շարք մը ծանօթագրութիւններ («Բառաքննական», «Համեմատութիւն» եւ «Մեկնողական» բաժիններով)։ Ծընունդեան երեւան կը հանէ՝ բնագրին իսկ մէկ քանի տողերէն հետեւցնելով՝ թէ Կորիւն վրացի մըն է հայացած, Մաշթոցի ամենէն սիրելի եւ կարող աշակերտներէն մին, որուն համար եւ Յովսէփ Կաթողիկոսը, իր աշակերտակիցը, իրե՛ն կը յանձնէ, եւ ոչ ուրիշ ականաւոր «Թարգմանչի» մը, անդուգական վարպետին կենսագրութիւնը շարադրել։ Ինք կը հաստատէ նորանոր փաստերով թէ «Վարք Մաշթոցի»ի ընդարձակ շարադրութիւնն է Կորիւնի գործը, (համեմատաբար ընդարձակ, որովհետեւ դժբախտաբար՝ աստուածաբանական ու միստիքական երկար ու ձգձգուկ յառաջաբանէն յետոյ՝ բուն կենսագրականը, որ գործին կարեւորագոյնն մասն է մեզի համար, հակիրճ է, թէեւ ա՛յնքան թանկագին, ժամանակակիցէ մը գրուած ամենավաւերական պատմութիւն ըլլալով), եւ Փոքր Կորիւնը. համառօտուած, «պարզուած» բնագիրը՝ Խորենացի անունով ծանօթ հեղինակին կը վերագրէ։ Ինք Կորիւնի գրչէն ելած կը համարի Մակաբայեցւոց գրքերուն թարգմանութիւնը, Ագաթանգեղոսի գրքին մէջ (զոր հատաքածու մը կը նկատէ գանազան բաժիններու, յառաջաբան, պատմութիւն Տրդատայ, վկայաբանու-

Fonds A.R.A.M

թիւն Ս. Գրիգորի, վկայաբանութիւն Հռիփսիմեանց, վարդապետութիւն Ս. Գրիգորի, ընդարձակ վարդապետութիւն Ս. Գրիգորի, Տեսիլ Ս. Գրիգորի, պատմական, վերջաբան)։ Ս. Գրիգորի ընդարձակ վարդապետութիւնը կը նկատէ գործ Կորիւնի. կ'ընդունի նաեւ Բիւզանդի եւ Կորիւնի մէջեւ աղերսը, բայց հոս իր մտածումը քիչ մը շփոթ ու հակասական ձեւով յայտնուած է. «Բիւզանդ, կը գրէ, որ խիստ հաւանօրէն նաեւ Կորիւնի գրչէն ելած է, եւ որ մէկ կողմէ Մակաբայեցւոց գրքերուն թարգմանութենէն բազմաթիւ փոխառութիւններ ունի, միւս կողմէ «Վարք Մաշթոցի»էն կարեւոր հատուածներ քաղած ունի բանաքաղի յատուկ յաւելուածներով և մերթ ալ յապաւումներով»։

Հեղինակը, որ յատաջաբանին մէկ ուրիշ էջին մէջ՝ Կորիւնի ինք իրմէ փոխառութիւն ըրած ըլլալը, զոր այլ բանասէրներ ենթադրած էին, անընդունելի կը գտնէր, հոս ինքն իսկ ընդունել կը թուի։ Այս շատ կարեւոր հարցին վրայ անշուշտ Ջնտզլեանի աւելի յրուտակ ու լիակատար ձեւով պիտի արտայայտէ իր մտածումը Անահիտին տուած իր յօդուածներու շարքին մէջ՝ երբ հասնի «Կորիւն եւ Բիւզանդ» գլխուն։

Ջնտզլեանի ներկայ հրատարակութիւնը, որ գրաբար հայկապ բայց դժուարըմբռնելի բնագիրը միայն կը պարունակէ եւ անդին դէպ մը մանրագիտական ուսումնասիրութեանց եւ ծանօթագրութեանց, սահմանուած է բանասէրներուն եւ գրեթէ անմատչելի մեր ժողովրդի լայն խաւերուն։ Հեղինակը, որ ա'յնքան ընտել է Կորիւնի մտածման ու ոճին, որ խորին սիրով ու արդարացի հիացմամբ յարած է այդ եկեղեցական ու գրական նշանաւոր դէմքին եւ որ նոյնպէս մասնաւոր ջերմեռանդութեամբ մէկէ աւելի անգամներ գրաղած է Կորիւնի կենսագրած հսկայ Հայուն՝ Մաշթոցի՝ կեանքովն ու գործովը (Անահիտ ի հին շրջանին մէջ սքանչելի յօդուածաշարք մը ունի Մաշթոցի մասին, եւ վերջերս քանի մը կուռ ու հմտալից յօդուածներով կը չախչախէր կոչնակի մէջ Փրոֆ. Մ. Մինասեանի Առաւածաշունչի նախամեսրոպեան հայ գրաւոր թարգմանութեան մը ցնորական վարկածը) պէտք է հիմայ տայ մեր հասարակութեան երկրորդ գիրք մը, Կորիւնի գործը ժողովրդականացնելու սահմանուած գիրք մը որ պարունակէ «Վարք Մաշթոցի»ին աշխարհաբար թարգմանութիւնը, զոր Ջնտզլեան աւելի լաւ քան ո եւ է մէկը կրնայ կատարել, Կորիւնի եւ Մաշթոցի վրայ ամփոփ ուսումնասիրութեամբ մը։ Մեսրոպ-Մաշթոցը կը պաշտուի ամբողջ Հայութենէն իբր մեր ցեղին մեծագոյն բարերարը, բայց քիչեր են որ անոր արտակարգ անձնաւորութեան բոլոր կողմերուն ու կատարած գործին բազմաձեւ մեծութեան ծանօթ են։ Իսկ այն Հայերը որ «Վարք Մաշթոցի»ն կարդացած են, մասի վրայ կը համրուին, եւ մեր նոր սերունդէն հաւանօրէն ոչ ոք կայ որ այդ մատի վրայ համրուողներուն մէջ գտնուի։ Այդպիսի հրատարակութիւն մը առաջին օրինակը պիտի ըլլար մեր հին մատենագիրներու աշխարհաբար թարգմանութեանց շարքի մը, որուն անհրաժեշտ պէտքը զգացուցած եմ ա'յնքան անգամներ եւ որ, ուրիշ նոյնքան կարեւոր շարքերու հետ (ժամանակակից մեռած հեղինակներու գործեր, տաղանդաւոր նորերու գործեր, եւն.) որոնց մեթոտիկ հրատարակումը ցանկալի է. պիտի կարենայ լիակատար ու տեւական կերպով իրականանալ երբ վերջապէս յայտնուին մեր մէջ գրականութիւնը խորապէս սիրող եւ անոր համար խոշոր զոհաբերութիւն մը յանձն առնել կրցող մեկենասներ, որոնցմէ դեռ գժբախտաբար մէկ հատ մ'իսկ չունինք։

Բանասիրական հրատարակութեանց բաժնին մէջ կը մտնէ նաեւ Հ. Արսէն Ղազիկեանի «Մի՛ գրէք... գրեցէք.» հայ լեզուի ուղղագրութեան դասեր» տիտղոսով շահեկան եւ օգտակար գիրքը, որուն երկրորդ տպագրութիւնը, յաւելեալ եւ փոփոխեալ, երեւցաւ վերջերս։ Հ. Արսէն Ղազիկեան որ, հանրածանօթ է հին ու նոր օտար դասական հրաշակերտներու ամբողջ մատենադարանի մը ճաշակաւոր ու վայելուչ թարգմանութիւններով, այդ գեղարուեստական հաճելի աշխատանքներուն հետ՝ որոնց շարքը հետզհետէ աւարտած ըլլալէ, ուշերուն վրայ առած է նաեւ Պէնեդիքթեանի մանրակրկիտ ու յոգնաջան գործ մը, այն է յօրինումը հայ Պատեն-Պուտոլեան մը՝ ամենալայն ծրագրով։ Այդ գործին առաջին հատորը հրատարակեց պատերազմէն քանի մը տարի առաջ. երկրորդն ալ խմբագրած էր, բայց ձեռագիրը պատերազմի ատեն Պոլիս

Fonds A.R.A.M

դանուելով իրեն հետ՝ կորած է։ Այժմ մէկ երկու տարիէ ի վեր այս ծանր աշխատանքին լծուած է նորէն, որով մօտիկ ապագայի մը մէջ մեր գրողներուն ու գրասէրներուն տրամադրութեանը տակ պիտի դնէ մեծապէս օգտակար այդ բառարանը, ուր մեր մէջ երեւցած հին ու նոր բոլոր գրքերուն եւ մամուլի մէջ լոյս տեսած կարեւոր գրութեանց յիշատակումը՝ կենսագրական եւ այլ մանրամասնութիւններով՝ պիտի գտնեն։ Այս խոշոր աշխատանքի կողքին, Հ. Ղազիկեան բանասէր - հրապարակագրի ամբողջ գործունէութիւն մըն ալ ունի, որ կը յայտնուի զանազան թերթերու տուած եւ ուղղագրական, լեզուաբանական, մատենագրական հարցերու նուիրուած իր յօդուածներով։ Ներկայ հատորը կը պարունակէ մէկ քանին այդ յօդուածներէն որ նպատակ ունին մեր մամուլին մէջ տարածուած լեզուական եւ ուղղագրական սխալներ մատնանիշ ընել, եւ որոնց վրայ հեղինակն աւելցուցած է նոյն նիւթը շօշափող բազմաթիւ անտիպ էջեր, եւ շահեկան ուսումնասիրութիւն մը հայերէնի բարդ բառեր կազմելու կանոններուն վրայ։ Հ. Ղազիկեանի ըրած նկատողութիւնները եւ ուղղումները — բայց ի սակաւաթիւ մէկ քանի հատէն որ վէճ կրնան վերցնել (1)— ճիշտ են եւ իրաւացի, եւ ցանկալի է որ այս գիրքը գտնուի մեր գրողներուն —մանաւանդ նորերուն— գրասեղանին վրայ։ Մեր լրագիրներուն ու նոյն իսկ գրքի ձեւով լոյս տեսած շատ մը գործերու մէջ, հետզհետէ աւելի մեծ թուով կ'երեւան քերականական անուղիղ ձեւեր (սպանութիւն, ուղեցոյց, ամառանոց, վեցերորդ եղնել, սովրիլ, դէպի, բացի, իվեր, եւն.), իրենց բուն իմաստէն շեղած ձեւով գործածուած բառեր, ապօրինի կերպով աղուած բառեր (գործունէութիւն փոխանակ գործունէութիւնի), անճիշդ և անճաշակ կերպով շինուած բարդ բառեր, և սովորական դարձած ուղղագրական սխալներ, խառնափընդոր անիշխանութեան մը երեւոյթը տալով մեր լեզուին։ Ոմանք — նոյն իսկ հանրածանօթ գրողներ,—դեռ կը յամառին գրել չի կայ, չի տեսնել, չ'եմ ուզեր, չ'անցայ, չը ճաշկըցայ, չտեսներ, չուզեր կամ կ'սկսին, կ'զգամ, կ'ուլամ, եւն., մինչ ուղիղ ձեւերը շատ պարզ ու յստակ կանոններու վրայ կրճնած են։

Հայերէն լեզուին մէջ ժխտական մասնիկ մըն է չ տառը, ոչ չի ոչ չ բառ, այլ չ տառ, որ կը կցուի միշտ գոյականին (չաստուած, չտես, եւն./), կամ բային (չառնել, չեկայ, չկայ)։ Չըկայ, չըտեսնել կարելի է գրել ոտանաւորի մէջ միայն, ու նոյն իսկ անհրաժեշտ է այդպէս գրել, չ եւ ը բային կցուած, երբ տաղաչափութեան համար այդ բառերը երկու եւ երեք վանկով կ'ուզենք արտասանել, մինչ ձայնաւորով վերջացող բառերէ յետոյ անոնք նորէն առանց ըի կը մնան ոտանաւորի մէջ և կը կազմեն մէկ ու երկու վանկ (ու չկայ... կ'ուզէ չտեսնել.../։ Անցողակի ըսեմ որ Հ. Արսէն Ղազիկեան մոռցած է գլուխ մըն ալ յատկացնել ոտանաւորի մէջ ըի պահպանման կամ սղման այդ կանոնին, ա'նքան պարզ, եւ ոտանաւորի ճիշդ ընթերցման համար ա'նքան անհրաժեշտ, եւ որուն հանդէպ մեր հին ու նոր բանաստեղծները մեծ մասամբ մինչեւ ցարդ կը վարուին տարօրինակ անփութութեամբ։ Ըն չի կը փոխուի միմիայն սահմանադրական ներկայի երրորդ դէմքին մէջ, չի տեսներ (չէ ի տեսանելէն յառաջ եկած/, եւ ին կը ջնջուի եւ անոր տեղ ապաթարձ կը դրուի երբ բայը ձայնաւորով կը սկսի (չ'առներ/. չի ձեւը եւ չին քով դրուած ապաթարցը միմիայն այս պարագային կը գործածուին։ Դ'սկսին, կ'զգամ, կ'ուլամ սխալ են նոյնպէս, ճիշդն է կը սկսի, կը զգամ, կուլամ /Հ. Ղազիկեան կը նախընտրէ գրել կու լամ, կու գամ, մինչ ես կը կարծեմ թէ կու ձեւը որ մեր երեք միաւանկ բայերուն /լալ, տալ, գալ/ քով միայն կը գործածուի փոխանակ կըի, լաւագոյն է բային կցուած պահել ինչպէս սովորութիւն եղած է, սովորութիւն որ ո և է անպատեհութիւն չունի։

Հ. Ղազիկեանի այս գիրքը ունի նաեւ այն հազուագիւտ առաւելութիւնը որ, փոխանակ վարդապետական չոր ոճով մը գրուած ըլլալու, շարադրուած է խանդավառ բանախոսուղի ու մերթ նոյն իսկ կատակախօս երգիծաբանի կրակոտութոյ կամ քահքահաձայն ֆրազներով, որ երբեմն թերեւս չափազանցութեան կը հանին, բայց որ այդ հրահանգիչ գործը կը դարձընեն կենդանի ու զուարճալի։

(1) Այս բոցիկին մէջ որ արդեն շատ երկարեցաւ, չեմ կրնար ծանրանալ այդ կէտերուն վրայ, ուրիշ տեղ մտադիր եմ մանրամասնօրէն խօսիլ ատոնց մասին եւ ամբողջ այս գրքին վրայ։

Fonds A.R.A.M

Բանասիրական հրատարակութեանց բաժնին մէջ յիշատակելու է նաեւ հանդուցեալ Եղիազար Մուրատեանի «Բանաստեղծական խորհրդածութիւնք» տիտղոսով ոտանաւորներու հատորը զոր իր որդին ամփոփեր է հատորիկի մը մէջ։ Եղիազար Մուրատեան, որ իմ առաջին ուսուցիչներէս մին եղած է եւ որմէ օգտուած եմ, գրականութեան կարող դասախօս մըն էր, եւ նրբաճաշակ ու հմուտ գրական քննադատ մը. դասագրքերը զոր յօրինած է, հայ նոր գրականութեան հատուածները զոր հրատարակած է, լաւագոյններէն են որ մեր մէջ երեւցած ըլլան. մեր Արշակ Բ. եւ Պապ թագաւորներուն վրայ իր ուսումնասիրութիւնը որ իր մահուրնէ յետոյ լոյս տեսաւ հատորով, պատմական լուրջ աշխատութիւն մըն է, ուր այդ մեծարժէք թագաւորները զօրեղ փաստերով կը պաշտպանէ Բիւզանդի մոլեռանդ դատափետութիւններուն դէմ եւ անոնց մեծութիւնն ի վեր կը հանէ։ Այս ոտանաւորները սակայն, թէպէտ մերթ շահեկան գաղափարներ կը պարունակեն, ձեւի ինքնատպութենէ զուրկ, յաճախ աննշերդաշնակ տողերով, բանաստեղծութիւն չեն իրապէս, այլ գրականութեան սիրահար հմուտ մտքի մը տաղաչափական զբօսանքները։ Մուրատեանի որդին լաւ ըրած է նորէն՝ հրատարակելով այդ հատուածները, որ հետաքրքրական է իբր մէկ մասը գրական գործին վաստակաւոր հայ մտաւորականի մը որ իր յարգելի տեղն ունի ժթ. դարու երկրորդ կէսին մեր արեւմտահայ ուսուցիչներու եւ քննադատներու շարքին մէջ։ Երկրորդ հատորը զոր Մուրատեանի որդին կը խոստանայ հրատարակել մօտիկ ապագայի մը մէջ, եւ որ պիտի պարունակէ հանդուցեալին քննադատական գրութեանց հատուածներ, աւելի իրական ու տեւական արժէք ներկայացնող դիրք մը պիտի ըլլայ անշուշտ։ Ներկայ հատորին տպագրութիւնը վայելուչ է, բայց բնագրին հրատարակումը անխնամ, սխալներով լի։ Ցանկալի է որ յաջորդ հատորը աւելի զիտակից հոգածութեամբ տպագրուի։

Բանասիրական հրատարակութիւններէն անցնելու համար բանաստեղծական երկասիրութեանց, Դուրեան Ղեւոնդ Սրբազանի ի լոյս ընծայած գրքերը կրնան բնական կամուրջ մը ձեւացնել։ Այդ հինգ հատորները զոր Մանչեսթրի Հայոց հոգեւոր հովիւը, ազգական եւ աշակերտ Եղիշէ Դուրեան Պատրիարքի, հրատարակեց վերջին 5—6 տարիներուն ընթացքին, կը պարունակեն իր շարք մը քարոզները կրօնական, բարոյական նիւթերու վրայ, խառնուրդ մը մանրակրկիտ ուսումնասիրութեանց եւ հոգեկան ներշնչմանց։ Մենք ունեցեր ենք մեծատաղանդ եկեղեցական բեմբասացներ, Խրիմեան, Վարժապետեան, Նարպէյ, Օրմանեան, Խորէն Սահեփանէ, Եղիշէ Դուրեան և այլք. անոնց քարոզներէն շատ քիչերը գրի առնուած ու հրատարակուած են։ Պէտք է գովել Ղեւոնդ եպիսկոպոսը որ քարոզչական գրականութեան վերաբերմամբ այնքան լուրջ ու խնամոտ վերաբերում ցոյց կուտայ, եւրոպացի քարոզիչներու պէս երկար օրէն կ'աշխատի իր քարոզներուն նիւթին ուսումնասիրութեան եւ ընդլայնման վրայ, կը շարադրէ գանոնք եւ յետոյ կ'արտասանէ, եւ հուսկ ապա կը հրատարակէ գանոնք հատորներով։ Լաւ շարադրուած, պարզ, յստակ ու համակրելի ոճով մը գրուած, առանց ճարտասանական կամ քերթողական մեծ թռիչներու բայց եւ առանց ոեւէ ձոռոմութեան, Բրիտոսի վեհ վարդապետութիւնը մեկնաբանող հմտալից ու շինիչ էջեր են այդ քարոզները, որ մեր վարդապետական գրականութեան մէջ պատուաւոր տեղ մը գրաւելու կոչուած են։

Ղեւոնդ Սրբազան, վերջերս, Դուրեան Պատրիարքի յոբելեանին առթիւ հրատարակեց նաեւ մանուաւոր հատոր մը, ուր ամփոփած էր մեծ ուսուցչին Արմաշու Դպրեվանքին եւ երուսաղէմի մէջ հասուցած բոլոր եկեղեցական աշակերտներէն— թէ՛ պատերազմի առեն նահատակուածներէն եւ թէ՛ անոնցմէ որ կենդանի են,— մէկ մէկ քարոզ։ Ճոխ ու գեղեցիկ հատոր, որ ամենէն սրտաշարժ ու թանկագին նուէրն էր թերեւս ողբացեալ վարպետին մատուցուած՝ իր յոբելեանին առթիւ։ Դժբախտաբար, հրատարակիչը մոռցած է նշանակել թուականը ուր այդ քարոզներէն իւրաքանչիւրը շարադրուած է։

***

Վերջերս երեւցած քերթողական նոր հրատարակութեանց անցնելէ առաջ, պէտք է յիշատակեմ դէթ քանի մը տողով, հին ու ան-

Fonds A.R.A.M

թառամ հայ մեծ բանաստեղծի մը, Թումանեան Թէրզեանի, բանաստեղծութեանց ամբողջական հաւաքածուին հրատարակումը երկու առաւար հատորներու մէջ, պատուական հրատարակութիւն դոր կը պարտինք հանգուցեալ քերթողին որդւոյն Եղուարդ Թէրզեանի երկիւղած խնամքին։ Հայ ժամանակակից քերթողական հանճարին ամենէն հոյակապ արտայայտութիւններէն մին է Թէրզեանի գործը, որ, մեծ մասամբ անտիպ մնացած, այժմ իր լրութեան մէջ՝ վենետկեան գեղեցիկ տպագրութեամբ, կենսագրական ու քննական յառաջաբանով մը եւ բազմաթիւ ծանօթագրութիւններով, հայ հասարակութեան տրամադրութեան տակ կը դրուի։ Գործին արժէքին վրայ հոս ըսելիք չունիմ, այդ մասին բոլոր մտածումս բանաձեւած ըլլալով առաջին հատորին յառաջաբանին մէջ։ Մեր անհետացած ժամանակակից մեծ գրողներու գործերուն հրատարակման պէտքին է որ այս երկու հատորներն ալ ահա, Թլկատինցիի եւ Արիմեան Հայրիկի հատորներէն յետոյ, կուգան զոհացում տալ, ու հաճոյքով կ'իմանամ որ քիչ օրէն լոյս կը տեսնէ Ռուբէն Զարդարեանի լաւագոյն գրական էջերը պարունակող հատորը։ Տարօրինակն այն է որ մեր մամուլը, ուր միշտ Հրատարակչական հիմնելու, այդ կարգի գործեր հրատարակելու անհրաժեշտութիւնը կը քարոզուի, անհատական կամ խմբական ճիգերով այդ նոյն ծրագիրը մասամբ բայց այնքան կարեւոր ձեւով իրականացնող այսպիսի ձեռնարկներով շատ քիչ կը զբաղի։ Թլկատինցիի, Արիմեանի, Թէրզեանի հատորներուն վրայ յօդուածներու, ուսումնասիրութեանց ամբողջ շարք մը երեւցած ըլլալու էր, ինչ որ չունեցանք։ Իսկ թէ քանի՞ հոգի կան որ կը գնեն այդ գրքերը, ատ ալ ուրիշ հարց է, ցաւո՛ւս հարց։

Բանաստեղծութեանց հաւաքածուները, որ լոյս տեսան այս վերջին քանի մը տարիներու ընթացքին, բազմաթիւ չեն (մեծ մասամբ՝ գաղութահայ գրողներու քերթողական, ինչպէս եւ վիպական կամ բանասիրական, արտադրութիւնները հանդէսներու եւ լրագիրներու մէջ է որ կ'երեւան)։ Առանցմէ անանձ որ աւելի կամ նուազ չափով որոշ արժէք կը ներկայացնեն, հետեւեալներն են.— Թորոս Ադամեանի Աղբիւր Անմահութեան փափուկ ու ներդաշնակ տաղերու երկու պատուական շարքերը, որոնց վրայ մանրամասնօրէն խօսած եմ Ապագայի մէջ, Յովհաննէս Մահտեսեանի յուշեր եւ յոյզերը, Բիւզանդ Թօփալեանի Ալգաֆիանդէսը, Գ. Գեղարքունիի Ցաղկաստանը եւ Հ. Վահան Յովհաննէսեանի Հայրենի կրակարանը. առանց վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ Զարեհ Պլպուլի բանաստեղծութեանց հատաքածուն, զոր չեմ տեսած, բայց որուն վրայ Թէքէեան Արեւի մէջ ներբողալից յօդուած մը հրատարակած էր. հանդէսներու մէջ ինչ որ տեսեր եմ Զարեհ Պլպուլէն, կը յայտնէ արդարեւ իր մէջ շնորհալի, ինքնատիպ ու կատարելագործ բանաստեղծ մը։

Գեղարքունիի Ցաղկաստանը, որ երկրորդ հատորն է արձակ բանաստեղծութեանց շարքի մը, աւելի արժէք կը ներկայացնէ քան առաջինը։ Միակ նիւթը՝ սէրն է, սէրը բնութեան ծոցին մէջ. երիտասարդ սրտի մը հառաչներն ու ճիչերն են՝ գորովոտ ու երջանիկ կրակի մը այրուցքին տակ։ Ոճը խնամեալ է, մերթ քիչ մը արուեստակեալ, հայերէնը մաքուր, արձակը դաշնակաւոր ու գունագեղ։ Իւրաքանչիւր տող, հակիրճ, խիտ, կ'ոգէ դաշտի ծաղիկ մը, արեւուն —սիրոյ արեւուն— տակ բացուած։ Ծաղիկներէն մաս մը քիչ մը շինծուի տպաւորութիւն կը թողուն, բայց կան հոն որ հոյզ ու բուրմունք ունին, իրական ու քնքուշ ծաղիկներ են։

Բիւզանդ Թօփալեան արուեստագէտ խառնուածք մըն է. գծագրիչ է եւ բանաստեղծ,— Դալիլայի տաղանդաւոր հեղինակին՝ Եղիա Գասպարեանին պէս որուն ձօնած է իր տաղերէն մին, Շալեպ, նկարչական բանաստեղծութեան էջ մը։ Իր ներշնչմանց նիւթերը այլազան են, ոճը նուրբ եւ արդիական, տաղաչափութիւնը՝ քանի մը արտառներէ զատ՝ խըտամեալ։ Նամակի մը մէջ, ուղղուած հեղինակին, եւ որ իբր յառաջաբան հատորիկին ճակատը զրուած է, Վահան Թէքէեան կը գնահատէ այս երիտասարդ բանաստեղծին արժէքը. «Թոյլ տուէք անկեղծօրէն ձեզ շնորհաւորել իբր հարազատ բանաստեղծ մը։ Հաճոյքով կարդացի ինչ որ կայ «Այգահանդէս»ին մէջ։ Ձեր զգայնութիւնը նուրբ թելեր ունի որոնցմով կ'ընդունի եւ կը վերարտադրէ իրերու եւ հոգիներու ներդաշնակութիւնը։ Քիչ բան կը պակսի իր արուեստին —թերեւս քիչ մ'ա-

Fonds A.R.A.M

ւելի ինքնատպութիւն մխայս— ճիշդ տպաւորութիւնը տալու համար ձեր զգայնութեան որ հազուադէպօրէն նուրբ եւ ընկալուն է, կը կրկնեմ»։

Թօփալեանի այս առաջին հատորիկը, որուն մէջ կան էջեր որ արդէն իսկ լիալիր ու պեղեցիկ արտայայտութիւններն են ազնուական, լուսաւոր ու խոստումնալից հոգիի մը, յուսալ կուտան իրմէ լաւագոյն արտադրութիւններ, հետզհետէ աւելի «ապրուած», աւելի անձնաւորուած։

Յովհաննէս Մահտեսեան կ'երգէ «Յոյզերն ու Յուշերը» եւ «Հայրենի երգերն ու կարօտները» (երկրորդ տիտղոսը հատորին) պանդուխտ որը հայ պատանիի մը։ Ըստ իս առաջին տիտղոսն աւելորդ էր, երկրորդ տիտղոսը իր մէջ կ'ամփոփէ հատորին գրեթէ բոլոր բանաստեղծութիւնները. բայց ի քանի մը տաղերէ որ Վերլէնի եւ Տէրեանի ակնարեւ հետեւողութեամբ գրուած են, հոն արտայայտուող գրեթէ բոլոր յուշերն ու յոյզերը՝ հեռուն ձգուած աւերակ հայրենիքին երբեմնի քաղցր ու վհատուն յուշերն են եւ օտարութեան մէջ մինակ ու ինքզինքը իր տարրին, իր միջավայրին մէջ չգտցող, հայրենի հողին դառնալու, ցեղին կեանքովն ապրելու բուռն տենչով թրթռացող սրտի մը յոյզերն են։ Բանաստեղծը կը յիշէ իր մանկութիւնը հայրենիքին մէջ, ընտանեկան շրջանին ծոցը, կը յիշէ իր պատանութեան առաջին օրերը եւ իր առաջին սէրն իր գիւղին մէկ ազուոր աղջկան համար եւ անոր գարնավաղից յուսատու ժպիտը, եւ կը հեծէ հեռու նետուած ըլլալուն իր բնիկ հողէն, իր ընտանիքէն (հասուր աղէտին մէջ եղերականօրէն մահացած) եւ իր առաջին սիրոյն անփոխարինելի եւ միշտ փնտռուած, միշտ երազուած արեւնակից գողտր էակէն, այս բոլորը բնական, տիրական, նուիրական նիւթ մըն են արդի բոպէի պանդուխտ հայ երիտասարդներու համար, եւ հասկնալի է որ անոնցմէ շատերը ատոր գոնէ մէկ քանի էջ նուիրեն. Մահտեսեան իր գրեթէ ամբողջ հատորը նուիրած է ատոր։ Իր այդ տաղերու շարքին մէջ կան որ, լի ջերմ զգացումով մը՝ սիրուն պատկերներով արտաւուտուած, իսկական բանաստեղծութեան շեշտն ունին։ Դժբախտաբար տաղաչափութիւնը, ոճը անհաւասար են մեծապէս. թերութիւններ կ'արատեն կատարներէն շատերը ու կ'երեւան նոյն իսկ լաւագոյն էջերուն մէջ։ Ու գլխաւոր թերութիւն մըն ալ հատորին համար, տաղերուն նիւթին ծայրայեղ միօրինակութիւնն է, և պանդուխտ հոգիի մը հայրենաբաղձութեան ազնիւ ու բնական զգացումը մերթ հիւրընկալ օտար երկրին հանդէպ հակակրութեան արտատոյց չափազանցութիւններով արտայայտումը։ Երբեմնի Հայրիկի «Հայրենիքի փուշը օտարութեան վարդէն աւելի կը սիրեմ» աղաղակը կ'ըմբռնեմ ու կը սիրեմ. այդ զգացումը հիմնական ուժ մըն է ազգ մը, մանաւանդ փոքր ազգ մը, պահպանելու համար իր հողին վրայ, իր ինքնուրոյնութեան եւ իր յատուկ դերին յարած. բայց երբ մարդ պանդուխտ կը գտնուի Ֆրանսայի պէս երկրի մը մէջ, ուր երիտասարդ Հայերը պատերազմէն առաջ կ'երազէին կարենալ գալ ուսանիլ, զարգանալ եւ հայրենիք դառնալով իրենց ազգին բարձրացման նպաստել, տարօրինակ է որ բանաստեղծ մը ինքզինքը երեւակայէ իր գիւղին «դրախտ»էն (որ, վերջապէս թուրք լուծի տակ, դրախտ չէր, եւ սիրելի էր, անշուշտ էր միայն իբր ծննդավայր, իբր հայրենիք) այս օտար «անապատ»ին, այս անսիրտ «դժոխք»ին մէջ լինկած ըլլալ։ Յատկութիւնները որ կ'երեւան Մահտեսեանի հատորին մէջ, յուսալ կուտան որ անոր ապագայ արտադրութիւնները աւելի վերծ պիտի ըլլան իրենց ձեւի թերութիւններէն եւ պիտի ունենան աւելի այլազան, աւելի լայն, աւելի մարդկային ներշնչման աղբիւրներ։ Հայ պանդուխտ երիտասարդ մը որ օժտուած է բանաստեղծութեան համար, պէտք է ի նկատի ունենայ թէ ինք միմիայն Հայ մը չէ, այլ անդամ մը մարդկային մեծ ընտանիքին, թէ իր արամադրութեան տակ են մարդկային ճակատագրին հետ կապ ունեցող բոլոր ընդհանուր ու յաւիտենական հարցերը եւ թէ իր Հայու եւ պանդուխտի զգացումները երգելով հանդերձ, այդ ընդհանուր խոր ու մեծ հարցերուն իր արտայայտման բաժինը բերելով է որ պիտի իրական ճոխացում մը պարգեւէ իր հայրենի բանաստեղծութեան։

Հ. Վահան Յովհաննէսեան, իր Հայրենի կրակարան հատորին մէջ, ունի նոյնպէս իր ներշնչման իրը աղբիւր, ինչպէս գրքին տիտ-

Fonds A.R.A.M

դոն ալ ցոյց կուտայ, հայրենիքին կարօտը, ծննդավայրին մէջ անցած մանկութեան անուշ յուշերը, բայց իր քնարն աւելի բազմալար է, ան կ'երգէ ե'ւ իր ցեղին ու երկրին սէրը, ե'ւ իր անձնական այլազան երազներն ու տենչերը, ե'ւ մարդկային կեանքի սիրական *հարցերէն ոմանց հանդէպ իր տեսիլը։

*Երիտասարդ Մխիթարեանը կը ճշդէ,— նորէն բաւական տարտամ կերպով— իր ծնընդավայրը, ինչ որ Պ. Մահտեսեան բնաւ չէ ըրած։ Կը թուի թէ Հայաստան չէ ծնած ինք, ոչ իսկ զայն տեսած. «Երբ ես մեռնիմ» սիրուն տաղին մէջ կ'ըսէ՝

Թող լըճակիս մարմանդ քամին
Ցուշիկ յուշիկ վըրաս սահի,
Իմ չըտեսած Հայաստանին
Կարօտավառ հոգիս տանի։

«Դէպ ի տնակն իմ հայրենի» տաղէն կը թուինք իմանալ որ իր գիւղն է «Նորշէն, էլպրուզ լերան ըստուերին տակ», Փոցխով գետին մօտ («Իմ Փոցխովին ալիքն անվախ», եւն.). ուրեմն այս բանաստեղծը ծնած է ոչ-հայկական Կովկասի մէկ հայաբնակ գիւղին մէջ։ Իր հայրենի տան, իր ծննդավայրին յիշատակը իր մէջ քաղցրօրէն կենդանի է միշտ, եւ զայն աղապատանքով կ'երգէ երկու տաղերու մէջ, իմ բուխսուրիկը (ես կը կարծէի որ բուխերիկ է բուն բառը), որ հատորին գեղեցկագոյններէն է, եւ Դէպ ի տնակն իմ հայրենի. բայց Հայաստանին է որ զաւակ կը զգայ ինքզինքը, պատմական Հայաստանին, որուն հին փառքերն ու նուիրական աւերակները կ'երգէ եւ այժմեան Հայաստանին, անոր որ աւերակ է, եւ անոր որ կենդանի է և ուր հայ բանուորը Հայրենի Տան համար կը գործէ (Տես Շայաստանի բանուորին քերթուածը). անոր պատկերը կը սիրէ իր հոգւոյն, անկից է որ գինքը տարապոյր կը զգայ. անոր համար է որ կ'ուզէ ապրիլ, երգել, գործել։ Շայաստան, վան-Տոսպ, Արմաւիր, Շանգած եկեղեցին (Աղթամար), ելիր Ասպետ (Անդրանիկին ձօնուած), Լուսաւորչի կամարը, բերէք ինձ զայն, Շայաստանի բանուորին, Շայրենի կրակարան՝ բոցավառ ու բազմաձեւ տարփողումն են ցեղին հինաւուրց մեծութեանց, մերթ ողբն անոր դժբաղդութեանց, աւելի յաճախ՝ գովքը անոր կորովին ու հանճարին, շեփորումը վրէժխնդիր ու լուսաւոր ապագայի մը հզօր յոյսին։ Բայց այդ հայրենասէրը հայ քրիստոնեայ վանական մըն է եւ կրօնական խոր զգացումով մը (ուր հայրենասիրութիւնը յաճախ ներկայ է զարձեալ եւ հաղորդ) կ'երգէ Դարեկը, Շարականը, Արեւագալը, Ջատիկը, Խորանիկը, Սրբութեան կանթեղը. Գիւութեան գոյքը, կ'երգէ իր սիրելի հոգեկան բոյնը՝ Ս. Ղազարու վանքը, պաշտուհի Խորանը, Լրազանի կղզին, վանականներ, Ալիշանի Խորանին առջեւ, երբ ես մեռնիմ։ Ան բանաստեղծ է ամէն բանէ առաջ, ճշմարիտ բանաստեղծ՝ Ջերմ, ինքնաբուխ, թեւաւոր ներշնչումով, եւ հայրենիքէն ու կրօնքէն դուրս, կ'երգէ ազատ ու անկեղծ շեշտով մը՝ ամէն ինչ որ իր սիրտը կը թրթռացնէ, իր պանդխտութեան աքանչելի երկրին բնական ու գեղարուեստական շքեղ գեղեցկութիւնները (կանաչ օրեր, Լուինոյի Լուսաբացին, Փերիգոյի սրբավայրէն, Մելամաղձ գիւղակը, Սրբազան Լեռ), դիտուած կեանքի տպաւորութիւններ՝ տարուան կամ օրուան այս կամ այն պահէն թելադրուած, մերթ՝ իր սրտին ամենէն ներքին ու անձնական խռովքներէն ծնած խոհեր, հառաչներ կամ երազներ, ու մարդկային ճակատագրին վրայ խոկումներ, ու Մայրը, ու Բարեկամը, ու Սէրը, ու Մահը։ Տրտում էջեր կը գտնենք հոն, բայց ինչ որ կը սիրէ՝ խըրոխտ ու շնորհալի երիտասարդ հոգիի մը — գեղեցկութեան, դիւցազնութեան, հաւատքի, յոյսի տարփաւոր— խանդավառութեամբ ու գորովով արբշիռ երգն է, տաղերէն ոմանց գրեթէ ամբողջութեան մէջ, այլոց մէկ մասին մէջ զմայլելի գօրութեամբ, հրապոյրով եւ անձնական կնիքով արտայայտուած, մերթ ալ դժբախտաբար՝ չգտնելով իրեն արժանի ձեւը։ Արուեստագէտը, քննադատը դեռ լիովին կազմուած չեն այս բանաստեղծին մէջ եւ անոր ներշնչման բարձրութեան չեն հասնիր յաճախ։ Կան կտորներ որոնց գոյութիւնն իսկ այդ հատորին մէջ կը զարմացնէ. կան կտորներ որ գեղեցիկ կերպով կը սկսին ու շատ թոյլ կը վերջանան (ինչպէս Լուսաւորչի կանթեղը)։ Կան էջեր, մեծ մասամբ ուժեղ ու յաջող, բայց մասամբ ձեւի թերութիւններով աբատուած։ Կատարելութեան ամենէն մօտեցող կտորները հակիրճ տաղերն են, ներշնչմամբ ու ձեւով զմայլելի, (Մայրութիւնը, Թիֆլիսեանի-

Fonds A.R.A.M

կը, սրբութեան կանթեղը, վերջալոյսր, երբ ես մեռնիմ, վերջին ղօղանջը, փիշերը կուգայ, թորանիկը, «Նորաիրաշ» վարդր, ես ու դուն, յուսահատը, Նիրվանա:/

Այդ տաղիկներէն հոս կը յիշատակեմ Մայրութիւնը.

Մայրութիւնն է սէրն Աստուծոյ մարմնացած՝
Աստուածացած կընոջ մէջ.
Կանթեղ մ'անոյշ տաճարին մէջ բեկբեկուած՝
Անմահութեամբն իր անշէջ։

Ակօս ակօս մեր հոգւոյն մէջ կը ծորի
Լոյսը սիրոյ խառնըւած,
Կ'արշալուսնայ, ծիրանեգոյն կը վառի՝
Մեր մօրն աղուոր դէմքն առած։

Սէրը սիրոյ կաթնաղբիւրէն կը վառի
Ու մէ'կ մարմին ու մէ'կ գոյն։
Փոքրիկ սափորն արտասուքով կը լեցուի,
Քաղցրութեանց մէջ քաղցրագոյն։

Ի՜նչ կարմիր է թոյրն համբոյրին մայրական
Շրթներուն մէջը ժպտուն.
Որդիական գարուններուն՝ ծիածա՛ն,
Խաղաղութի՛ւն, սրբութի՛ւն։

Թերութիւնները կը կայանան ոչ միայն շարադրութեան մէջ (աւելորդ տողեր կամ ամբողջ տուներ, թոյլ պատկերներ կամ տակաւ շփոթ գաղափարներ՝ յաջող պատկերներէ եւ ինքնատիպ գաղափարներէ յետոյ, դունագեղ բառերու, լուսաճաճանչ տարտամ պատկերներու մէջ՝ մերթ տաղին ընկլուզումը կամ տիրական բուն գաղափարէն շեղումը), այլ եւ լեզուի ու տաղաչափութեան պակասութիւններ, եւ մերթ այնպիսիներ որ իր միաբանակից Հ. Դաղիկեանին մագերը պիտի քաւմնեցնեն... ը ին կանոնը յաճախ չյարգուած՝ տողերուն մէջ, չ ին կանոնը նոյնպէս ոտնակոխ եղած. «աստղը ծաղկէն չի բաժնուի,» «հեւ հեւի» «հեւ ի հեւ»ի տեղ, «եղիցի լոյս օրհնութեան», «թուրքերը զայն կոտրեցին», «կոտրեցին»ի տեղ, «նա» «ան»ի տեղ, «քովը քովի», «քով քովի»ի տեղ, «արշալոյսի պէս թարմոտ...» արեւելեան հայերէն, գրաբար եւ արեւմտեան հայերէն խառն, «աստուածաներկ ալիքներին», «ո՛րքան փառք, գարերու խորն անվրթարկ», «նրա բորբոք թանձրը շոգին», «թառած լուսնի նուրբ շողերին», «նորից կ'առնէք ծիրանի գոյն», «թէ ես իրենց չեմ մոռանայ», «իրար են զօդուել», «նա էլ ինկաւ»։

Իր բոլոր թերութիւններով հանդերձ, այս հատորը թանկագին հրատարակութիւն մըն է, քանի որ իրական բանաստեղծ մը մեզի կը յայտնէ, լայն տեսիլով, ջերմ շունչով եւ անձնական շեշտով բանաստեղծ մը։ Ան հարազատ դաւակ մըն է հրեշտակապետական քնարով մեծ Ալիշանին եւ եղբայր մը դիւցազնաշունչ քերթող ողբացեալ Հ. Կարապետ Տէր-Սահակեանին, ու նաեւ Վարուժանին (որուն ազդեցութիւնը մերթ որոշապէս կը զգացուի իր մէջ)։ Դեռ իր առաջին երախայրիքն է որ կուտայ մեզի, բայց ինչ որ կայ լաւ՝ այդ նախաբողբոջ ծաղիկներուն մէջ, յուսալ կուտայ մեզի որ վաղը, երբ աւելի խիստ ըլլայ դէպ ի իր տաղերուն ձեւը եւ աւելի գիտակցաբար զարգացնէ իր ուրոյն լարը, ան պիտի ըլլայ մեր արդի լաւագոյն բանաստեղծներէն մին։

Բանաստեղծութեան բաժնին մէջ անհնար է չյիշատակել անգամ մը եւս Կոստան Զարեհանի ցատրագոմի շարսը, որ Շայրենիք ամսագրի մէջ երեւալէ յետոյ կը լսեմ թէ առանձին հատորով ալ լոյս է տեսեր (չեմ գիտեր ինչո՞ւ Շայրենիքի վարչութիւնը չէ ղրկած այդ հատորը մամուլին)։ Այդ դիւցազնական քերթուածը այդ սեռին մէջ երեւցած հզօրագոյն արտադրութիւնն է որ մեր ժամանակակից քերթութեան մէջ կը յայտնուի Սիամանթօի եւ Վարուժանի արոյրէ մեծահունչ քնարներուն լռելէն ի վեր։ Աւսր վրայ կ'ուզեմ աւելի մանրամասնութեամբ մտածումս արտայայտել արտասահմանեան հայ դրականութեան վրայ այս ընդհանուր տեսութեան յաջորդ եւ ու վերջին մասին մէջ (1)։

---

(1) Քրոնիկիս յաջորդ մասին մէջ պիտի խօսիմ նաեւ մեր արտասահմանեան հանդէսներուն մէջ երեւցող ուրիշ կարգ մը բանաստեղծական արժէքաւոր էջերու վրայ, բայց հոս՝ հատորներով լոյս տեսած բերթողական արտադրութեանց մասին գրելու միջոցիս՝ չեմ կրնար հանդիպել յիշատա-

Fonds A.R.A.M

Ներկայ քրոնիկս պէտք է վակեմ՝ խօսելով Ահարոնեանի վերջին հրատարակութեանց վրայ, որ նոյնպէս այժմեան արտառոյնմանեան հայ գրականութեան բանաստեղծական բաժնին կը պատկանին, եւ բանաձեւելով նաեւ իմ հայեացքս անոր գրական գործին ամբողջութեան եւ անոր յոբելեանին վերաբերմամբ։

*Շորս-հինգ տարիէ ի վեր որ գրեթէ բոլորովին քաշուած է քաղաքական գործունէութենէ, (բայց ի հրապարակագրական յօդուածներով մերթ ընդ մերթ իր քաղաքական գաղափարներուն արտայայտութենէն), Ահարոնեան վերադարձած է, աւելի քան երբեք եռանդով ու տաղանդով, իր բուն կոչումին, գրականութեան, զոր լքած էր՝ հանրային գործերով ամբողջապէս բռնուած ըլլալով՝ պատերազմի ամբողջ տեւողութեանը եւ հաշտութեան շրջանին (այդ տասը տարիներու ընթացքին ան միայն մէկ գիրք հրատարակած է, Շայրենիքիս համար, ուր կան գօրեղ ու գեղեցիկ էջեր, բայց որ ընդհանրապէս աւելի գործիչի ճառ է, մերթ բանականոց ուռուցիկ, եւ հեղինակին անձով չափազանց լեցուած, քան զուտ գրագէտի գեղարուեստական գործ)։ Այս վերջին տարիներուն ան եաեւ եաեւ հրատարակեց երեք գիրք, ձամբորդը, որ կը պարունակէ երեք վիպակ, Կարօտ Շայրենի, պանդուխտի երգեր, եւ իմ Գիրքը, իր մանկութեան յիշատակները։ Առնցմէ զատ, ան հրատարակեց Շայրենիք ամսագրին մէջ Բաֆֆիի եւ Անդրանիկի նուիրուած ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ, իտալական էսքիզներ ակտոսով յօդուածներու շարք մը, Արագիլներ վիպակը եւ իմ Գիրքին երկրորդ մասէն, որ պատանութեան յիշատակները պիտի պարունակէ եւ հատորով լոյս պիտի տեսնէ ի մօտոյ, հատուածներ։ Առնցմէ՝ իտալական էսքիզները, բայց ի «Հայաստան եւ Հոմ» զբլխուն գեղեցիկ էջերէն, շահեկան բայց թերեւս աւելորդ կրկնութիւն մը եւ ընդլայնում մըն էին, թէեւ շատ լաւ գրուած, իր իտալիայում գործին։ Անդրանիկի եւ Բաֆֆիի վրայ ուսումնասիրութիւնները պերճախօս ներբողեանններ էին մեծ գրագէտին եւ մեծ կռուողին, բայց միակողմանի, կուսակցական գործիչ Ահարոնեանին կողմէ աւելի գրուած քան գրագէտին. Անդրանիկ իր կեանքին ու նկարագրին ամբողջութեանը մէջ չէր ըմբռնուած ու ցոյց արուած, իսկ Բաֆֆին կը տարփողուէր ոչ միայն իբր իսկական վիպասան, այլ իբր Հայոց մեծագոյն վիպասանը, մինչ Շիրվանզադէն էր որ իրաւունք ունէր երբ կը գրէր թէ Բաֆֆին, մեծ գրագէտ, չէ բուն վիպասանը ինչպէս ինք զայն կ'ըմբռնէ։ Որովհետեւ եթէ Պալզաքն ու Տօսթօյեվսքին բուն վիպասանն են — եւ անշուշտ անոնք են բուն վիպասանը,—Հիւկօ, Ուօլթըր Սքօթ, Ժորժ Սան, Ալեքսանտր Տիւմա, Էօժէն Սիւ — քերթողաշունչ հմայիչ վիպողներ – ինչպէս եւ Բաֆֆին— բուն վիպասանը չեն։ Բաֆֆի մեծ գրագէտ մըն է, բանաստեղծ հոգիով, ռոմանթիք հոյակապ վիպող մը (conteur), ինչպէս եւ է ինքը Ահարոնեան, Բաֆֆիի աշակերտն ու շարունակողը։

Բայց Արագիլները եւ ձամբորդը հատորին երեք վիպակները (ձամբորդը, Պէդոի արաբ, երբ ձիւնն իջնում է) զուտ գրական գործեր էին, լաւագոյններէն հեղինակին, ու լաւա-

---

կել բանի մը բոլորովին նոր ու շատ սիրուն դերասի բանաստեղծներու յայտնութիւնը զոր կը գտնեմ *Ջանը* փոխրիկ ամսաթերթին մէջ զոր խումբ մը խանդավառ պատանիներ Փարիզի մէջ սկսած են հրատարակել Պ. Ա. Սեմայի նախաձեռնութեամբ, եւ ուր կը գտնեմ Սեմայի, Միշել Բարձիկի, Մանուշեանի, Սիւնանեանի, Ապահեանի, «Մոգի»ի եւ «Զեւս»ի գմայլելի էջեր, որոնց ոմանք գերծ չեն ձեւականէ մանր մունր թերութիւններէ, բայց որոնց ամենքն ալ նշանաւոր բանաստեղծութիւն են, լաւ տաղաչափուած ու հոսուն ոսանաւորով արտայայտուած, եւ նորաբողբոջ ճերմողական տաղանդներու ամբողջ հոսքի մը ծլարձակման աւետիսը կը բերեն մեզի, ինչպես Ժրնեվի *Միլը* արդէն իսկ մեզի տուաւ ուրիշ ուշագրաւ ու խոստմնալից նորեկ մը, արձակով բանաստեղծ Յ. Դուսմուեանը։ Այդ սիրուն թռչմ թերթի մասին որ է *Ջանը*, աւելի մանրամասնօրէն պիտի խօսիմ յաջորդ տողիկիս մէջ, ուր եւ պիտի խօսիմ նաեւ ջերմ գնահատանքի խօսքս աւելի հին նորերու օրհան *Ջուարթնոց* շաբեթան ամսաթերթին վրայ, զոր հիմնեց եւ մեծ անձնուիրութեամբ, անվհատ կորովով, ու մանաւանդ զուտ գրասիրական ու բնաւ կուսակցական ոգւով՝ կը շարունակէ հրատարակել Պ. Հրանդ Բալուեան։

Fonds A.R.A.M

գոյներէն հայ գրականութեան, ազանչելի գործեր ուր Անարոնեանի բոլոր յատկութիւնները իրենց ամենէն հասուն, խտացեալ, կատարեալ ձեւով կ'երեւան եւ ուր իր թերութիւնները գրեթէ բոլորովին անհետացած են: Շայրենի կարօտը՝ հեղինակին միակ հատորն է որ ամբողջապէս բաղկացած է տաղաչափուած բանաստեղծութիւններէ. ատոնք հեռուն գտնուող հայրենիքին յուշերն ու տեսիլները կ'երգեն, մերթ քիչ մը ուզուած, յարդարուած, բեմադրուած հանդիսաւորութեամբ մը, եւ մերթ ինքնաբուխ ու յորդ յուզումով, /ի՛նչքա՛ն գեղեցիկ է մեր Ազիկները քերթուածը, լաւագոյնը հատորին/, միշտ պերճ ու գօրեղ ոճով մը, մանաւանդ պատկերապէս Մասիսի, Արաքսի, Արարատեան Դաշտի վեհ գովքերուն մէջ/. եւ ատոնց գլխաւոր թերութիւնը ոտանաւոր գըրուած ըլլալնին է, վասն զի Անարոնեանի արձակը շատ աւելի դաշնակաւոր ու բանաստեղծական է քան իր ոտանաւորը (1):

(1) Անարոնեանի ոտանաւորին գլխաւոր թերութիւններէն մին է չափի ծայրայեղ միօրինակութիւնը. միակ չափ մը ունի, 5—5, կամ 5—5—5, որ տաքամերժօրէն կը տիրէ հոն: Ու այդ չափը կ'երեւայ մերթ նոյն իսկ իր արձակ գրուածքներուն մէջ, ուր ամբողջ էջեր 5—5—5ով դաշնակուած են: Նուագաւոր արձակ արտադրելու իբր միջոց այդ 5—5ի գործածութիւնը արեւելահայ ուրիշ քանի մը գրողներու մէջ ալ տեսած ենք. ան կայ նոյն ինքն Աբովեանի Վէրքին եւ Ջանգիին մէջ: կայ Վրթանէս փափազեանի քնարերգական պատմուածքներուն մէջ, կայ Զարեհանի բանաստեղծական արձակի էջերէն ոմանց մէջ: իր տեղին կիրարկուած, այդ չափը՝ բուն ոտանաւոր գրուածքներու մէջ, ունի իր հրապոյրը, թէեւ անկից աւելի այլազան, աւելի նրբօրէն երաժշտական, աւելի ճապուկ չափեր ունինք մենք: Բայց քերթողական արձակի մէջ այդ միօրինակ համաչափութիւնը տիրական դարձնել, սխալ մըն է: Քերթողական արձակը իր ազատ, ալեծածան, անհամաչափ, իրեն յատուկ երաժշտութիւն մը պարունակող կշռութիւնն ունենալու է, ինչպէս ան ունի Շաթոպրիանի մը մէջ, կամ մեր նարեկացւոյն աղօթքներուն, ներբողներուն, խորենացւոյ վարդավառի ճառին մէջ, Տէմիրճիպաշեանի, Զրաքեանի ինչ ինչ շքեղ էջերուն

Իմ գիրքին մէջ զմայլելի էջեր կան, ուր մանկութեան յիշատակները կը պատկերանան, ուր նորէն կը գտնենք Մասիսի, Արարատեան դաշտի, Արաքսի, հեղինակին կեանքի առաջին շրջանին հովանաւոր հայ բնութեան այդ մեծ տեսիլներուն իր հոգւոյն վրայ ներդործած տպաւորութեանց սրտառուչ արձանագրութիւնը: Գրուած է աշխոյժ, գունագեղ, տաք ոճով մը: Աւիկա դժբախտաբար իր ամբողջութեան մէջ չի մնար միշտ միատեսակ ու բնական արտայայտումը մանկական հասակի յուշերուն ու տպաւորութեանց — ինչպէս կը գտնենք Ալֆոնս Տոտէի, Անատոլ Ֆրանսի եւ մեր Շիրվանզադէին նմանօրինակ գործերուն մէջ. գրուած է ընդհանրապէս վէպի մը նման: Հասուն տարիքի Անարոնեանը չափազանց իր մտայնութիւնը, իր անձնաւորութիւնը, իր հայեացքները կը խառնէ մանուկ Անարոնեանի կեանքի դրուագներուն վիպումին ու մեկնաբանութեան: Այդ մանուկը արդէն իսկ մերթ կը ներկայանայ իբր ապագայ հերոս մը, հաւկիթի մէջ մարգարէ մը, ռոմանթիկ տառամ անձնաւորութիւն մը: Բանաստեղծ վիպողի գերք մըն է դարձեալ, քան հարազատ ինքնակենսագրութիւն. բայց ինչ ինչ ձգձգուած ու դանդաղ էջերէ զատ /ինչ-«Ջունկն»ին սիրացուական գլուխը/ շատ շահեկան, կենսալից ու համեղ գործ մըն է:

Վաթսունէն յետոյ ի յայտ բերուած այս առոյգ բեղմնաւորութիւնը ինչպէս եւ հեղինակին յանկարծական հիւանդացումը մղեցին անոր բարեկամներն ու յարգողները կատարել այդ բազմավաստակ գրագէտին հանդէպ յո-

Fonds A.R.A.M

բելեանական ոճնախմբման մը պարտականութիւնը որ նոյն իսկ ուշ ձեռնացած էր (գարմանալի է որ Շիրվանզադէի եւ Լէօի քառնեհինդամեայ գործունէութեան յոբելեաններէն յետոյ՝ պատերազմէն առաջ, Կովկասի մէջ, ուր Ահարոնեան այնքան ժողովրդականութիւն ունէր, խորհած չըլլան անոր քառնեհինդամեայ յոբելեանը ոճնել)։

Ահարոնեանի քառասնամեայ գրական գործունէութեան յոբելեանին առթիւ որ ոճնուեցաւ Փարիզ եւ մեր բոլոր գաղութներուն մէջ, բազմաթիւ յօդուածներ գրուեցան անոր գրական գործին վրայ, ատոնց շատերը, ճշմարիտ գրական քննադատութենէ բաւական հեռու, միակողմանի եւ ուռուցիկ ճառախօսութիւններ էին։ Յ. ճ. Սիրունի եւ Վահէ Հայկ, առաջինը «Հայրենիք» ամսագրին եւ երկրորդը «Կոչնակ»ին մէջ իրենց հրատարակած յօդուածներով, տուած էին, կուսակցական, քաղաքական նկատումներէ ու հայեացքներէ զերծ, գուտ գեղեցկագիտական անաչառ գնահատման մը ուրուագիծը։ Չեմ կրնար այս ընդհանուր տեսութեան մէջ մանրակրկիտ եւ ամբողջական ուսումնասիրութիւն մը սպասեցնել. կ'ուզեմ միայն հայ մեծ գրագէտի մը յոբելեանին առթիւ, որ մեր մտաւոր կեանքին մէջ նշանակալից ու կարեւոր երեւոյթ մըն էր, անոր գործին վրայ քանի մը բառով ես ինքս ալ իմ հայեացքս ամփոփել, հայեացք զոր յոբելեանէն շատ առաջ քանիցս հակիրճ բայց յստակ բանաձեւներով արտայայտած եմ և որուն արդէն շատ մօտիկ եզրակացութենանց հասած էին նաեւ Վահէ Հայկ ու Սիրունի։

Ահարոնեան բանաստեղծ մըն է արձակով, ու մեր մեծագոյն բանաստեղծներէն մին։ Բանաստեղծութեան կատարելագոյն ձեւը՝ ազատ կամ չափաւոր ռանդաւորի (բայց ճշմարիտ ռանդաւորի) գերագոյն երաժշտութեամբն արտայայտուած քնարերգական կամ դիւցազներգական հոգւոյ վիճակն է անշուշտ. եղած են սակայն խօսքի մեծ ու սակաւաթիւ արուեստագէտներ, որոնք յաջողած են ներդաշնակ արձակով —որ ինչ ինչ բացառիկ հեղինակներու գրչին տակ ազատ ռանդաւորի ազատագոյն ձեւը կը դառնայ արդէն— ինքզինքնին բանաստեղծ յայտնել, ինչպէս Շաթոպրիան, Ուիլեըմ Պլէյք, Էմակըր Փօ, Վիլիէ տը Լիլ Ատան, Նիցչէ, մեր Նարեկացին, Խորենացին, Աբովեանը, Րաֆֆին, Տէմիրճիպաշեանը, Զրաքեանը, Ռուբէն Զարդարեանը, Կոստան Զարեանը։ Ոմանք ալ կարողացած են թէ՛ ճշմարիտ ռանդաւորի բոլոր ձեւերը կիրարկել եւ թէ՛ նուագաւոր քնարերգական արձակը գործածել իրենց մտքին արտայայտութեան համար (Հիւկօ, Պոտլէր, Նարեկացի, Աբովեան, Տէմիրճիպաշեան, Զրաքեան, Իսահակեան, Թէքէեան, Զարեան, ևլն.)։ Ահարոնեան արձակով բանաստեղծներու շարքին կը պատկանի։ Ան քնարերգակ է ծնած. եւ ինչ ալ գրէ, —վէպ, վիպակ, թատերգութիւն, յօդուած,—քնարերգակը կը սիրէ իր մէջ։ Իր գրական անձնաւորութեան կազմաւորումին մէջ կը գտնենք երեք էական տարրեր. 1. Հայ գիւղացին, Մասիսի գաւակը, հայրենի հողին բուրմունքն ու գոյնն իր մտածման ու ոճին մէջ ունեցող ընիկ Հայը, Հայ գիւղին տիպարները, բնանկարները, բարբառը քալ գիտցող. 2. Վարդապետ մը. իմ գիրքէն կ'իմանանք որ Ահարոնեանի մայրը Նարեկի ու Սաղմոսի վրայ սկսեր է անոր ընթերցանութեան առաջին դասերը եւ թէ հայրը կ'երազէ եղեր զայն օր մը քահանայ տեսնել։ Գէորգեան ճեմարանին մէջ աշակերտ եղած տաեն ան իբր ուսուցիչ ունեցած է հոն վարդապետ մը (ինքն իսկ տիկա բսած է ինծի) որ գինք մասնաւոր դուրգուրանքով պաշարած եւ իր վրայ որոշ ազդեցութիւն ունեցած է։ Վարդապետի, հայ վարդապետի, քարոզող, փառաբանող, ողբացող, ազօթող, անիծող կրօնաւորի (Եղիշէական ու Մանաւանդ Լատիվերատացիական) շեշտ մը կայ որ այդ օրերէն անցած է իր մէջ ու ւմնացած է իր ոճին մէջ, եւ որ կը զգացուի նաեւ իր բեմբասացութեան «եղանակ»ին մէջ (Ահարոնեան մեր ամենէն յորդ, ինքնաբուխ ու հզօր բեմբասացներէն մին է, բայց իր ճարտասանութիւնը շատ մօտիկ է հայ եկեղեցականներէ շատերու յատուկ ոճին ու շեշտին։ 3. Եւրոպացի մտաւորական մը, արեւմտեան գրականութենանց մեծ վարպետներու ներգործութիւնը կրած գրագէտ մը, որ կը ձգտի իր Հայու սրտով ու մտքով եւրոպական գրականութիւն ընել։ Այս տարրերով կազմուած գրագէտը, իր մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը անցուցած Թրքահայաստանի եւ Ռուսահայաստանի սահմանագլխուն վրայ զբաղուող հայ գիւղի մը մէջ, բոլոր Հայաստաններուն նախագահող վեհափառ ու ահաւոր Մասիսին տակ, իր տղու աչքերովն

Fonds A.R.A.M

իսկ արդէն թուրք ու քիւրտ կրկնակ լուծէն փախչող Կովկաս ապաստանող Մուշի կամ Վանի խեղճ գիւղացիներու թշուառութիւնը տեսած է, պատանեկան հասակին մէջ Համիտեան կատորածներուն սարսափն իր դէմն է անկուած, այդ արհաւիրքներէն ճողոպրող Հայերու ականատեսի պատմութիւնները լսած է, խորապէս ազդուած էատոնցմէ, եւ իր գրական առաջին էջերը (պատկերներ Թիւրքահայոց կեանքից), որ իր լաւագոյններէն կը մնան մինչեւ այսօր, այդ «զուլումի» տեսիլներուն նուիրուած են։ «Զուլում»ի այդ պատկերը տիրած է իր մտքին, ու յետոյ զայն տեսած է այլեւայլ ձեւերով ամբողջ միեզերական կեանքին մէջ գերիշխող։ Ան երգած է նաեւ բոզը, ընդվզումը, պայքարը Զարին դէմ, բայց աղէտին երգիչը, անգութ ճակատագրին զոհերուն ողբասացը իր գործերուն մեծամասնութեան մէջ գերակշռող մնացած է։ Ան կրած է նաեւ Դաշնակցական կուսակցութեան հիմնադիրներուն, մասնաւորապէս Քրիստափոր Միքայէլեանի, ազդեցութիւնը, բայց ըստ իս իր գրական անձնաւորութեան կազմաւորումին մէջ աւելի շատ երկրորդական տեղ կը բռնէ։ Համաձայն չեմ Պ. Մ. Պարսամեանին որ Ահարոնեանի նուիրած ընդարձակ դրքին մէջ, ուր առարկայական ու անկողմնակալ դատում ընելու դովելի բայց ոչ միշտ յաջողած ձգտում մը կը տեսնուի, կ'ըսէ՝ »Ահարոնեանի քաղաքական, ընկերաբանական գաղափարները եւ պատմա-փիլիսոփայութիւնը կը բըղխին Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծրագիրէն ու աշխարհայեացքէն...։ Անիկա ուխտեալ պաշտպանն է ու գաղափարախօսը աշխատաւոր զանգուածներուն, գիւղացիութեան, բոլոր զրկուածներուն ու կեղեքուածներուն եւ թըշնամի ամէն տեսակ բռնութեան, ինչպէս իր անզուգական վարպետը Ռ. Միքայէլեան»։

Թիւրքահայոց կեանքից պատկերներուն մէջ արդէն կ'երեւայ ամբողջ Ահարոնեանը, և ատոնք գրած ատեն ան Ռ. Միքայէլեանի ազդեցութիւնը չէր կրած, իր խառնուածքին, Աբովեանի ու Րաֆֆիի եւ իր դէմ ելլող դէպքերու ազդեցութիւնն է որ խորապէս կրած էր։ Ամէն իրական գրագէտ՝ ո եւ է ազգի մէջ՝ բռնութեան թշնամի եւ անոր զոհերուն պաշտպանն է եղած. բայց Ռ. Միքայէլեան համոզուած ընկերվարական էր, ազգասէր Հայ մըլլալով հանդերձ. Ահարոնեան, արուեստագէտ՝ ամէն բանէ առաջ, իր ներշնչմանց ու տպաւորութեանց համեմատ՝ մերթ կ'երթայ մինչեւ անիշխանական համամարդկային ըմբոստ աղաղակները (Տես կեանքի վէպին վերջին էջը), շատ աւելի յաճախ՝ ջերմ ազգասէր մըն է, մերթ ազգայնամոլութեան երթալու աստիճան, երբեմն ազատ մտածող է, երբեմն հաւատացեալ, մերթ լաւատես աշխարհայեացք ունի, մերթ՝ ու աւելի յաճախ՝ մռայլօրէն յոռետես, ու երբեք յստակօրէն ու մեթոտիկօրէն ընկերվարական տեսաբան մը չէ եղած. զաղափարաբանութեան կապը շատ նուազ խոր է քան ինչ որ Պ. Պարսամեան կը կարծէ Ահարոնեանի եւ Միքայէլեանի մէջ։ Եւ այն էջերը զոր Ահարոնեան գրած է իրօք Քրիստափոր Միքայէլեանի ազդեցութեան տակ, իբր գաշնակցական գործիչ, աւելի ընդհանուր առմամբ՝ իբր քարոզիչ-գրագէտ, վիպակ, թատերգութիւն (1) կամ յօդուած, իր լաւագոյնները չեն. Շայդուկի նոր տարին, Ազատութեան ըգին, Բանտում, Պատիւը, Էլ ի՝ աղօթի եւ ատոնց նման քանի մը ուրիշ էջեր՝ Ազատութեան գանապարիին հատորին մէջ, հռետորական շարադրութիւններ են (եւ ի՜նչքան աւելի ցուրտ կը թուին այսօր ...) մինչ օրինակի համար՝ Մայրերը պատմուածքը, զոր «բանաստեղծ» Ահարոնեանը գրած է նոյն նիւթին վրայ, անմահ էջ մըն է։ Իր մնայուն գործերը անոնք են զոր ան գրած է իր ուրոյն խառնուածքին հետեւելով, իր ուրոյն աշխարհայեացքը (կամ աշխարհայեացքները) արտայայտելու համար, իր եւրոպացեալ հայ վարդապետ-գիւղացիի երգը երգելու, նկարը յօրինե-

---

(1) Ահարոնեանի թատերգութիւններեն, *Մեւ Թռչունը* Մեթերլինկի ճամաողութիւն մըն է, զուտ բանաստեղծական արտադրութիւն, իսկ համբաւաւոր *Արցունքի Հովիտը*՝ Մեթերլինկի եւ Լասի-վերտացիի, Պերնար Լազարի եւ Գամառ-Քարլ-պայի խառնուրդ մը, ուր պայմարի լարը, որ մերթ կ'ուզե ինչել, կը խեղդուի լացուկոծի, վայնասունի՝ յուզելու տեղ ջիղերու դպչող ծայրայեղութեան մը մէջ։ Այդ գործը որ թատերախաղ չէ, որ թատերական ճերտուած ալ չէ, գործիչ-գրագետի ֆարոզչական արտադրութիւն մըն է, վարժապետ-եղերամայրէ մը գրուած, եւ Ահարոնեանի աւենեն անյաջող երկն է ապահովապէս։

Fonds A.R.A.M

լու, երգիծանքը հիւսելու, ազօթքը ինչելու, կատարսութիւնը ժայթքելու, անէծքը պոռալու համար (պատկերներ թիւրքահայոց կեանքից. կեանքի վէպեր, թեղեր, Արազ հատորներուն վիպակներէն շատերը, Թաւարի մէջ. Անդունդը, Մրրկի սուրբին եւ Լուսինին լաւ մասերը եւ մանաւանդ ձամբորդին երեք հրաշակերտներն ու Արագիլները)։

Ու ճիշդ չէ դարձեալ, ինչպէս կը գրէ Պ. Պարսամեան, թէ Ահարոնեան Տոսթոյեվսքիի ազդեցութիւնը մանաւանդ կրած է եւ հոգեբան-վիպասան մըն է։ Ահարոնեան ռոմանթիկ է էականապէս. խանդաբորբոք, տեսլատես (visionnaire) երգիչ մը, ո՛չ առարկայական դիտող մը ու ճշդատես հոգեբան մը։ Ան կ՛երգէ, կը նկարէ ինչ որ իր տեսիլն է։ Նոյն իսկ երբ պարզ իրականութենէն դրուագներ կ՛առնէ պատմելու (ինչպէս ձամբորդին վիպակներուն մէջ), ամէն ինչ իր բանաստեղծ դիտողի տեսիլին մէջէն խոշորցած, շեշտուած, գունաւորուած կ՛երեւայ, ճշմարտութեան հիմքի մը վրայ կրթնած, բայց մերթ քնարերգական, մերթ դիւցազներգական շունչով մը ուռած, մեծացած։ Ու ոճապաշտ մըն է, արուեստագէտ մը խօսքի, մերթ ճոռոմութեան մէջ ինկող, կամ վայնասունի լայթ-մոթիվը չափազանցութեան հասցնող, ա՛լ քլիշէի ցըրտութեան եւ արուեստականութեան մօտեցնող, բայց յաճախ ա՛յնքան բնականօրէն ճոխ, ինքնաբխօրէն մեծվայելուչ ու հմայիչ։ Տոսթոյեվսքիի հոգեբան դիտող է էապէս, եւ անոր ոճը Աւետարանի ոճին պէս պարզ է։ Ահարոնեան եւրոպական գրականութիւններէն շատ աւելի ֆրանսականէն ազդուած է քան ռուսականէն, — ու ֆրանսականէն ալ՝ ոչ մեծ իրապաշտներէն, այլ աւելի՛ մեծ ռոմանթիկներէն, եւ մասամբ՝ ինչ ինչ խորհրդապաշտ գրողներէ (եւ խորհրդապաշտներէն շատերը նոր-ռոմանթիկներ, աւելի արդիական ռոմանթիկներ եղան)։

Իր գործը լայնատարած է, բազմաձեւ, մեծաշուք։ Վարպետի մը գործն է։ Իր լեզուն հարուստ է, գունագեղ եւ ներդաշնակ, եւ իր ոճը մին ամենէն անձնագրուշմ ու ջերմ ոճերէն որ մեր մէջ յայտնուած ըլլան։ Բնութեան, Հայաստանի բնութեան պատկերները գոր ինք նկարած է իր գրագէտի երանդապնակով, ամենէն հմայիչներն են որ մեր մէջ տեսնուած ըլլան։

Այդ գործին մէկ կարեւոր մասը նուիրուած է հայ տառապանքին, հայ ընդվզման, հայ հայրենիքի վերականգնման ձգտումներուն եւ տեսիլներուն։ Բայց ճիշդ չէ թէ ան ատով է միայն մեծ գրագէտ, ինչպէս ճիշդ չէ զայն միայն «հայ վշտի երգիչ» բացատրութեան մէջ սահմանափակել, սխալ բանաձեւներ որ բաւական տարածուած են Ահարոնեանի գործին նկատմամբ և այդ գործին տարողութիւնը նուազեցնելու միայն կը ծառայեն (1)։ Գրագէտ մը կամ բանաստեղծ մը որ միմիայն իր ցեղին տառապանքն ու պայքարը կ՛երգէ, տեւական ու մարդկային հնչեղութեամբ գործ մը չի ձգեր. որոշ շրջանի մը, որոշ ցեղի մը երգիչը կ՛ըլլայ, ազդեցիկ թերեւս իր օրով, բայց ժամանակը, հինցնելու, պատմական մանրամասնութիւն մը դառնալու սահմանուած։ Միջքիէվիչ եթէ մեծ բանաստեղծ է, անոր համար չէ միայն որ իր ազգին ողբերգութեան մեծագոյն թարգմանն է եղած, այլ մանաւանդ որովհետեւ ատկից զատ, ատկից առաջ, ան մտածող-բանաստեղծի հզօր ու այլազան էշեր արտադրած է՝ համայն մարդկութիւնը շահագրգռող յատիտենական նիւթերու նուիրուած, եւ իբր այդպիսի բանաստեղծ մը իր ազգին ճակատագիրն ալ երգելուն համար է որ Լեհաստանի ազգային բանաստեղծը դարձած է։ Ու Պուշկէն կամ

---

(1) «Հայ վշտի երգիչ» տիտղոսը զոր տուած են Ահարոնեանին, ինծի կը թուի թէ նոյն իսկ իր գործին վնասած է։ Ինքն իսկ, մերթ՝ կարծելով զայդ իր էական առաքելութիւնը, իր գրական դերին կեդրոնական գիծը, չափազանցած է այդ յարբ իր շատ մը էջերուն մէջ, ողբին տալով մագերը փետտող, կուրծք ծեծող արեւելեան լացող կանանց վայնասունին ձեւը, եւ յանախ՝ անոր արուեստականութիւնը. երկարութիւնը, անվերջ կրկնումը։ Մրրիկին Սուրբը ուր այնքան հոյակապ էջեր կան, (օրինակ՝ Սուրբին աւանդութիւնը պատմող հիւկոյական ն էջը), հրաշակերտ մը կ՛ըլլար առանց հոն չափազանց յանախ վերհնչող բուի վայիւնին ու «զուլում» աղաղակող գուժկանին ճիչերուն, առանց հովու, ծառի, լեռան, ծովու, մարդոց, ամէն բանի կողկողուքին նեղացուցիչ տիրապետման։ Նոյնը կարելի է ըսել Լուսինին վէպին եւ այլ նմանօրինակ էանի մը գործերու համար, ուր ողբը չափը կ՛անցընէ։

Fonds A.R.A.M

Էտկար Փօ որ երբեք չեն դրաղած իրենց ազդով, այլ միմիայն մարդկային մեծ հարցերէն ներշնչուած են, անմահ բանաստեղծներ են, իրենց ազգին գերազոյն ու մշտական փառքերուն կարգը կը դասուին։

Ա֊հարոնեան նախ և առաջ մեծ բանաստեղծ մըն է, որուն արտադրած գործերուն առաւրագոյն մասը արդէն կապ չունի հայ դատին հետ, եւ որ նաեւ հայ ճակատագրին մեծագոյն երգիչներէն մին եղած է իր էջերէն ոմանց մէջ որ զեղեցիկ են եւ տեւական պիտի մնան, ոչ թէ որովհետեւ հայ դատը կ'երգեն, այլ որովհետեւ այդ մասնաւոր նիւթը ան գիտցած է անոնց մէջ ընդլայնել, մարդկայնացնել, եւ զայն արտայայտել անթառամ գեղեցկութեամբ ձեւով մը։ Եւ ան վշտի երգիչ չէ միայն, այլ հայ հոգին, հայ բնանկարին, հայ գիւղին, հայ անցեալին, հայ տառապանքին և հայ ազատատենչ պայքարին երգիչը։ Ո՛չ սակայն միակը, ո՛չ ալ մեծագոյնը՝ հայ ճակատագրի մերօրեայ տոհմին քնարերգակներուն։ Հոս ալ կայ սխալ մը, որ յաճախ գործուեցաւ Ա֊հարոնեանի յոբելեանին առթիւ գրուած չափազուրկ յօդուածներէ ոմանց մէջ. Ա֊հարոնեանը անուանեցին Հայ Միցքիէվիչը. անարդարութիւն մըն է ատ ի միասս մեր գեղին, որուն մէջ մէկէ աւելի Միցքիէվիչներ յայտնուեցան։ Լեհերը մենէ աւելի բազմաթիւ, զօրեղ, հարուստ ցեղ մըն են, նուազ հին, բայց նոր ժամանակներու մէջ մենէ շատ աւելի տարածուն զարգացում մը ներկայացնող, բայց անոնք մէկ հատ առած են ազգային մեծ բանաստեղծ, որ եւ եղած է նոյն ատեն —լեհական ոգեբորգութեան ամենէն բուռն բոպէներէն մէկուն մէջ —ազգային մեծ մարգարէ֊գործիչը։ Իրմէ առաջ եւ իրմէ յետոյ եկող բոլոր լեհ բանաստեղծները համեմատութեան չեն կրնար դրուիլ այդ քերթողին հետ, որ ցարդ կը մնայ մեծագոյնը լեհ բանաստեղծներուն։ Հայերը հոս մեծ առաւելութիւն ունին Լեհաց վրայ, եւ ի նպաստ մէկ բանաստեղծի պատշաճ չէ և արդար չէ այդ առաւելութիւնը խլել փորձել մեր ցեղէն։ Հայերը, ինչպէս հին Հրէաները, ունեցած են ամբողջ հոյլ մը ազգային մեծ բանաստեղծներու, եւ Ա֊հարոնեան՝ իր բոլոր արժանիքներով մէկտեղ՝ չի կրնար մեր դասուիլ հոս Աբովեանէն, Հ. Արաէն Բագրատունիէն, Ալիշանէն, Սրմէեան Հայրիկէն, Րաֆֆիէն, Պէշիկթաշլեանէն. իսկ Համբարձում Մինչեւ մեր օրերը երկարող ժամանակաշրջանին համար, Հայոց պատմութեան այդ ամենէն փոթորկային ու եղերականօրէն հերոսական բոպէին իր մեծ երգիչներ մենք իրմէ զատ ունեցած ենք, հատասարազօր ուժով եւ ինքնատպութեամբ, Յովհ. Թումանեանը, Վարուժանը ու մանաւանդ Սիամանթօն, որոնք՝ իրր բանաստեղծ՝ Ա֊հարոնեանին չափ մեր Միցքիէվիչներն են. եւ այդ մեծ բոպէն ներշնչած է դարձեալ, տակաւաթիւ էջերու մէջ բայց որ իրենց ուրոյն գեղեցկութեամբ վար չեն մնար Ա֊հարոնեանի լաւագոյն էջերէն, Ռուբէն Զարդարեանը. Վահան Տէրեանը, Աւետիք Իսահակեանը, Վահան Թէքէեանը, Սուրէն Պարթեւեանը, Կոստան Զարեհանը. իսկ հայկական տոհմին նորագոյն արարին արտայայտիչը, այժմեան Հայաստանին մեծ երգիչը, Ա֊հարոնեանը չէ, ոչ ալ ո՛եւ է այլ ոք, այլ Զարենցը, որ անկեղծութեամբ, խորութեամբ, տաղանդով եւ «հայ համայնավար»ի խանդավառ հոգիով երգած է հայ ճակատագրին ներկայ բոպէն։ Գալով գործիչ Ա֊հարոնեանին —որուն վրայ չեմ ուզեր խօսիլ իր գրականութեանը նուիրուած այս քանի մը էջերուն մէջ,— համեմատել զայն գործիչ Միցքիէվիչին հետ, Միցքիէվիչը չճանչնալ ըսել է։

Քանի մը խօսք ալ յոբելեանի մասին, որուն վրայ իրր մեր արտասահմանեան մտաւոր կեանքի մէջ անցած ուշագրաւ երեւոյթի մը՝ պէտք է անշուշտ այս քրոնիկիս մէջ արտայայտուիմ։ Այդ յոբելեանը տօնուեցաւ մեր բոլոր գաղութներուն մէջ մեծ շուքով եւ հանդիսաւորութեամբ, բազմաթիւ հայրենասէր Հայերու ներկայութեան, եւ Ա֊հարոնեանի գրական գործը արժանի էր այդ յարգական ցոյցերուն։

Չեմ գիտեր ինչո՞ւ այդ յոբելեանի կազմակերպիչ Յանձնաժողովը յայտարարեց սկիզբէն թէ միմիայն գրագէտին յոբելեանն էր որ պիտի տօնուէր. տակաւ սխալ մըն էր, որովհետեւ կրնար Յանձնաժողովին իսկ կողմէ անդիտակից դատապարտութիւն մը նկատուիլ անոր հանրային վաստակին, մանաւանդ գրագէտ անոր քաղաքական գործունէութեան։ Գրագէտ-գործիչ մը ամբողջ գործունէութեան յոբելեանն է որ կը տօնուի, չհետաքրքրելով այդ գործունէութեան մէջ ինչ որ կայ որոշապէս

Fonds A.R.A.M

կուսակցական, բայց չսքօղելով նաեւ այդ գործունէութեան ո՛եւէ մասը, անոնք որ կը սիրեն ու կը յարգեն գործիչ-գրագէտին գործունէութիւնը իր ամբողջութեան մէջ, կը բերեն անոր իրենց անվերապահ լիակատար յարգանքի արիւտուրը, անոնք որ գրագէտ-արուեստագէտը միայն կը յարգեն եւ անոր գործիչի ուղղութեան կամ մեթոտներուն հաճաձայն չեն՝ կ՚արտայայտուին միայն գրական գործին նկատմամբ: Այս է կանոնը: Այդ սքօղումը հատկանշեց թէլգրուած էր Ահարոնեանի կուսակցական մոլեռանդ ընկերներէն ոմանց կողմէ, որպէս զի գուտ գրագէտին շուրջ անվիճելիօրէն պարտադիր ընդհանուր յարգանքի մը հրաւիրելով ամբողջ արտասահմանի Հայութիւնը, եւ վերջին վայրկեանին յօրելեանական հանդէսներուն տալով նաեւ սուր ու շեշտուած կուսակցական ինքնափառաբանման հանդամանք, ժողովրդական յարգանքի ցոյցերը՝ գրագէտի մը գործին մէջէն՝ կուսակցութեան մը հաշուոյն տարուած յաղթանակի մը փոխելին: Տգայական «վարպետութիւն», որ անարգանք մըն էր գրագէտ Ահարոնեանին (զինքը կուսակցութեան մը ոչխլամին գործիք դարձնելով) եւ նոյն իսկ Գրականութեան հանդէպ, որ բոլոր կուսակցութիւններէ վեր՝ սրբութիւն մըն է, ամբողջ ազգի մը համար նուիրական: Ահարոնեանի յօրելեանը պէտք էր կազմակերպէին յատակութեամբ, անոնք, իր գրական գործունէութենէն զատ, ունեցած է հանրային գործունէութիւն մը ուր կան քննադատելի կէտեր, բայց ուր եւ կան գնահատելի մասեր, ան եղած է ուսուցիչ, Ներսէսեան վարժարանի տնօրէն, կարգ մը ազգօգուտ հիմնարկութեանց աջակցած է, եւ ազգային դատի վերափականտին համար ալ բերած է աշխատանքի բաժին մը որ նշանակելի է: Իր քաղաքական դեկավարի, դիւանագէտի, եւ նաեւ քաղաքական գրագէտի, հրապարակագրի գործն է միայն որ վիճելի է:

Զանազան քաղաքներու մէջ կատարուած հանդէսները ուր ամենէն մոլեռանդ դաշնակցական գործիչները բեմ ելան Ահարոնեանը աւելի Դաշնակցութեան մէկ պտուղը ցոյց տալու քան հայ ցեղի գրական հանճարին մէկ գատակը, այդ հանդէսները, ուր ճիշդ նօթը տուին ոչ-դաշնակցական բանախօսները, — բաց ի դաշնակցական Վ. Եարճանեանէն որ նահատակ հայ գրագէտները ոգող եւ Ահարոնեանին մէջ մխիթարիչ հայրենասէր մեծ հայ գրագէտը տեսնող ու փառաբանող գեղեցիկ ճառ մ՚արտասանեց,— եւ մանաւանդ Սորպոնի հանդէսը, ուր նախագահը, /ո՛չ գրագէտ մը կամ գրահմուտ ուսուցչապետ մը, ինչպէս պատշաճ էր, այլ Ֆրանսայի քաղաքական գործիչ ընկերվարական Պ. Ժ. Կօտարը/, Ուիլսընեան սահմաններով Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի անիրագործելի եւ այժմ դաշնակցականներէն միայն յեղյեղուած ծրագիրը մէջտեղ նետեց, ուր Ջամալեան Դաշնակցութեան գովքը շեփորեց, ուր Ահարոնեան ինքն իսկ, հայրենասէրէն ու գրագէտէն բղխած գեղեցիկ խօսքերու շարքի մը հետ՝ իր կուսակցական գործիչի ուղղութիւնն ու ոգին յայտնող խօսքեր արտասանեց, առաջան՝ սուր ու շեշտուած կերպով՝ ճիշդ այն քաղաքական ու կուսակցական հանդամանքը զոր կազմակերպիչ Կեդր. Յանձնաժողովը յայտարարած էր թէ բնաւ պիտի չունենան:

Ինծի մեղադրողներ եղան՝ նոյն իսկ մեր մամուլին մէջ՝ կազմակերպիչ Կեդր. Յանձնաժողովին անդամակցելու առաջարկը չընդունելս և յօրելեանական հանդէսին մասնակցած չըլլալս: Վերեւի բացատրութիւններս բաւական են ցոյց տալու թէ չէի կրնար մասնակցիլ հանդէսի մը ուր պիտի տարփողուէին կուսակցական ծրագիր մը եւ մեթոտներ զոր սխալ ու մեր ազգին համար վնասակար կը նկատեմ:

Ես կրնայի անշուշտ առանց կազմակերպիչ Յանձնաժողովին անդամակցելու, մասնակցիլ յօրելեանին՝ գրագէտ Ահարոնեանին ուղղեալ եւ իր գրական գործին նեբրոդն ընող նամակով մը, եւ ատ անշուշտ պիտի ընէի, եթէ Ահարոնեան ինքն իսկ ատիկա ինծի պաննոտ զարձուցած չըլլար:

Ահարոնեան գրագէտին հանդէպ իմ յարգանքս ու սէրս ես յօրելեանական նամակ մը գրելէն շատ աւելի խոր ձեւով արտայայտած եմ անցեալին մէջ: Երբ ան բանտարկուեցաւ 1909ին, ինքնաբերաբար դիմումներ ըրի Ֆրանսական կառավարութեան մօտ եւ ընել տուի նաեւ դիմումներ Ժնեւի Ֆրանսացի անձնաւորութեանց, որպէս զի հայ թանկագին գրագէտ մը բանտէն ազատելու համար միջամտութիւն ըլլար. եւ այդ միջամտութիւնը Ֆրանսական կառավարութիւնն ըրաւ շատ ա-

Fonds A.R.A.M

բոշ կերպով եւ պնդումով —Պ. Ժան Կու ինքն իսկ ատիկա ինծի յայտնեց ցոյց տալով պաշտօնական թղթակցութեանց դէպ մը այդ խնդրոյն վերաբերեալ։ Անարռնեան որ իմ պաշտօնակիցս էր 1920ին (ինք Հ. Հ. Պատուիրակութեան նախագահ եւ ես Ազգ. Պատուիրակութեան անդամ) եւ որ ինծի հետ ունէր ամենէն քաղաքավար ու յարգալից յարաբերութիւնները, վարչապետ Ստամբուլեանին ուղղուած քանի մը նամակներու մէջ գրեց իմ մասիս, ինչպէս եւ իր միւս պաշտօնակիցներուն մասին՝ Պօղոս Նուպարի, Պապաջանեանի, Թէքէեանի եւ Փրոֆ. Տէր Յակոբեանի, անհեթեթակայելիօրէն անարդարական խօսքեր, — որոնց ինքն ալ չէր հաւատար, բայց գոր կը գրէր որպէս զի խանգարէր գուա Դաշնակցականին տեղ բազմատարր կառավարութիւն մը գոյացնելու ու երկու Պատուիրակութեան տեղ Միացեալ Պատուիրակութիւն մը կազմելու համար Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ Երեւան դրկուած բանագնացներուն գործը։ Վիժեցաւ ալ, արդարեւ, այդ ճիգը, որ նպատակ չունէր՝ ինչպէս յիմարներ դեռ կը յեղյեղեն՝ Հայաստանի կառավարութեան մէջ աթոռներ ապահովել Ազգ. Պատուիրակութեան այս կամ այն անդամին, այլ Դաշնակցական, ժողովրդական-Ռամկավար եւ չէզոք, արեւելեան եւ արեւմտեան Հայութեան պատկանող եւ Կովկաս գտնուող կարող եւ լուրջ անձնաւորութիւններէ կազմուած կառավարութիւն մը առեղծելով և անոր ներկայացուցիչ Միացեալ Պատուիրակութիւն մը, վերջ դնել կուսակցական պայքարէն եւ երկու Պատուիրակութեանց անհամաձայնութիւններէն ազգային պատին կրած վնասներուն։ Եւ եթէ Ազգ. Պատուիրակութեան այդ ծրագիրը, որ ոչ միայն բարձրօրէն հայրենասիրական, այլ և շատ գործնական էր, յաջողէր, չեմ ըսեր որ կ'իրականանար «ամբողջական Հայաստան»ի ծրագիրը որ անիրականանալի էր, բայց նորածին Հայ Հանրապետութեան Թուրքիոյ հետ ունեցած բազմադէմ պատերազմը տեղի չէր ունենար, նոր Ռուսիոյ հետ անհրաժեշտ դարձած հաշտաձայնութիւնը աւելի շուտ կը կատարուէր և Հայաստանի Հանրապետութիւնը չէր կորսընցներ իր կէսը եւ թերեւս Թրքահայաստանէն ալ փոքրիկ մաս մը կը կցէր իրեն՝ Ռուսիոյ միջամտութեամբ։

Անարռնեան այդ տարօրինակ վարմունքն ունեցաւ, որովհետեւ շփացած տղու ծայրայեղութեան հետեւած ինքնամոլութեամբ մը լեցուած էր. կ'ուզէր միանեձան իշխել. ինքզինքը կը կարծէր ահարկու դիւանագէտ մը, Վէնիզելոս մը, Պերիկլէս մը, —ինչ որ չէր, բնաւ չէր դժբաղդաբար. Արամազդ անուաներ էր զինքը farceurին մէկը, եւ ինք, աւա՛ղ, ատիկա լուրջի էր առեր։

Այս բոլորին հակառակ, Անարռնեան «գրագէտ»ին գործին հանդէպ ունեցած զգացումներս երբեք չէին փոխուած, եւ երբ ատիկը ներկայանար, կ'արտայայտէի զանոնք յօդուածներուս մէջ։ Երբ իմացայ որ իր աչքերը ակարացած են եւ չզային դրութիւնը ծանրօրէն ազատած, ամենախոր ցաւ զգացի եւ անդիմադրելի մղումով մը գացի իր տունը՝ կնոջը յայտնելու իմ զգացած վրդովումս եւ իր առողջութեան մասին լուր առնելու։ 1926ին Շիրվանզադէ եւ Տօքթ. Քօլօլեան գաղափարը յղացան իմ յորելեանս սարքելու, առաջարկէր էին Անարռնեանին որ անդամակցէր կազմակերպիչ յանձնաժողովին. անոր պատասխանը եղեր էր հետեւեալը. «Ձիմար բան եմ գրել նրա մասին, ամաչում եմ մասնակցել»։ Զարմանալի տրամաբանութիւն... Ամէն մարդ սխալական է, բայց մարդ երբ իր սխալած ըլլալը կը նշմարէ եւ կ'ընդունի, ինքզինքին իսկ հանդէպ պարտք ունի ո՛եւէ ձեւով իր սխալը դարմանելու։ Ես ինքս ալ սխալներ գործած եմ, ոչ Անարռնեանի ձեւովը, բայց վերջապէս գործած եմ ակամայ անարդարութիւններ. օրինակ, Իզմիթի առաջնորդ Յովակիմեան եպիսկոպոսին վրայ՝ Պարտիզակի քանի մը երիտասարդներու ինծի առած անճիշդ տեղեկութիւններէն մոլորելով՝ աննպաստ դատում մը ըրած եմ առնուով «Ծաղիկ» ամսագրին մէջ. Օրմանեան Պատրիարքին վրայ՝ Պոլսոյ քանի մը ծանօթ հայ անձնաւորութեանց կարծիքին հետեւելով՝ Անատիւի առաջին շրջանի թիւերէն մէկուն մէջ շատ ծանր յօդուած մը գրած եմ. ետքէն, տեսնելով Օրմանեանի մեծ արժանիքները որ իր ամբողջ կեանքին ու գործունէութեան մէջ ի յայտ եկած են եւ թէ ինչ անկին ծառայութիւն իբր Պատրիարք անիկա մատոյց Թրքահայութեան իր ճարտար ու ճապուկ ընթացքով նորանոր չարդերու առաջքն առնելով եւ որբանոցներու հաստատման ու խնամոյ դիկավարման անձնազոհ նպաստելով, գործած անարդարու-

Fonds A.R.A.M

թիւնս դարմանելի՝ 1908ի կաթողիկոսական ընտրութեանց առթիւ Վնտահիտի մէջ գրուած յօդուածով մը. նոյնն ըրի վերջերս՝ Յովակիմեան արքեպիսկոպոսին հանդէպ՝ իր յոբելեանին առթիւ։ Այսիկա առաքինութիւն իսկ չեմ համարիր, այլ տարրական պարտականութիւն։ Ահարոնեան ոչինչ ըրաւ իր գործած սխալը դարմանելու համար։ Շիրվանզադէի եւ Քօլօլեանի առաջարկը առիթ մըն էր «յիմար բանը» դարմանելու. եթէ իրր կուսակցական մարդ, Յանձնաժողովին անդամ չէր ուզեր ըլլալ, գոնէ կրնար յօդուած մը գրել, նամակ մը ուղղել։ Ոչինչ ըրաւ։ Աւով ինքն իսկ պիս կը սարսփէր ո և է ձեւով իր յոբելեանին չմասնակցելու։

Այսիկա պիս չ'արդիլեր հետեւեալ շատ սըրտաբուխ երկու մաղթանքը ներկայացնելու իրր վերջաբան քրոնիկիս ահարոնեանական այս բաժնին.— 1. Կը մաղթեմ որ այն հազարներով Հայերը որ Ահարոնեանի յոբելեանական հանդէսներուն դացին ներկայ գտնուիլ եւ զրպարտ մը ծափահարել՝ գնեն ու կարդան անոր գործերը։ Եթէ այդ պղտոռնական զրպարտչները յոբելեանէն առաջ ամենքն ալ զրկանութեան գնահատման այդ զրական ապացոյցը տուած ըլլային, Ահարոնեան չէր զրնուեր ծայրը ծայրին բերելու համար չարաչար ու անզգադրում աշխատանքով ջղային սպառման հասնելու ստիպողութեան մէջ։ Հայը, յաճախ ըսած եմ ասիկա, տաղանդներ արտադրել գիտէ, բայց ոչ տաղանդները պահպանող, զարգացնող, գիտակից, օրէնք, տարածուն «հասարակութիւն» մը կազմել. ատեն է որ այդ հասարակութիւնը կազմուի մեր մէջ. ատեն է որ մեր հայրենակիցներն ըմբռնեն թէ քանի մը տարին անգամ մը այս կամ այն մտաւորականին յոբելեանը տօնելը գնահատելի երեւոյթ մըն է բայց չի բաւեր հայ ժողովրդին «զրահրութիւնը» ապացուցանելու. պէտք է գիրքը իրապէս սիրել, երբ մահուանէն այդ զրքին հեղինակը վարպետ մըն է իսկապէս Շիրվանզադէ մը կամ Ահարոնեան մը։ Հայ զրականութեան ընդլայնումը, զօրացումը ատկից կախուած է գլխաւորապէս։ Թող ո և է ազդասէր Հայ իր որոշ հատկութիւններուն համար յաճախ շոայլօրէն յանձն առած նիւթական զոհաբերութեան գէթ կէսը, քառորդը յանձն առնէ հայ զրքին համար, եւ հայ զրագէտն ալ ի վիճակի կ'ըլլայ՝ աւով իսկ՝ շատ աւելի արդիւնք տալու քան ինչ որ տուած է ցարդ։ 2. Երկրորդ մաղթանքս այն է որ Ահարոնեան ինայ զուտ զրագէտի, արուեստագէտ-զրագէտի ճամբուն մէջ ուր մտած է քանի մը տարիէ ի վեր։ Թող վազ անցնի իր «մարդարէ»ի յաւակնութիւններէն։ Լաւ արուեստագէտ է ինք, բայց անյաջող մարգարէ։ Հայաստանի Հանրապետութիւնը երբ մէկ կողմէն Խորհրդային Ռուսիոյ եւ միւս կողմէն Քէմալական Թուրքիոյ հզօր ուժերուն միջեւ սեղմուած, անասելի ճգնաժամի մը մէջ կը զտնուէր, Ահարոնեան Փարիզ՝ բանախօսութեան մը մէջ կ'աղաղակէր՝ «Ես վախեցողներից է որ միայն վախենում եմ, Հայաստանի պետութեան հիմունքներն ամրակուռ են...»։ Քանի մը ամիս յետոյ, ահաւոր փլուզումը տեղի կ'ունենար, որ կրնար ամբողջական եւ անդարմանելի ըլլալ, եթէ Հայ Խորհրդային կառավարութիւն մը Հայաստանի զլուխն անցնելով եւ զայն Նոր Ռուսիոյ զօրեղ պաշտպանութեան տակ դնելով անոր կեանքը չփրկէր եւ ապագան ամբողջէն չապահովէր։ Իր Սորպոնի ճառին վերջին մասին մէջ Ահարոնեան «զրժխեմ» կը զտնէ Հայ ժողովրդի ներկայ կացութեան ամբողջական պատկերը (*«Մեր զժխեմ օրերի այս թանձր ու ցուրտ մթնոլորտի սարսուռների մէջ...»*) ու կը մարգարէանայ «իր ժողովրդի (որուն հետեւ մարգարէի լեզուով խօսելու համար՝ Հայ ժողովուրդը, Հայաստանը, Արաքսը, Մասիսը, ամենքն ալ ան շատ յաճախ իրը կը յայտարարէ...) «իրաւունքի եւ արդարութեան յաղթանակը, գերագոյն յաղթանակը», որ թոյլ պիտի տայ բոլոր տարագիր Հայերուն դառնալ ու համախմբուիլ ազատագրուած և ընդարձակուած Հայրենիքի ծոցը (առանց ըսելու թէ ո՞ր երկնային զօրութիւններն են որ պիտի գործեն այդ հրաշքը, որուն համարժէքը Եբրայեցի մարգարէները կը սպասէին Եհովայէն որուն անկեղծօրէն կը հաւատային)։ Առանք ոչ միայն անյաջող մարգարէութիւն են, այլ իրր զրականութիւն խակ լաւ տեսակի չեն, մելոտրամատիկական բացագանչութիւնն ըլլալով լոկ։ Այժմեան փոքրիկ Հայաստանը բարոյապէս շատ մեծ է մեզի համար. հոն է մեր բոլոր յոյսերուն —բանաւոր, կարելի յոյսերուն— խարիսխը, (եւ ոչ թէ ճառերուն մէջ ժխտելէն կատարներու որ կիլիկիոյ ամբողջական պարպումի քաւութեան որոշման գործադրութեան իսկ առաջքը առնե-

Fonds A.R.A.M

լու համար ոչինչ ըրին...)։ Հոն է իրականութիւնը, որ պիտի զօրանայ, զարգանայ ու լրանայ։ Հոն է կենդանի Հայրենիքը, որ ինչպէս հազարաւոր զոհողութիւններ՝ հակառակ իր դժուար ու նեղ պայմաններուն՝ արդէն իսկ իր ծոցին մէջ ընդունեցաւ վերջին տարիներու ընթացքին, հետզհետէ ի վիճակի պիտի ըլլայ աւելի մեծ թիւով տարագիր Հայերու իր ծոցը բանալու։

Իսկ թէ պիտի պատժուի հակամարդկային հրէշաւոր ոճիրը որ գործուեցաւ հայ ժողովրդին դէմ, ատոր ես ինքս բոպէ մը չեմ դադրած բոլոր ուժովս հաւատալէ։ Իրերու դերագոյն արամաբանութիւն մը կայ աշխարհի մէջ, զոր մարդիկ կը կոչեն Արդարութեան սկզբունք, եւ որ իրական է, հիմքն իսկ եւ տիեզերական կեանքին, եւ որու վճիռով մարդկային պատմութեան մէջ միշտ պատժուած են այդպիսի ոճիրներ։ Այդ ոճիրին պատիժն արդէն սկսած է, իրերու իսկ բերմամբ։

Գալով մեր ժողովրդի կացութեան, խոստովանինք որ վերածնած Հայաստանի մէջ աներկիւղ է որ իրապէս «դժխեմ» էր, երբ ցեղը կը նուազէր, կը փճանար տասը ձեւով աղէտներու մէջ, ու մոլորեցնող, գինովցնող ծայրայեղ, անհիմ եւ ամուլ յոյսերու մէջ։ Այսօր, օտար երկիրները ցրուած եւ անհայրենիք մնացած հարիւր հազարաւոր Հայերու կացութիւնն է որ արդարեւ տխուր է, բայց ան աւելի եւս տխուր պիտի ըլլար առանց Արտագծի ոսքը ապրող, աշխատող ու կարելիութեան սահմանին մէջ յառաջդիմող Հայրենիքի մը գոյութեան սրտապնդիչ գաղափարին։ Իսկ այդ Հայրենիքին այսօրը, իր բոլոր թերութիւններով մէկտեղ զոր բնաւ չեմ անտեսեր, ունի իր յուսատու, դրական կողմերը՝ ազգասէր Հայերը ափոփելու եւ խանդավառելու կարող, եւ լուրջ ու ամուր ապագայի մը թանկագին ու բեղմնաւոր նախապատրաստութիւնը կը ներկայացնէ ֆրազներով չարբեցող ու հեռուն տեսնել գիտցող Հայուն համար։

Հայութեան կոչումը, —ըմբռնենք վերջապէս՝ հողային ծայրայեղ ու աղետաւոր բազմապահանջութիւններէ ու ամենադառն յուսախաբութիւններէ յետոյ՝ սա էական ճշմարտութիւնը, զոր երբեք պիտի չդադրիմ քարոզելէ,— մեծատարած հողեր ունենալ կամ մշտական ու անհամեմատական պայքարներու մէջ մեր ուժերը մաշեցնել ձգտելու մէջ չէ, այլ Լանալու, ապահովուած խաղաղ հայրենիքի մը մէջ, որ աստիճանաբար դիմէ դէպ ի իր ազատութեան զարգացումը, կերտել հետզհետէ աւելի հզօր ու ինքնուրոյն ազգային մշակոյթի մը, մարդկային քաղաքակրթութեան վաստակին բերել հետզհետէ աւելի բարձր արժէքով մտաւոր ստեղծագործութեան բաժին մը։

Անարոնեան, իբր հայ բանին մեծ արուեստագէտ, Ձավբորդին, Շայրենի կարօտին ու իմ Փիրքին պէս նորանոր գեղեցիկ գործեր արտադրելով, շատ աւելի լաւ կը ծառայէ հայ ցեղի ու մշակոյթի վերելքին, քան իր կարգին Լանալով արգիլել մեր արտասահմանեան Հայութիւնը Հայուն բուն կոչումը տեսնելէ, այդ կոչման տեսակէտով այժմեան փոքրիկ Հայաստանին ունեցած անհուն կարեւորութիւնն ըմբռնելէ եւ իր բոլոր ուժերը հաւատքով ու խանդավառութեամբ այդ կոչման ճամբուն մէջ եւ այդ կենդանի Հայաստանին կատարած գործին իբր լրացուցիչ կիրարկելէ։

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՄԵՐ ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԵՏՆԵՐԸ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՄԷՋ

Մասաչուսեցի երեքհարիւրամեակի հանդէսներուն առթիւ որ վերջերս տեղի ունեցան Պոսթընի մէջ, եօթնի չափ ցեղային խմբաւորումներու կարգին որոնց իւրաքանչիւրը Սիմֆընի հոլլին մէջ յատուկ տաղաւար մը սարքած էր՝ ցուցադրելով հոն իր մշակոյթին ու ճարտարարուեստին վերաբերեալ առարկաներ, հայերն ալ սարքած էին իրենց տաղաւարը. Պոսթրն Իվնինկ Թրենսքրիփթ, որ հրատարակած էր հայոց եւ Ուքրաինացւոց տաղաւարներուն լուսանկարը, կը գրէր. «Հայերը այնպիսի ընտիր կէտեր շահեցան Սիմֆընի հոլլի ցեղային խմբաւորմանց արուեստահանդէսին մէջ, որ ժխրիին կողմէ Մեծ Պարգեր արուեցաւ առնոնց։ Ցեղային խմբաւորումներու գործադիր քարտուղարը եղած է հայ մը, Հարիւրապետ Սարգիս Զարգարեան։ Հայոց ցուցադրած առարկաներուն մէջ աչքի զարկած են գորգերը, գեղարուեստական լուսանկարները, եւ մանաւանդ ուշադրութեան առարկայ եղած է 11րդ դարուն գրուած ձեռագիրը նկարազարդ գեղեցիկ աւետարան մը։ Այդ հանդիսութեանց մէջտեղին, հայերը եւս՝ միւս խմբակցութեանց պէս՝ առած են երեկոյթ մը, որուն ներկայ եղած են 2500ի չափ հանդիսականներ եւ որուն մէջ մեծ յաջողութիւն ունեցած է հայ երգը, արտայայտուած Տիկին Ռոզ Զուլալեանի վառ տաղանդով։ Պ. Ճօն Ուօլշ, Մասաչուսեցի երեքհարիւրամեակի հանդիսութեանց ընդհ. խորհուրդի առենապետը, Տիկին Զուլալեանին ուղղած է հետեւեալ նամակը, զոր Պոսթընի թերթերը հրատարակած են.

«Թոյլ տուէք ինձի արձանագրել իմ հրճուանքս երեկ իրիկուան ձեր ընտիր ձայնը լսելուս առթիւ։ Թոյլ տուէք նաեւ արտայայտել իմ ուրախութիւնս զարմանքս հանդէպ այն գեղեցկութեան, նշանակութեան ու խորութեան զոր երեւան բերաւ հայ երաժշտութիւնը, որ ցարդ անծանօթ էր ինծի, թէեւ տարիներէ ի վեր երգեցողութեամբ կը զբաղիմ։

«Ժողովուրդը, որուն նախահայրերը հինաւուրց Հայաստանէն եկած են, իրաւունք ունի հպարտանալու երեքհարիւրամեակի իր մասնակցութեամբ, որ այնքան ցցուն եղաւ երեք գծերով —գոյն, գեղեցկութիւն եւ տաղանդ։ Ինծի կը թուի որ երեկ գիշերուան յայտագիրը կը մասնանշէ հայ ժողովրդին որոշ յառաջդիմութիւնը դէպի աւելի բարձր ճանապարհ մը իր արժէքին՝ իբր բնակիչ եւ քաղաքացի մեր մեծ Հանրապետութեան։ Իմ ցաւս այն է որ 100,000 Պոսթընցիներ չկրցան տեսնել ու լսել երեկ իրիկուան հանդէսը։

«Անձնապէս շնորհաւորելով ձեզ ձեր ամէն կերպով ճոխ մասնակցութեան համար, Ճնամ», եւլն.։

Ծովակալ Պըրտի ի պատիւ արուած հացկերոյթին (Յունիս 15) Գաւիլէյ-Փլաթա պանգոկին մէջ, Ամերիկեան Անկախութեան տօնին (4 Յուլիս) Ֆանէօյլ հոլլի մէջ, Տիկին Զուլալեանն է որ երգած է ամերիկեան ազգային երգը, մեծ ոգեւորութիւն ու հիացում պատճառելով բոլոր ներկաներուն։

Պոսթրն Հերլտը հրատարակած է լուսանկարը Տիկին Զուլալեանի կիսանդրիին զոր Տիկին Քլարա Լ. Սթրոնկ, ամերիկացի արձանագործուհի մը, յօրինած եւ ցուցադրած է «Արուեստագէտներու Կլուսխութը Ընկերութեան» երրորդ արուեստահանդէսին։

Fonds A.R.A.M

* * *

Le Foyer երկշաբաթաթերթին մէջ, Օր. Մարգարիտ Բաբայեան գնահատական տողերով կը յիշատակէ հայ դաշնակահարերաժիշտ Սթէֆան Էլմասի դաշնակի համար գրուած կտորներու ամբողջ շարք մը, զոր գերմանական մեծ տուն մը հրատարակած է։

«Նոր ծանօթացանք, կը գրէ բազմահմուտ երգչուհին, դաշնակի համար գեղեցիկ հեղինակութիւնները Պ. Սթէֆան Էլմասի, որուն մասին այնքանը միայն գիտենք թէ Ֆրանց Լիսթի աշակերտ եղած է և շատ երկար տեղն է ի վեր Գերմանիա կը բնակի։

«Անոր բովանդակ գործը, որ մեծատարած է. ի յայտ կը բերէ մեծ դպրոցի դաշնակահար մը եւ կապ ունի Ֆիլտի եւ Շոփէնի հետ ու անոնցմէ կը ներշնչուի։ Այդ երկերուն վրայէն կարելի է երեւակայել անոր նուագման ձեւը, որ շատ փափուկ, նուրբ, հնարքալի ու վայելուչ ըլլալու է, թեքնիքի ու վիրթիւօզիթէի ահագին պաշարով։ Դաշնակի երաժշտութեան բոլոր ձեւերուն մէջ ան փորձած է գործեր արտադրել։ Արեւելեան անձնադրութիւնը լքելով կամ թերեւս երբեք զայն ունեցած չըլլալով, ան բոլորովին եւրոպական դպրոց հպատակած է։ Հակառակ իր գործին հնօրեայ ձեւին ու իր ներշնչման քիչ խորութեան, երիտասարդ սիրողներ կրնան Նկիօկին (թիւ 2390) կամ Պէռսէօզին (թիւ 2361), Քօմփլեքսին (թիւ 2389) պէս փոքրիկ երկերէ օգտուիլ։ Մասնագէտ դաշնակահարները առաւելութիւնը պիտի ունենան աշխատելու շատ նշանաւոր ու դժուար էթիւտներուն վրայ (թիւ 2362), ինչպէս եւ դաշնակի ու նուագախումբի համար Քոնսէրթօին վրայ, որ Ֆ. Լիսթի ձօնուած է (թիւ 2364) եւ երկու Սօնաթներուն որոնց մին (թիւ 2380) մահաքայլերգ մը կը պարունակէ եւ շատ գեղեցիկ գնացք մը ունի եւ միւսը 2321 թիւը կը կրէ։ Այս բոլոր կտորները հրատարակուած են Լայփցիկ՝ Շթայնկրաբը Տան ձեռքով՝ շատ խնամեալ կերպով։ Ամբողջ գործը պրուած է գործիքին խոր ծանօթութեամբ, եւ հակառակ մեծ դժուարութեանց՝ շատ նուագելի է։»

Սթէֆան Էլմաս, իմ իրցի հայ մըն է, որ Աւստրիոյ ու Գերմանիոյ մէջ իր արուեստը ուսած, պատերազմէն տարիներ առաջ, փարիզ եկաւ ուր ճնշց քանի մը տարի եւ տուաւ մէկէկ աւելի նուագահան. դէմներ որ գնահատուեցան փարիզեան մամուլին մէջ երաժշտական քննադատներու կողմէ, յետոյ դարձաւ Գերմանիա։

* * *

Ռուբէն Մամուլեան վերջերս Ֆրանսա եկաւ ամիս մը հանգչելու։ Այդ միջոցին, իրեն փափաքներ յայտնուած են որ իր բեմադրած Փօրկին Փարիզի Փարամունթի թատրոնին մէջ ներկայացուի. բայց իր յանձնառութիւնները Նիւ Եորքի թատրոներու հետ՝ թոյլ չտուին իրագործուին այդ ծրագրին, որ յետաձգուած է ապագայ շրջանի մը։ Փարիզի սինեմատրական թերթերը մեծապէս ներբողալէ յօդուածներ նուիրեցին հայ բեմադրիչին վերանորոգիչ արուեստին։

* * *

Պուքրէշի մէջ 3. ճ. Սիրունիի նախաձեռնութեամբ կայացած հայ Արուեստի Ցուցահանդէսը, որ մեծ յաջողութիւն ունեցաւ, ծնունդ տուած է նաեւ, ինչպէս հաճոյքով կ'իմանանք մեզի ուղղուած նամակէ մը միայն գործի մը։ «Պուքրէշի մէջ կազմուած է, կը գրէ մեզի մեր թղթակիցը, փրօֆ. Եօրկայի նախագահութեամբ, «Հայ Մշակոյթի Բարեկամներու Ընկերակցութիւն մը (Fundatia Culturala Armeana) որուն կը մասնակցին հայ գրականութիւնն ու արուեստը սիրող խումբ մը ռումէն անձնաւորութիւններ։ Ընկերակցութեան նպատակը լայն է եւ կ'ընդգրկէ

Fonds A.R.A.M

բոլոր այն միջոցները որ կրնան սիրցնել հայ մշակոյթը եւ տարածել զայն: Ատոր անմիջական ձեռնարկները պիտի ըլլան հիմնարկութիւնը հայ արուեստի թանգարանի մը որ ի հարկին կորիզը պիտի կազմէ ցուցահանդէսներու՝ հոս եւ այլուր, հասատատութիւնը Մատենաշարի մը որ ի լոյս պիտի ընծայէ առաւելապէս մեր մոռցուած հեղինակները, գաղութներու պատմութեան վերաբերեալ նիւթեր եւ հայ մշակոյթի փրոփականտին ծառայող երկեր, եւ ստեղծումը վըլէնի տէ Մունթէի —փրօֆ. Եօրկայի մտաւորական բերդաքաղաքին — մէջ հայ օճախի մը, իբրեւ կռուան հայ և ռումէն մտքի եղբայրակցութեան: Ասոնցմէ զատ, ան պիտի կազմակերպէ նաեւ կարգ մը ոճնախմբութիւններ (Ադամեանի եւ Պարոնեանի մահուան քառասնամեակը յառաջիկայ տարի, Ալիշանի եւ Տիկին Տիւսաբի մահուան երեսնամեակը, եւլն.):»

ԼՐԱՏՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍԻՑ

«Սէրը» վիպակը.— Վրաց լեզուով թարգմանուեց Մկրտիչ Արմէնի «Սէրը» վիպակը:

Շիրվանզադէն Ադրբէջանի արուեստի վաստակաւոր գործիչ.— Խորհրդային Ադրբէջանի Ժողկոմխորհը տուել է յայտնի վիպասան եւ դրամատուրգ Շիրվանզադէին Ադրբէջանի արուեստի վաստակաւոր գործչի կոչում, իսկ Վրաստանի կուսժողկոմատի կոլէգիայի որոշմամբ Շիրվանզադէի անունն է կրելու Թիֆլիսի 86րդ դպրոցը:

Հ. Ս. Խ. Հ. Պրոլետարական Ճարտարապետների Միութեան տէկլարացիան.— Երեւանում կազմակերպուել է Խորհրդային Հայաստանի Պրոլետարական Ճարտարապետների Միութիւն, որն իր հիմնադիր ժողովում ընդունել է մի տէկլարացիա որի հիմնական մի քանի կէտերն են.

«Մենք ժխտում ենք, — ասւած է տէկլարացիայում,— էկլէկտիկ ճարտարապետութիւնը եւ էկլէկտիկների մեթոդը, որոնք մեքենայօրէն ընդօրինակում են հին ճարտարապետութիւնը, կուրօրէն ենթարկւում կլասիկ օրէնքներին եւ ոճեմաններին: Մեր օրերի էկլէկտիկան յետադիմական է... Նա խեղդում է նոր կօլեկտիւ կենցաղի ծիլերը...

«Մենք դէմ ենք այն «ազգային ճարտարապետութեանը», որ քարոզում եւ հասկանում են բուրժուազիան եւ նրան սպասարկող ճարտարապետները, որքան որ նա իսկապէս ազգային է իշխող փոքրամասնութեան շահերի տեսակէտից: Այդ ճարտարապետութիւնը մեքենայական փոխադրումն է մեր օրերը պատմական եկեղեցական - ֆէօդալական ճարտարապետութեան, որը կազմում է ճարտարապետական բնութագիրը ինքնիշխան բռնակալների, բայց ոչ երբեք աշխատաւորական մասրերի:

«Ազգային ճարտարապետութիւնը, ելնելով պրոլետարիատի եւ գիւղացիութեան ժամանակակից պահանջներից եւ յենւելով առաջաւոր տեխնիկայի վրայ, լիովին կը համապատասխանի իւրաքանչիւր երկրի աշխարհագրական եւ կենցաղային առանձնայատկութիւններին, իր եռանդը կը ստանայ նրանցից:

«Մենք ժխտում ենք ֆորմալիզմը...

«Մենք ժխտում ենք մեր օրերի կօնստրուկտիւիզմը...

«Մենք գտնում ենք, որ պրոլետարիատի դիկտատուրայի երկրի սոցիալիստական վերակառուցման համար մղող պայքարի դարաշրջանում ճարտարա-

Fonds A.R.A.M

պետութիւնը դասակարգային պիտի լինի իր բովանդակութեամբ եւ ձեւով, պէտք է սպասարկի պրոլետարիատի կօնկրէտ պահանջներին:

«Մենք գտնում ենք, որ պրոլետարական ճարտարապետութիւնը պիտի զարգանայ դիալէկտիկական մատերիալիզմի մեթոդը կիրառելով իր տեսութեան եւ պրակտիկայի մէջ...

«Ելնելով մեր տնտեսութեան հիմնական խընդիրներից, մենք պէտք է դիտութիւնն ու տեխնիկան ուղղենք դէպ ի մեր շինարարութեան առաւելագոյն ռացիոնալացումն ու էժանացումը...

«Մեր կենցաղի մէջ հիմնական տենդենցն է կոլեկտիւացման ձգտումը կեանքի բոլոր ասպարէզներում եւ առողջ, ռացիոնալ ու կենսուրախ պայմանների ստեղծումը՝ համակեցութեան, աշխատանքի եւ հանգստի համար: Ճարտարապետի առաջ դրւած են մի շարք գործնական խնդիրներ. բնակարանների կառուցումը՝ ոչ մանր սեփականատիրական, այլ խոշոր, կոմունալ տիպի, գործարանների, կոլտնտեսութիւնների կառուցումը:

«Մենք կողմնակից ենք պրոլետարական արւեստին, որն իր բովանդակութեամբ արտայայտում է բանւոր դասակարգի խորունկ մտքերն ու ձգտումները...

«Մենք կողմնակից ենք պրոլետարական դասակարգային ճարտարապետութեան, կոնստրուկտիւ եւ ֆօրմալ ամբողջութիւն ներկայացնող, կայտառ արւեստին, որը կազմակերպում է մասսաների կամքը՝ պայքարի եւ աշխատանքի համար:

Երեւանի պետական թատրոնը մասնակցում է համամիութենական օլիմպիադային.— Երեւանի Պետթատրոնը մասնակցում է Մոսկւայի Համամիութենական թատերական օլիմպիադային: Խումբը բեմադրելու է «Խաթա Բալա», «Պէպօ», «Քաջ Նազար», «Եկամտաւոր պաշտօն» եւ «Ծառում» պիէսները:

Մինչեւ օլիմպիադային մասնակցելը, Պետթատրոնը Մայիսի սկզբից գաստրոլներով մեկնում է Թիֆլիս, Բագու, Ռոստով եւ Խարկով քաղաքները, ուր բացի վերոյիշեալ հինգ պիէսներից, բեմադրելու է նոյնպէս «Ռելսերը զրնգում են», «Հրե կամուրջ», «Լապտերի մօտ» եւ «Երբ աքաղաղները կանչում են» պիէսները:

Յ. Թումանեանի «Անուշ»ի նկարման աշխատանքները.— Ռեժիսէօր Պերեսոլեանին եւ օպերատօր Գեօնն սկսել են «Անուշ»ի նկարման աշխատանքները: Ձմեռնային տեսարանները հանւելու են Ջանգեզուրում:

Դերասանուհի Վարդուհու բեմական գործունէութեան 50ամեակը.— Լրացաւ դերասանուհի Վարդուհու բեմական գործունէութեան 50ամեակը: Դերասանուհու գլուխ-գործոց դերերը Գ. Սունդուկեանի ստեղծն են —Շուշան («Պէպօ»), Խախոլ («Խանում») եւայլն:

Երաժշտական կարեւոր զեկուցում.— Երաժշտագէտ Սարգիս Բարխուդարեանը Հայարատան զեկուցեց «Դիալեկտիկայի սկզբունքները սօնատային ձեւի մէջ» նիւթի մասին:

Սայաթ-Նովայի մասին.— Դօցէնտ Լ. Մելիք-Սէթ բէկը Սայաթ-Նովայի մասին տւեց հետաքրքիր մի զեկոյց:

«Հայ ժողովրդական երգի գամման».— Երեւանում լոյս տեսաւ երաժշտագէտ Սպ. Մելիքեանի «Հայ ժողովրդական երգի գամման» խորագրով լուրջ աշխատութիւնը: Երաժշտագէտը նախ՝ համառօտակի տալիս է նախնական տեղեկութիւններ այն գամմաների մասին, որոնք կազմում են բոլոր ժողովուրդների երաժշտութեան հիմքը: Այնուհետեւ վերլուծման է ենթարկում հազար հատ հայ ժողովրդական երգեր, որոնց ձայնագրել, գրի է առել հենց ինքը 25 տարւայ ընթացքում:

Նկարիչ Վանո Խոջաբէգեանի նկարների ցուցահանդէսը.— Թիֆլիսի Հայարատան նկարչական սեկցիան կազմակերպում է տաղանդաւոր նկարիչ Վանո Խոջաբէգեանի նկարների ցուցահանդէսը: Այդ առիթով նկարչական սեկցիան ձեռք է բերել նկարչի այն բոլոր նկարները, որոնք գտնւում են զանազան անձանց մօտ: Այդ տեսակէտից էլ ցուցահանդէսը առանձին նշանակութիւն է ստանում. այնտեղ դիտողը կոնկրէտ գաղափար է կազմում նկարչի արւեստի եւ նւաճումների մասին: Ահա այդ տեսակէտից էլ շնորհակալութեան եւ քաջալերանքի արժանի է Հայարատան նկարչական սեկցիայի նախաձեռնութիւնը:

Հայաստանի նկարիչների պատկերահանդէսը.— Մայիս ամսում բացւեց Հայաստանի (Երեւան) նկարիչների ընդհանուր պատկերահանդէսը, որին մասնակցել էին Հայաստանի յեղափոխական արւեստագէտների մւութիւնը, յեղափոխական արւեստագէտների մւութեան երիտկազմակերպութիւնը,

Fonds A.R.A.M

Հայաստանի կերպարուեստագէտների միութիւնը եւ անհատ արուեստագէտներ։ Թուով մօտ 40 նկարիչներ, քանդակագործներ եւ ճարտարապետներ ցուցադրել են մօտ 500 գեղարուեստական գործ։ Ցուցահանդէսում աչքի էին ընկնում Փ. Թէրլեմեզեան, իր «Ղափանի պղնձի արդիւնաբերութիւնը», «Զուլարանը», «Պիօներները Զանգուի ափին» գործերով եւ Զանգեզուրի մի շարք նկարներով, Վ. Դայֆեճեան, որի «Դեղչկուհին», «Անձրեւային գիշերը Լենինգրադում» եւ այլ նկարները արժանի են ուշադրութեան, Դաբրիել Գիւրջեան, որ աչքի էր ընկնում իր վերջին շրջանի նւաճումներով, Յակոբ Կոջոեան, որ անժխտելի վարպետ է որպէս գրաֆիկ, Մ. Սարեան, Ե. Թադեոսեան, Ստ. Աղաջանեան, Ս. Առաբելեան, Դ. Շարբաբջեան, Վ. Ախիկեան, Տարագրոս հանդէս են եկել ամէն մէկը իր ուրոյն նւաճումով եւ իր տաղանդի բնորոշ գծերով։ Քանդակագործներից աչքի էին ընկնում Ս. Թարեան եւ յատկապէս Ս. Սեփանեան, եւայլն։

Պատկերահանդէսին մասնակցում էին նաեւ բազմաթիւ երիտասարդ նկարիչներ, քանդակագործներ եւ գրաֆիկներ, որոնց մէջ կան ապագայ խոստացող ուժեր։

Այս պատկերահանդէսը ուշագրաւ է նրանով, որ Հայաստանում առաջին ցուցահանդէսն է, ուր հանդէս են գալիս կազմակերպւած կերպով մեր բոլոր նկարիչներն ու քանդակագործները։

Այդ տեսակէտից ողջունելի է այդ ձեռնարկը, եւ առաջին հերթին պէտք շնորհակալութիւն յայտնել Երեւանի Գեղաշխի կերպարուեստի սէկցիային, որ այդ պատկերահանդէսի նախաձեռնողն է եղած։

Ծերոն Թորգոմեանի «Աղայի Փեշքէշը» եւ «Ցորձանքում»։ — Վրաստանի Խորհրդային Գրողների Ֆեդերացիայի հայկական սէկցիան Յունիսի 12ին, Հայարտան թատրոնում կազմակերպեց գրական ասուլիս յայտնի գրող Ծերոն Թորգոմեանի «Աղայի Փեշքէշը» եւ «Ցորձանքում» գրւածքների մասին։ Խօսեց՝ Մ. Դարբինեանը, որից յետոյ հանդէս եկան մի շարք գրողներ եւ արուեստագէտներ։

«Հայդրամկոմ»։ — Երեւանում կազմակերպւեց գրամատուրգների, կոմպոզիտորների եւ կինոսցենարիստների ընկերութիւն «Հայդրամկոմ» անունով, որն այսուհետեւ զբաղւելու է հեղինակների նիւթական եւ իրաւական շահերի պաշտպանութեամբ եւ համախմբելու է արւեստի որոշ ճիւղերի գործիչներին։

«Շատրւան»։ — Բազում լոյս տեսաւ Ազրբէջանի պրոլետ-գրողների հայկական սէկցիայի «Շատրւան» գրական գեղարուեստական ժողովածուն։

«Լուսաբաց»։ — Լոյս տեսաւ Վրաստանի Գրողների ֆեդերացիայի հայկական սէկցիայի օրգան «Լուսաբաց»ի 4րդ համարը հետեւեալ բովանդակութեամբ.—

Գրական բաժին.— Շիրվանզադէ՝ «Ակոյի տօնածառը», Ազ. Վարդանեան՝ «Իմ մանկներից», Նարդոս՝ «Ես եւ Նա», Գրիգ՝ «Գարուն» եւ «Կոլխոզնիկ ընկերոջս յիշատակին», Արագի՝ «Յարմարեանի յուշատետրից», Վէսպէր՝ «Սրձակ երգեր», Սաքօ Սուքիասեան՝ «Այդ կայծող օրերը», Ե. Բահաթուր՝ «Դէպքեր ու Դէմքեր», Բանւոր Գէոս՝ «Անպէտք մարդը», Վարսենիկ Ազատեան՝ «Անուշ-Անուշ» եւ «Գարնան երգեր», Ծերոն Թորգոմեան՝ «Գիւղում», Արամ Երեմեան՝ «Ճարտարապետ Մադինեան», եւն.։

Նկարչական բաժին. — Գ. Շարբաբջեան՝ «Գորգագործութիւն», Ռ. Լօրիս-Մելիքեան՝ «Արհեստանոց», Յովհ. Եարալեան՝ «Անգրագիտութեան վերացումը», Մակօ Մարդարեան՝ «Քաղաք»։

Երաժշտական բաժին.— Վարդգէս Տալեան՝ «Կոմունի արտում» (խմբերգ), Ա. Մանուկեան՝ «Շողեր» (ձեներգ)։

Թիֆլիս ԹՂԹԱԿԻՑ

ՏԱՏԱՆՔ

ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ, նուիրուած Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Քառասնամեակին։ Հրատ. Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Ֆրանսայի Շրջանին։ Մեծադիր շքեղ հատոր մը պատկերազարդ։ Տպագր. Յ. Թիւրապեան, 227 Bld. Raspail, Paris, 1930։ Գինն՝ 60 ֆրանք։ Ամերիկա 4 տոլար։

ԾԵՐՈՒՆ ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ, ժողովածու երկերի, հատոր առաջին (պատմուածքներ)։ Թիֆլիս, 1926։ Գինն 1 ո. 20 կ.։

ԾԵՐՈՒՆ ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ, Աղայի Փեշքէշը. վիպակ. Թիֆլիս, 1930։ Գինն 20 կ.։

ՌՈՒԲԵՆ ԱՂԱԲԱԲ, Լիբիկա (բանաստեղծութիւններ)։ Հրատարակութիւն Վրաստանի Պրոլետ-Գրողների Ասոցիացիայի հայկական սեկցիայի, թիւ 10։ Թիֆլիս, 1930. գինն 10 կ.։

Վ. ԱՏՐԵԱՆ, Չրաիագնացքը, վիպակ։ Պե-

Fonds A.R.A.M

տական Հրատարակչութիւն, Երեւան. 1930. գին 30 կոպէկ։

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՏԱՂԱՍԱՅ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂՐԻՄԵՑԻ ԵՒ ԻՐ ԲԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐԸ. — Ուսումնասիրութեամբ հրատարակեց Հ. Մ. Պոտուրեան. 1924—30։ Տպ. Պուքրէշ Ֆրումոասա. գին 20 լէյ կամ 4 ֆրանք-

ԱՋԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ, ՃԻԲ. — Յարգանք Հայ նահատակին. յիշողութիւններ յաւիտենական քաղաքից։ Գրեց՝ Սո. Սարուխան. Վիեննա, Մխիթարեան տպարան. 1930. գին 1.50 դուխ. ֆրանք։

Հ. ՎԱՀԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ. Շայրենի կրակարան. բանաստեղծութիւններ։ Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1930. գին 2 դուխ. ֆրանք։

ԱՄԵՆՈՒՆ ԳԻՐՔԸ, ընտանեկան Գբօսանք։ Կազմեց Յ. Գ. Ատուշան. 1930։ Գրատուն Ֆրումոասա, Frumoasa, Jud. Ciuc. Roumanie. գին 20 լէյ, արտասահման՝ 20 ֆրնս. ֆր։

ԱՄԵՆՈՒՆ ԳԻՐՔԸ, Մեր Աւոդչութիւնը. կազմեց՝ Յ. Գ. Ատուշան. 1930։ Գրատուն Ֆրումոասա. գին 50 լէյ, արտասահման՝ 10 ֆրանս. ֆրանք։

Souvenirs de Journées Sombres. par Paul Berron. 29 illustrations. Edité par l'Action Chrétienne en Orient; Graffenstaden, près Strasbourg. 1930.

ՀԱՅՐԵՆԻ ԾԽԱՆ, հեղինակ Վահէ Հայկ, տպագրուած Ֆրէզնօ, 1930. գին 75 սենթ։ Ստանալու համար դիմել Armenian Educational Foundation, 331 Fourth avenue, New York, *եւ հեղինակին* Vahe Haïg, 3316 Ventura ave. Fresno. Calif (U. S. A.)։

ՊԱՐՄԿԱՀԱՅ ԱՇՈՒՂՆԵՐ, հեղինակ Արամ Երեմեան, տպ. Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1930։

ԱՐՑՈՒՆԵՈՑ ՓՈՒՆՋ ՄԸ ՏՈՒԲԸ. ՏԻԳՐԱՆ ԱՂԱՀԱՎԵՐՏԻ ԱՆՄՈՌԱՑ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ (հուխրուած իր զաւկին կողմէ), տպարան «Մասիս», Փարիզ, 1930։

ԱՐԵՒԵԼՔ, օրաթերթ ազգային, քաղաքական եւ գրական։ Պատ. տնօրէն Վ. Գ. Բագրեւանդեան, Rue Pasteur 73, Salonique, Grèce.

ՄԱՐՔ ԹՈՒԻՆԻ (Սամուէլ Ըլէմընս) Իշխանն ու մուրացիկը, Թարգմ. Բ. Նաւրիկեան, հրատարակութիւն Հայ Կրթական Հիմնարկութեան. տպ. «Կոչնակ», Նիւ Եորք. 1930։

ԱԼԻՍՈՆ ՏՈՏԷ, Յօ Պզտիկ, Թարգմ. Անահիտ Պ. Սիւնանեան, տպ. «Կիւթէմպէրկ» Կ. Ն. Մազաճեան, Կ. Պոլիս, 1929, գին 100 դրուշ։

ՀԱՅԵՐԷՆ ԲԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ԼԵԶՈՒԻ, երկրորդ տարի. հեղինակ՝ Հ. Յակովբ Վ. Տիրոյեան, Մխիթարեան Ուխտէն, տպ. Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1929։

ՀԱՅԵՐԷՆ ԲԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ԼԵԶՈՒԻ, Երրորդ տարի. հեղինակ՝ Հ. Սթեփանոս Վ. Տիրոյեան, Մխիթարեան Ուխտէն. տպ. Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1930։

ՄԻ՛ ԳՐԷՔ... ԱՅԼ ԳՐԵՑԷՔ... Հայ լեզուի ուղղագրական դասեր. հեղինակ՝ Հ. Արսէն Վ. Ղազիկեան. Մխիթարեան տպագրութիւն, Վենետիկ, 1930։

ԹՈՎՄԱՍ ԹԷՐԶԵԱՆ. — Բանաստեղծութեանց ամբողջական հաւաքածոյ։ Յառաջաբան եւ ծանօթագրութիւնք Արշակ Չօպանեանի։ Բանաստեղծին չորս կենդանագիրներով եւ մէկ քանի բանաստեղծութեանց սեւագրութեան ֆաք-սիմիլէներով։ Երկու հատոր։ Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1929. գին 3 տոլար։

ԱԻԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ. Երկերի ժողովածու, բանաստեղծութիւններ։ Երգեր ու Վէրքեր։ Շապիկի նկարը՝ Մ. Սարեանի. առաջին կենդանագիր՝ Փ. Թէրլէմէզեանի, երկրորդ կենդանագիր՝ Մ. Սարեանի։ Վերջը ունի ուսումնասիրութիւն մը Գ. Վանանդեցիի «Աւետիք Իսահակեանի Պօէզիան»։ Պեհրատ, Երեւան, 1930։

Ա. Յ. ՄԱԿԱՐԵԱՆ.— Յունագիրք թրակիոյ եւ մակեդոնիոյ հայ գաղութներու, Սելանիկ, 1929, գին 100 տրախմի։

ՎԱՀԱՆ Մ. ՉՈՒԳԱՍԱՐՃԵԱՆ.— Յեղիս գողգոթան, տրամա ութը արարուածով (Սեբաստիոյ իրական կեանքէն առնուած). Պոսթըն, տպարան «Պայքար»ի, 1923. գին 1 տոլար։

ՎԱՀԱՆ ՉՈՒԳԱՍԱՐՃԵԱՆ. — Ազատութեան Արշալոյսը, տրամա երեք արարուածով։ Տպագրութիւն «Լիմաս-Սաթէն»ի, Իւնիըն Սիթի, 1925. գին 50 սենթ։

ՎԱՀԱՆ ՉՈՒԳԱՍԱՐՃԵԱՆ.— Յեղիս յայտաբարութիւնը, Իւնիըն Սիթի, 1930։

ԱՂԲԱՏԱՒԱՆԱՄ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ՓԱՐԻԶԻ ՀԱՅՈՑ.— Տեղեկատուութիւն 39րդ տարեշրջանի, 1929։

ԾՐԱԳԻՐ-ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ Հայ Ուսումնական Միութեան Լիբանանի։ Տպ. «Հրազդան», Պէյրութ. 1930։

ԱՋԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ. ճ. Չ.— Պարսկահայ նորագոյն աշուղներ (Ա. Մխակին Մաթէոս. Բ. Աշուղ Ալլահվերտի. Գ. Մարտիրոս

Fonds A.R.A.M

Մանուկեան, Դ. Մխկին Սահեփան)։ Գրեց Ա-բամ Երեմեան, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1925։

ՓԱՐՈՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ, ամսաթերթ Հայ Եկեղեցասիրաց Միութեան, թիւ 9—10 (ամբողջութեամբ Դուրեան Սրբազանին նուիրուած)։ Տարեկան բաժնեգին 2 տոլար։ The Paros. P. O. Box 736, Fresno, Cal U, S. A.

ԱՒԱՋԻՆ ԿԱՅԾԵՐԸ. Էջ մը կարնոյ ՋարԹօնքէն. գրեց՝ Յ. Մ. Նշկեան։ Տպարան «Պայքար»ի, Պոսթըն, 1930։

ԲԱԲԱ ԹԱՀԻՐ, ՕՐԻՆԱՆ ՀԱՄԱՏԱՆԻ. Քառեակներ եւ վաւպներ. Թարգմանեց պարսկերէն բնագրից Ռուբէն Աբրահամեան, Թէհրան, 1930. գին 3 դրան, արտասահման՝ 40 սենթ։

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ, գրեց Յովհաննէս Աւետիսեան. տպարան Պ. Տօնիկեան. փոսթարկղ Թիւ 718, Պէյրութ, 1930. գին 20 սուր. գնկն.։

ԿԻԹԱՒ, գրական, գեղարուեստական եւ երգիծական շաբաթաթերթ։ Աւետօնատէր - խմբագիր Աւետիս Ալիքսանեան. Պոլիս, Անքարա ճաւատէսի, Բէշիտ Էֆէնտի խան, Թիւ 5։ Մէկ Թիւը 5 դրուշ։ Տարեկան բաժնեգին 250 դրուշ, վեցամսեայ 150 դրշ.։ Արտասահման՝ 40 ֆրանք, վեցամսեայ 25 ֆրանք։

ՅԱՎԱՒԱՆԼԻՍ ԱԻԱԳԵԱՆ.— Ալսպէս ապրեցանք. վէպիկներ, թափառումներ, արձակ էջեր։ Նիւ Եորք, 1930. գին 1 տոլար. դիմել հեղինակին H. Avakian, 331 Fourth avenue, New York.

ՏԻՎՐԻՇԻ ՔԻՇԿԻՒԼԸ, պատմուածքներ. գրեց Տեվրիշ, 1930։ Տպարան «Հայրենիք», Պոսթըն. գին 1.50 տոլար։ Դիմել K. Devrish, 36. W. 4th street, Saint-Paul. Min. (U.S.A.).

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ, Նոր Շարք, Տեար Ե.— Մեներգներ և խմբերգներ։ Գրի առաւ եւ դաշնակեց Կոմիտաս վարդապետ։ (Հօյ Նազան իմ, Ալագեազ բարձր սարին, Կաքաւի երգը, Երկրագործի երգը, Կալի երգ)։ Խօսքերու ֆրանսերէն Թարգմանութիւն Ա. Չօպանեանի։ Հրատարակութիւն Կոմիտասեան Խնամատար Յանձնաժողովի, աշակցութեամբ Հայ Կրթական Հիմնարկութեան։ Edition dc la Schola Cantorum, Paris. *Դիմել Պալենց գրատան, Փարիզ, 233* Rue dû Faubourg St,-Martin *կամ Նիւ Եորք Հայ Կրթական Հիմնարկութեան, 331* Fourth Avenue, New York։

ՓՐՕՖԻՍԻՕՐ Ն. ՄԱՒ.— Հայկական մշակոյթը, նրա արմատները եւ նախապատմական կապերը ըստ լեզուագիտութեան (Փարիզի Հայ Ուսանողական Միութեան կողմէ Սոսկէթէ Սահանթի ամփիթեատրոնը կազմակերպուած երեկոյթին մէջ կարդացուած դասախօսութիւն), Փարիզ, 1925։ Գին 5 ֆրանք։ Դիմել Imbrimerie Turabian, 227 Boulevard Raspail, Paris,

ՋԱՆԲ. — Նորագոյն գրողներու ամսաթերթ, պատկերազարդ։ Ա. տարի, Թիւ 1, 2. 1 Յուլիս եւ 1 Օգոստոս 1930։ Տարեկան բաժնեգին, Ֆրանսա եւ Սուրիա 10 ֆրանք, Հայաստան և արտասահման 15 ֆրանք։ Ամերիկա 1 տոլար. իւրաքանչիւր Թիւը 1 ֆրանք։ Դիմել Télémaque Basmadjian, Poste Restante, No. 91, Rue Cujas, Paris.

Dr. Mikaël S. Mikaëlian. — Contribution à l'étude de la myorraphie antérieure des releveurs dans le traitement des prolapsus génitaux. Montpellier, 1930.

A. Navarian.— La mort de Byzance. (La danse sacrée, Zoïca, l'homme du bagne, Cœur de papillon, La Fiancée de la mer, Idylle vénitienne). Paris, Jouve et Cie. Editeurs. 15, Rue Racine. 1930. Prix 12 francs.

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ «ԲՈՒԺԱՆՔ» ԹԻՒ 3.—Մարդ մը չինենք, կամ Մարդկային մարմնի կազմախօսութիւնը, բնախօսութիւնը եւ համառօտ ծանօթութիւններ ախտաբանութեան եւ առողջապահութեան մասին. Փարիզ 1930։ Գին 20 ֆրանք (Ֆրանսա), 25 ֆրանք ուրիշ երկիրներ։ Դիմել Dr. L. Krikorian, 126, Faubourg Saint-Denis, Paris.

ԱՋԳԻՆ ՎԱՐԻԶՆԵՐԸ.— Բ. մաս. գրեց Սեւջօնքեան Թոմմա, Գահիրէ 1930. գին 5 եգպ. դահեկան։

Arménie, Justice et Réparation, par A. Krafft-Bonnard. Genève, 1930.

LE GÉRANT : ATOG GUÉVREK

IMPRIMERIE TURABIAN
227. BOULEVARD RASPAIL
PARIS

Fonds A.R.A.M

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒԹԻՒՆՔ

Տիկին Եւնիկէ Փ. Պէյլի (Շիքակօ) նուիրեց մէկ տարեկան Անահիտ Տիկին Ա. Պետիկեանին (Լէոնիա)։

Պ. Սիմոն Ղարիբեան (Պասրա) նուիրեց չորս օրինակ տարեկան Անահիտ (Պասրայի Հայոց Դպրոցին, Պաղտատի Հայոց Մատենադարանին, Նահր-էլ-Օմարի Հայոց Դպրոցին, Պաղտատի Հայոց Եկեղեցիին)։

Պ. Գրիգոր Սարգիսեան (Ադեքսանդրիա) նուիրեց երեք օրինակ տարեկան Անահիտ (Հալէպի Ակնցիներու աշխատանոցին, Պոլ-Ազգ. կեդր. վարժարանին, Թրիփոլիի Հայ Եկեղեցւոյն)։

Պ. Շաւարշ Սեւյօնքեան (Գահիրէ) նուիրեց մէկ տարեկան Անահիտ Տիկին Շ. Փափազեանին (Փարիզ)։

Պ. Սարգիս Իզմիրլեան (Խարթում) նուիրեց մէկ տարեկան Անահիտ Տօքթ. Երուանդ Խաչանասեանին (Էլ-Օպէիա)։

Պ. Միհրդատ Թիրեաքեան (Նիւ Եորք) նուիրեց մէկ օրինակ տարեկան Անահիտ Նոր Ջուղայի Հայոց Մատենադարանին եւ մէկ օրինակ Սոֆիայի «Յառաջ» Լսարանական Միութեան։

Օր. Մարգարիտ Բաբայեան նուիրեց մէկ տարեկան Անահիտ՝ Փարիզի Նուագարեան Մատենադարանին։

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ԹՈՎՄԱՍ ԹԷՐԶԵԱՆԻ

Բանաստեղծութեանց ամբողջական հաւաքածոյ

Ձայնք բնութեան—Անդաստանի ժամք, Հոգեկան շունչք

Պատանեկանք, սիրային՛ք, գաւեշտականք, պատեհականք, մանկականք, կրօնականք, իմաստասիրականք, հատուածներ

Ձարեհ եւ Նարդիկ
Հրանտ եւ Արուս (Հատուածք)

Նախերգան «Մանդուխտ» ողբերգութեան Ակտամբք — Թարգմանութիւնք

Ցառաջաբան եւ մանրամասնութիւններ

ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆԻ

Դիմի՝ երկու հատորը միասին 3 տոլար
Դիմել՝ Վէներիկ—Ս. Ղազար

ՄԵՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐԸ

Մարսէյլ, Յ. Ուլուհոճեան
Լիոն, Մ. Տէր-Ահարոնեան
Վիէն, Յովհաննէս Մկրտիչեան
Հալէպ, Նշան Տէր-Պետրոսեան և Պողարեան գրատուն
Պէյրութ, Հայկ Ուզուրլեան և Վահան Ուզունեան գրատուն
Գահիրէ, Օ. Մահտեսեան
» Մասիս Զուրիկեան
Ադեքսանդրիա, Մելգոն Գասապեան
Պոլիս, Ս. Յակոբեան գրատուն
Պրուսէլ, Յ. Թօփուզեան
Անվերս, Օր. Մելինէ Գօվանճեան
Միլան, Ռ. Ճանիկեան
Յունաստան, Յ. Դարբինեան
Ֆիլիպէ, Մկրտիչ Կարապետեան
Պուրկազ, Թորոս Աւետիսեան
Նիւ Եորք, Մ. Թօփալեան (Հայ Կրթական Հիմնարկութիւն), Մ. Պարսնեան, Հ. Մամասեան
Պոսթըն, Օրիորդ Ալիս Օտեան
Լորէնա, Ա. Մ. Ահարոնեան
Լիւն, Պ. Գասապեան
Տիէրօյթ, Լեւոն Պէշկեթլեաեան
Սան-Ֆրանչիսքօ, Կ. Հ. Մալխասեան
Թրօյ, Ա. Դշխոյեան
Հեվըրհիլ և Պրաուֆօրտ, Գ. Զուլճեան
Րիչմընտ, Ա. Յ. Ժամկոչեան
Ուօշինկթըն, Ժաք Պալասեան
Ֆիլատելֆիա, Դ. Ճէլալեան
Փրովիտընս, Յարութիւն Ուլուհոճեան
Ուասըր, Մարտիրոս Զօպանեան
Լօս Անճելէս, Խոսրով Էմմասեան
Սոֆիա, Տ. Մարտիրոսեան
Պաղտատ, Գէորգ Մ. Գասապեան
Պուքրէշ, Յ. Ճգնաւորեան
Քոնսթանձա, Յ. Տիրատուրեան
Շիքակօ, Օհնիկ Նորհատ
Ֆրէզնօ, Պօղոս Գուլումճեան եւ Վահէ Հայկ
Ադեքսանդրէթ, Մարտիրոս Տէր-Ստեփանեան

Fonds A.R.A.M